

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ
(Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών αγαθών και περιβάλλοντος»

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Σαλαμίνα

Παρελθόν και Μέλλον

**Προτάσεις μιας ολιστικής προσέγγισης των πολιτιστικών πόρων του
νησιού**

της

Καλλιόπης Μίχα

A.M: 1012201601008

**Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών**

και

Διπλωματούχου της Σχολής Ξεναγών Αθηνών

Επιβλέποντες:

Νικόλαος Ζαχαριάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαιομετρίας, Πρόεδρος Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

Κλήμης Ασλανίδης, Επίκουρος Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου
Κρήτης

Μαρία Κουρή, Λέκτωρ Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α.

Καλαμάτα, Μάρτιος 2019

Στον πατέρα μου,
Ηλία Θ. Μίχα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή επικεντρώνεται στην καταγραφή των πολιτιστικών αποθεμάτων της Σαλαμίνας. Γίνεται μία απόπειρα δημιουργίας ενός πολιτιστικού χάρτη διαχωρισμένου σε γεωγραφικές ζώνες, με σκοπό την χάραξη ενός δικτύου πολιτιστικών διαδρομών.

Παρουσιάζονται επίσης οι πολιτιστικοί πόροι των δύο μεγάλων αστικών κέντρων του νησιού, δηλαδή της Κούλουρης και των Αμπελακίων. Στη συνέχεια επιχειρείται μία απόπειρα παρουσίασης των σημερινών πολιτιστικών δράσεων με μία κριτική ματιά.

Οι προτάσεις ανάδειξης εστιάζονται στη διαμόρφωση πολιτιστικών διαδρομών με κύριο άξονα τη βιωσιμότητα και την αιεφόρο ανάπτυξη. Προς αυτή την κατεύθυνση γίνεται και μία απόπειρα S.W.O.T ανάλυσης.

Στόχος της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είναι η αποτύπωση, η καταγραφή και κοινοποίηση των πολιτιστικών αποθεμάτων του νησιού με βάση τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, τις επιστημονικές έρευνες και τις δημοσιοποιημένες εργασίες, άρθρα και τις ιστορικές κλπ μελέτες. Η καταγραφή μπορεί να αποτελέσει τον κύριο άξονα έμπνευσης για εκτενέστερες πολιτιστικές προτάσεις δράσεις και διαδρομές.

Συνεπώς, γίνεται μία νέα αρχή σύνταξης ενός στρατηγικού πλάνου ανάδειξης και διαχείρισης της πολιτιστικής ταυτότητας του νησιού, με στόχο την επίτευξη βιώσιμης πολιτιστικής ανάπτυξης και την προώθηση του πολιτιστικού τουρισμού.

ABSTRACT

This thesis focuses on recording all the cultural resources of the island of Salamis and on an attempt to create its cultural map, which is divided in geographical zones, in order to establish a network of cultural routes. Additonally, it presents the cultural resources of the two main urban centres (Koulouri and Ampelakia). all the actual cultural activities of the island are mentioned with a critical view. The cultural routes are respecting the terms of cultural and sustainable development starting with a S.W.O.T. analysis.

The main goal of this thesis is recording, highlighting and disseminating the Salaminian cultural resources, based on the up-to-now archaeological data, scientific researches and publications of archaeological, historical, architectural and folklore studies. The cultural map could set the foundations of various upcoming cultural activities, proposals and challenges.

Consequently, it is undertaken a new attempt of composing a cultural master plan, aiming at the cultural management of the sustainable identity of the island and targeting the cultural development and the boost of cultural tourism.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Παρ'όλο που η βιβλιογραφία για την έρευνα και τη σύνταξη της παρούσας εργασίας ήταν περιορισμένη, έγινε μία κοπιώδης προσπάθεια καταγραφής, συγκέντρωσης και παρουσίασης των πολιτιστικών αποθεμάτων της Σαλαμίνας. Κι αυτό χάριν κάποιων πρόθυμων φίλων και συμπατριωτών μου που συλλέγουν στοιχεία και ερευνούν ακατάπαυστα για την ιστορία και τον πολιτισμό της Σαλαμίνας.

Επομένως, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Γιάννο Λάλο και την Λέκτορα κα Χριστίνα Μαραμπέα, οι οποίοι είναι οι μοναδικοί αρχαιολόγοι-ανασκαφείς του νησιού που συνεχίζουν με ζήλο τις ανασκαφές, την έρευνα και τις δημοσιεύσεις τους για την Προϊστορία και Ιστορία της Σαλαμίνας.

Ευχαριστώ τον Χρήστο Μυλωνά, την Ευγενία Σοφρά-Μάθεση, τον Παναγιώτη Βελτανισιάν και τον Βενέδικτο Λαναρά για την αμέριστη βοήθειά τους, για τα βιβλία που μου δάνεισαν, για τις ιδέες και τις πληροφορίες που μου έδωσαν.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα της διπλωματικής εργασίας Πρόεδρο του Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α κ.Νικόλαο Ζαχαριά και στους συνεπιβλέποντες Επίκουρο Καθηγητή Πολυτεχνείου Κρήτης κ. Κλήμη Ασλανίδη και Λεκτορα Τ.Ι.Α.Δ.Π.Α κα. Μαρία Κουρή που υπήρξαν αρωγοί στην προσπάθεια ολοκλήρωσής της.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω πολλές ευχαριστίες στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου που με τις συμβουλές της, τις τεκμηριωμένες απόψεις της, την επιστημονικότητά και την απαιτητικότητά της κατάφερε να κρατήσει σε ένα υψηλό επίπεδο την ποιότητα των μεταπτυχιακών σπουδών.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την εγκάρδια ευγνωμοσύνη μου στην αείμνηστη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Βασιλική Πέννα για την ενθάρρυνση και την εμπιστοσύνη της ως προς το πρόσωπό μου. Υπήρξε μεγάλη έμπνευση. Με την αστείρευτη γνώση της, τις πρωτοποριακές ιδέες και το όραμά της άνοιξε έναν νέο ορίζοντα στον τομέα της πολιτιστικής διαχείρισης.

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΑΡΕΛΘΟΝ.....	7
1.1. Γεωγραφία.....	7
1.2. Μυθολογικό παρελθόν και πρόσωπα.....	8
1.3. Ιστορικό παρελθόν.....	10
1.4. Πολιτιστικό απόθεμα.....	16
1.4.1. Υλικοί Πολιτιστικοί Πόροι.....	16
1.4.1.1. Ανατολικό τμήμα.....	16
1.4.1.2. Νότιο τμήμα.....	23
1.4.1.3. Βόρειο τμήμα.....	28
1.4.1.4. Αστικά κέντρα.....	33
1.4.2. Άυλοι Πολιτιστικοί Πόροι.....	43
1.4.2.1. Αρβανίτες (Προέλευση, Γλώσσα).....	43
1.4.2.2. Δημήτρης Μπόγρης (1890-1964).....	44
1.4.2.3. Δημήτριος Ι. Πάλλας.....	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ. ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΟΛΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ.....	45
2.1. Παρόν.....	46
2.1.1. Παρούσα Κατάσταση μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και περιβάλλοντος.....	46
2.1.2. Πολιτιστικοί Φορείς.....	47
2.1.3. Σύγχρονοι Πολιτιστικοί Χώροι.....	48
2.1.4. Άυλη πολιτιστική κληρονομιά.....	48
2.1.5. Γενικά Προβλήματα.....	49
2.2. Μέλλον.....	49
2.2.1. S.W.O.T. ανάλυση.....	50
2.2.2. Πολιτιστικές διαδρομές.....	53
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	61
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	62
Παράρτημα φωτογραφιών.....	71

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γειτνιάζοντας με τα Μέγαρα, την Ελευσίνα και τον Πειραιά, αλλά και με την Αίγινα, η Σαλαμίνα αποτέλεσε έναν δορυφόρο των παραπάνω κέντρων. Δηλαδή, αν και ήταν άμεσα εξαρτημένη άλλοτε από την Αίγινα, άλλοτε από τα Μέγαρα, ή από το Κλεινόν Άστυ, παρέμεινε απομονωμένη ή αποστασιοποιημένη ή μη ενταγμένη πολιτιστικά σε κάποιο από τα παραπάνω κέντρα. Ενώ σήμερα έχει γίνει ένα προάστιο της Δυτικής Αττικής, αρνείται να σχετιστεί πολιτιστικά ή έστω να «διαλεχθεί» ακόμα και με τον Πειραιά.

Κύριο κίνητρο επιλογής του συγκεκριμένου θέματος υπήρξε η παντελής απουσία του νησιού από τον γενικότερο πολιτιστικό χάρτη της χώρας και η παραγκώνισή του από προηγούμενες απόπειρες σχεδιασμού στρατηγικής ανάπτυξης του πολιτισμικού τουρισμού της χώρας. Με αυτήν την εργασία επιχειρείται μία προσπάθεια ανάδειξης, προβολής και προώθησης του πολιτιστικού κεφαλαίου της Σαλαμίνας και μία απόπειρα εκτεταμένης διερεύνησης του πολιτιστικού και περιβαλλοντικού της αποθέματος.

Βασιζόμενη στην έγκριτη, αλλά λιγιστή βιβλιογραφία, στην αυτοψία και στις επιτόπιες έρευνες θα παρουσιαστούν τα μνημεία, τα μουσεία, το περιβάλλον, η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, αλλά και οι σημερινές πολιτιστικές δραστηριότητες του νησιού.

Το περιεχόμενο επιμερίζεται σε δύο κεφάλαια. Το 1^ο Κεφάλαιο, που αναφέρεται στο παρελθόν, επιμερίζεται σε 4 υποκεφάλαια. Το 1^ο υποκεφάλαιο εστιάζει στη Γεωγραφία της Σαλαμίνας, το 2^ο στα μυθολογικά πρόσωπα που σχετίζονται με αυτήν, ενώ στο 3^ο γίνεται μία γενική αναφορά στην ιστορική της εξέλιξη. Το 4^ο και τελευταίο υποκεφάλαιο αναφέρεται στους υλικούς και άυλους πολιτιστικούς (εν δυνάμει) πόρους χωρισμένους σε γεωγραφικές ζώνες.

Το 2^ο Κεφάλαιο αναφέρεται στο 1^ο υποκεφάλαιο, στο παρόν του νησιού και στις σημερινές προσπάθειες πολιτιστικής του ανάδειξης, έτσι όπως διεκπεραιώνονται κυρίως, από τους τοπικούς φορείς. Παρουσιάζεται, επίσης, η παρούσα κατάσταση των μνημείων. Τέλος, το 2^ο και τελευταίο υποκεφάλαιο παρουσιάζει την απόπειρα της γράφουσας να σχεδιάσει και να προτείνει πολιτιστικές διαδρομές, έχοντας αναλύσει τα πλεονεκτήματα, τις αδυναμίες, τις ευκαιρίες και τις απειλές που καθορίζουν την υπάρχουσα πολιτιστική ταυτότητα του νησιού κι έχοντας πρωτίστως ως γνώμονα την αειφόρο ανάπτυξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΠΑΡΕΛΘΟΝ

1.1. Γεωγραφία

Η Σαλαμίνα (Φωτ. 1) είναι το μεγαλύτερο νησί του Αργοσαρωνικού κόλπου με έκταση 95 τετραγωνικά χλμ., ενώ το μήκος της ακτογραμμής της είναι 104 χλμ. Η υψηλότερη κορυφή του είναι το Μαυροβούνι με ύψος 365μ. Στα δυτικά του γειτνιάζει με τις νησίδες Μακρόνησος και Ρεβυθούσα, στα ανατολικά με την Ψυτάλλεια και Αταλάντη, στα βορειοανατολικά με τις ενοποιημένες πλέον νησίδες της Λέρου και Αγίου Γεωργίου, στα νοτιοανατολικά με τις νησίδες Πέρανι και Παναγιά και στα νότια με τη βραχονησίδα Κανάκια. Είναι το βορειότερο νησί του Σαρωνικού και χωρίζεται από τις ακτές με δύο στενά περάσματα. Το κοντινότερο βρίσκεται βορειοδυτικά και έχει πλάτος μόλις 500μ. (Στενό Σαλαμίνας-Μεγάρων ή Φανερωμένης – Νέας Περάμου, ή αλλιώς Στενό της Πάχης). Το ανατολικό στενό χωρίζει την Σαλαμίνα από το Πέραμα κι έχει μήκος 1.200μ¹. Είναι αυτονόητο ότι και στα δύο αυτά στενά υπάρχουν πορθμεία για την μετακίνηση των επιβατών και των οχημάτων. Στο στενό του Περάματος η συγκοινωνία είναι πιο συχνή και γίνεται ανά 15', με φέρυ και με μικρά επιβατηγά πλοία. Το πορθμείο Παλουκίων – Περάματος συγκεντρώνει σημαντικά μεταφορικά φορτία της τάξης των 11 εκ. επιβατών και 4 εκ. οχημάτων ετησίως. Τα μεγέθη αυτά κατατάσσουν το πορθμείο Παλουκίων – Περάματος στις πρώτες θέσεις των πορθμείων της Ευρώπης². Ο πληθυσμός είναι περίπου 40 χιλιάδες και είναι το πιο πυκνοκατοικημένο νησί της Ελλάδας. Υπάγεται στη Β' Νομαρχία Πειραιά. Έχει, πλέον, ένα Δήμο, ο οποίος ιδρύθηκε το 1835. Εκκλησιαστικά ανήκει στην Μητρόπολη Μεγάρων και Σαλαμίνας³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πριν από 18.000 χρόνια, η Σαλαμίνα, η Αίγινα, το Αγκίστρι καθώς και ο Πόρος με τα Μέθανα ήταν ενωμένα. Όμως, το βόρειο τμήμα του νησιού δεν ήταν ενωμένο με την Ελευσίνα, σχηματίζοντας έτσι, μία λίμνη, ονομαζόμενη Κυχρεία. Εξαιτίας της τήξης των πάγων και της ανόδου της στάθμης του νερού, η Αίγινα διαχωρίζεται από το ηπειρωτικό τμήμα πριν από 12.000 χρόνια, ενώ η Σαλαμίνα παραμένει ενωμένη με την Αττική. Η πρώτη αποκόλληση θα γίνει στα ανατολικά πριν από 7.000 χρόνια και η οριστική στα βορειοδυτικά πριν από 4.000 χρόνια δίνοντας δύο εξόδους στην Κυχρεία λίμνη (Κόλπος Ελευσίνας)⁴.

Σήμερα το νησί έχει δύο μεγάλες πευκόφυτες εκτάσεις στα βορειοδυτικά (Δάσος Φανερωμένης) και νοτιοδυτικά (Δάσος Κανακίων). Το τελευταίο αποτελεί τον μεγαλύτερο «πνεύμονα» πρασίνου της Δυτικής Αττικής. Διαθέτει πεδινές εκτάσεις στην περιοχή του Μουλκίου, της Κακηβίγλας, του Πέρανι, των Βασιλικών.

Οι ορεινοί της όγκοι είναι εμφανείς στον χάρτη. Βορειοανατολικά βρίσκεται το βουνό *Αράπης*, ενώ νοτιοδυτικά το όρος *Ακάμας*. Το υψηλότερο, το *Μαυροβούνι* δεσπόζει στο

¹ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από: <<http://www.salamina.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019].

² Μπελαβίλας – Πρέντου, 2018, 5, ανακτήθηκε από:

<http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/5215_ektheseis-ergastirioy-astikoy-perivallontos/kynosoura_salaminas_envlab_ntua_june_2018.pdf?fbclid=IwAR1dpg9vSUOLOhvRshv2IccDdg_nOnX_I27zpb6q3OTKEG4SO0tY1071CR80> [Ημερομηνία πρόσβασης 6/3/2019].

³ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από: <<http://www.salamina.gr/>>

⁴ Μαριολάκος – Θεοχάρης 2002β, 152-156.

κέντρο. Κατακλύζεται από δαντελωτές ακτές και κολπίσκους, ενώ στους πρόποδες του Μαυροβουνίου, ανοίγεται ένας μεγάλος φυσικός κόλπος, στον μυχό του οποίου εκτείνεται η πρωτεύουσα, η *Κούλουρη*. Έχουν εντοπιστεί δύο σπήλαια. Το σπήλαιο «Γκιαούρη» στο βουνό «Ρέστη» και το δεύτερο και σημαντικότερο βρίσκεται στα νότια του νησιού, στο όρος «Ακάμας» και ονομάζεται «το σπήλαιο του Ευριπίδη».

Το όνομα «Σαλαμίνα», ετυμολογικά προέρχεται είτε από την λέξη *salam*, που σημαίνει στα αραβικά «ειρήνη», στοιχείο που ίσως αποδεικνύει την εγκατάσταση Φοινίκων στο νησί, ή από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *sal-* που σημαίνει αρχικά το 'αλάτι'⁵. Από αυτήν προέρχονται οι λέξεις *θάλασσα*, *σαλεύω* ή *σάλος*. Χαρακτηριστικό είναι ότι στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη υπάρχει η εξής φράση: «*κᾶτα πῶς δυνήσομαι ἄπειρος, ἀθαλάττεντος, ἄσαλαμίνιος ὧν εἶτ' ἐλαύνειν;*». Ίσως, η λέξη «ασαλαμίνιος» να έχει άμεση σχέση με τη ρίζα *sal-* και να σημαίνει αυτόν που δεν γνωρίζει τη ναυσιπλοΐα, δεν έχει καμία επαφή με την θάλασσα⁶.

1.2. Μυθολογικό παρελθόν και πρόσωπα

Αίας ο Τελαμώνιος: Ένας ομηρικός ήρωας, ο γιος του Τελαμόνα και της Ερίβοιας (ή Περίβοιας) πρωταγωνιστεί στον πολιτιστικό χάρτη του νησιού. Η Ωραία Ελένη τον αποκαλεί: «*Οὗτος δ' Αἴας ἐστί πελώριος ἔρκος Αἰαίων*» (Ιλ Γ 229). Έμπαινε στη μάχη σαν τον Άρη και παρουσιαζόταν στην εμφάνιση και τα πολεμικά κατορθώματα κατώτερος μόνο από τον Αχιλλέα⁷. Μονομάχησε με τον Έκτορα και ήρθαν ισοπαλία, ανταλλάσσοντας δώρα. Ο Αίας του έδωσε την ζώνη του και ο γιος του Πριάμου το ξίφος του, με το οποίο αυτοκτόνησε. Στην Τροία έστειλε 12 πλοία, αριθμός καθόλου ευκαταφρόνητος, γεγονός που μαρτυρά τις οικονομικές δραστηριότητες του βασιλιά της Σαλαμίνας. Στην αγγειογραφία παρουσιάζεται να διασκεδάζει με τον Αχιλλέα παίζοντας πεσσούς (**Φωτ. 2**). Με τον Αχιλλέα έχει πολλά κοινά. Είναι ξαδέρφια, αφού ο Πηλέας και ο Τελαμώνας ήταν αδέρφια κι επομένως εγγονοί του Αιακού, βασιλιά της Αίγινας και δισέγγονοι του Δία. Ήταν και οι δύο άτρωτοι, γιατί, όταν ήταν βρέφος, ο Ηρακλής τον σκέπασε ολόκληρο με την λεοντή του, εκτός από τις μασχάλες⁸, ενώ ο Δίας έστειλε έναν αετό, ως το δικό του ευοίωνα σημάδι για το γεγονός. Ίσως εξαιτίας αυτού του γεγονότος, αποκαλέστηκε Αίας (αιετός). Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, πρόκειται για όνομα χθόνιου θεού, που παράγεται από την λέξη «αία», που σημαίνει «γη» ή «μητέρα», ενώ σε πινακίδα γραμμικής Β' από την Κνωσό αναφέρεται το όνομα *ai-wa* να έχει τη σημασία «βόδι». Αντίθετα το όνομα Τεύκρος, που ήταν ο ετεροθαλής αδερφός του, σημαίνει «νόθος γιος»⁹. Στην Ιλιάδα, επίσης διαφαίνεται η στενή του σχέση με τον Αχιλλέα, με κοινά χαρακτηριστικά ηρωισμού, αλλά και σκληρότητας. Στον «Αίαντα» του Σοφοκλή, ο ήρωας έχοντας συνειδητοποιήσει την ντροπιαστική του πράξη να μην καταφέρει να συγκρατήσει τον θυμό του εναντίον του Οδυσσέα και των άλλων Αχαιών που δεν του έδωσαν την πανοπλία του φίλου του, νεκρού Αχιλλέα, λέει: «*Πρέπει να αναζητήσω κάποιον τρόπο, τέτοιο που να δείχνω στο γέροντα πατέρα μου, πως δε γεννήθηκα απ' εκείνον δειλός. Είναι ντροπή να θέλει να ζει περισσότερο ένας άνδρας, που τίποτα δεν κερδίζει με το να υποφέρει*»¹⁰. Αυτοκτονεί με το ξίφος του Έκτορα μπήγοντάς το στο σημείο που δεν ήταν

⁵ Χαιρετάκης 2018, 36, σημ. 111.

⁶ Χαιρετάκης 2018, 38.- Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι οι Σαλαμίνιοι είναι δεινοί ναυτικοί και αλιείς, έχουν μία μεγάλη ναυτική παράδοση και ότι από το 1881 στο νησί βρίσκεται η μεγαλύτερη ναυτική βάση της Ελλάδος. Για το θέμα βλ. παρακάτω «Ναύσταθμος».

⁷ Κερένυι 1996, 560.

⁸ Κερένυι 1996, 561.

⁹ «Αίας», ανακτήθηκε από: <<http://greek.greek.enacademic.com/313/%CE%91%CE%AF%CE%B1%CF%82>> [Ημερομηνία πρόσβασης 12/2/2019]

¹⁰ Μαυρόπουλος (μτφρ.), 2007, 470 – 474 (Ηλεκτρονική Πηγή), ανακτήθηκε από:

άτρωτος. Θα ταφεί στο Ροΐτιον όρος της Τροίας¹¹. Στην Σαλαμίνα τιμάται ως ήρωας με τελετές, ενώ οι Αθηναίοι θα δώσουν το όνομά του σε μία από τις φυλές της πόλης. Παντρεύτηκε την Τέκμησσα, την κόρη του βασιλιά της Φρυγίας, με την οποία απέκτησε έναν γιο, τον Ευρυσάκη. Στη Τραχεία Κιλικία ίδρυσε πόλη, την Όλβη¹². Αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας Γεώργιος Λεκάκης στο άρθρο του:

«Η Όλβη/Όλβα/Όλβανόπολις/Όλβασα είναι μια πόλη που ίδρυσε ο Σαλαμίνιος γίγας Αίας ο Τελαμώνιος με τους οπαδούς του, κατά την διάρκεια των Τρωικών, στην Τραχεία Κιλικία, στις υπώρειες του Ταύρου, επί βραχίονος του Καλυκάδου, γύρω από ένα αρχαίο ιερό της τοπικής θεότητας Όλβας. Ο ίδιος ήρωας είχε εγείρει σε αυτήν την πόλη διάσημο ναό, του οποίου ο αρχιερέυς έφερε τον τίτλο του δυνάστου Όλβης και τοπάρχου Κεινάτιδος και Λαλασσίδος. Οι απόγονοι αυτών των τιτλούχων, έφεραν το όνομα Αίας ή Τεύκρος! Εν συνεχεία, όπως συνήθως συνέβαινε, οι τοπικές θεότητες έγιναν επιθετικοί προσδιορισμοί των 12 θεών που επικράτησαν και η Όλβα ταυτίστηκε τον Όλβιο ή Όλμπιο Δία, που μας παραπέμπει στον Ολύμπιο. Ο ναός και το ιερό της προστατευόταν από ισχυρό οχυρό με πύργους!».

Τελαμώνας: Πατέρας του Αϊάντα, αδελφός του Πηλέα και του Φώκου, γιος του βασιλιά της Αίγινας Αιακού, από τον οποίο εκδιώχθηκε για τον ακούσιο φόνο του αδερφού του Φώκου, για να ιδρύσει το βασίλειό του στη Σαλαμίνα. Εκστρατεύει μαζί με τον Ηρακλή και τον Θησέα στον Πόντο, εναντίον των Αμαζόνων, για να πάρουν την ζώνη της Ιππολύτης¹³. Την ίδια βοήθεια θα δώσει στον Ηρακλή για την πρώτη καταστροφή της Τροίας του βασιλιά Λαομέδοντα. Εκεί θα αποκτήσει, ως λάφυρο, την δεύτερη γυναίκα του Ησιόνη, κόρη του βασιλιά της Τροίας, η οποία θα του χαρίσει τον δεύτερο γιο του, τον Τεύκρο¹⁴. Ο τελευταίος θα εκδιωχθεί, κι αυτός, από τον πατέρα του, γιατί δεν φρόντισε το σώμα του νεκρού αδερφού του όσο ήταν στην Τροία¹⁵. Τελικά, θα ιδρύσει το βασίλειό του στην Κύπρο, όπου και θα του δώσει το όνομα του τόπου καταγωγής του, «Σαλαμίνα».

Σαλαμίνα (Φωτ. 3): κόρη του Ασωπού και της Μετώπης και αδελφή της Αίγινας. Από την συνένευσή της με τον θεό Ποσειδώνα θα γεννηθεί ο Κυχρέας¹⁶. Η γέννηση της Σαλαμίνας λοιπόν μέσα από την μυθολογία δίνει μια αλληγορική εξήγηση της γεωμορφολογικής της εξέλιξης (ό.π. κεφ. Γεωγραφία, παρ. 2). Αναφέρεται μάλιστα ότι ο Ασωπός ήταν ένα μεγάλο ποτάμι της Αίγινας. Μετώπη ονομάζεται ένα νησάκι ανάμεσα σε Αίγινα και Αγκίστρι, ενώ δεν είναι, όπως φαίνεται, καθόλου τυχαίο, ότι πρώτα «γεννήθηκε» η Αίγινα και μετά η Σαλαμίνα¹⁷.

Κυχρέας: Ήταν ο Κέκροπας της Σαλαμίνας, δηλαδή ο πρώτος μυθικός βασιλιάς, αυτόχθων και πιθανώς φιδόμορφος. Γαμπρός του ήταν ο Σκίρων¹⁸. Η κόρη του Γλαύκη υπήρξε η πρώτη σύζυγος του Τελαμώνα, η οποία πέθανε. Στο κεφάλαιο της Γεωγραφίας επισημάνθηκε η *Κυχρεία Λίμνη*, η παλαιολίμνη ανάμεσα σε Σαλαμίνα και Ελευσίνα. Φαίνεται, λοιπόν ότι η ένωση της λίμνης με την θάλασσα δεν ήταν άλλη από την ένωση του Ποσειδώνα με την Σαλαμίνα. Ίσως, επίσης το φίδι «Κυχρέας» να είναι το νερό της λίμνης

<<https://en.calameo.com/read/0011322842abe29192257>> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/4/2019].

¹¹ Ραγκαβής 1888, τόμος Α', 29.

¹² «Όλβα. Η πόλη του Σαλαμίνιου γίγαντα Αϊάντα», ανακτήθηκε από: <https://pireorama.blogspot.com/2015/09/blogpost.html?spref=fb&fbclid=IwAR0veeJYDqPrS4IyRDCW_nEDfVzjUJDy5wsk_aa9h0Bbdhz-4rfbnHbkd4> [Ημερομηνία πρόσβασης 3/2/2019].

¹³ Κερένι 1996, 402.

¹⁴ Κερένι 1996, 403-404.

¹⁵ «Ο Τεύκρος και το κτίσιμο μίας λαμπρής και ένδοξης πόλης», ανακτήθηκε από:

<<https://www.bigcyprus.com.cy/el/article/o-teykros-kai-ktisimo-mia-lampris-kai-endoxis-polis>> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

¹⁶ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από: <<https://el.wikipedia.org/wiki/Σαλαμίνα>> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019].

¹⁷ Μαριολάκος – Θεοχάρης 2002β, 156.

¹⁸ Κερένι 1996, 462.

που αλλάζει στάθμη, που πλημμυρίζει ή βαλτώνει. Σε άλλο μύθο μάλιστα ο Κυχρέας παρουσιάζεται να σκοτώνει το φίδι του νησιού, ή να το αναθρέφει ως ιερό ζώο. Στη Ναυμαχία της Σαλαμίνας, το ιερό φίδι εμφανίζεται να βοηθά τους Έλληνες, προκαλώντας πανικό στους Πέρσες.¹⁹

Σκίρων: Σύζυγος της Χαρικλούς, δεύτερης κόρης του Κυχρέα και πατέρας της Ενδηίδος, της συζύγου του Αιακού²⁰. Επομένως, στην Σαλαμίνα, στα Μέγαρα, στην Αίγινα ο Σκίρων δεν είναι ο κακός ληστής, αλλά ο φίλος των δικαίων²¹. Σε αυτόν οφείλεται μία από τις ονομασίες του νησιού, ως «Σκιράς» (σκύρος=ασβεστόλιθος).

Συμπερασματικά απ'τα μυθικά πρόσωπα του νησιού, γίνεται αντιληπτό ότι οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού σχετίζονται με την Αίγινα και με την Μεγαρίδα (Σκιρωνίδες Πέτρες) λόγω εγγύτητας και κοινών γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών (ασβεστόλιθος). Μάλιστα ο Κερέννι αναφέρει: «Όλα αυτά τα μέρη -η ασβεστολιθική περιοχή των Μεγάρων, της Ελευσίνας και της Αίγινας- μπορεί κανείς να τα δει από τη Σαλαμίνα και ταιριάζει επίσης και στους δύο ήρωες, στον Κυχρέα και τον Αιακό, ο συγγενικός σύνδεσμος με έναν θεό του Κάτω Κόσμου, όπως ήταν ο Σκίρων»²². Ας συνυπολογιστεί στα μυθολογικά συμπεράσματα η παρουσία της Ερίβοιας, της μητέρας του Αίαντα στην εκστρατεία του Θησέα εναντίον του Μίνωα, όπου αναφέρεται ως ένα από τα παιδιά που έπρεπε να αποστείλουν οι Αθηναίοι, ως φόρο υποταγής, για να φαγωθούν από τον Μινώταυρο ²³. Προς το παρόν διαπιστώνεται μία έμμεση επαφή της Σαλαμίνας με το βασίλειο των Αθηνών. Αναλύοντας το μυθολογικό υπόβαθρο, η σχέση της Αθήνας με την Σαλαμίνα γίνεται εντονότερη όταν, (αναφέρει ο Πausανίας): «ο γιος του Ευρυσάκη κι εγγονός του Αίαντα, Φίλαιος, παρέδωσε το νησί στους Αθηναίους και αυτοί έκαμαν τον Φίλαιο πολίτη Αθηναίο»²⁴. Έτσι ιδρύεται ο δήμος Φιλαϊδών στην περιοχή της Βραυρώνας, στις θέσεις «Κήποι» και «Μετόχι»²⁵. Από αυτήν προέρχονται ο τύραννος Πεισίστρατος, ο στρατηγός Μιλτιάδης, καθώς και ο Επίκουρος. Εν κατακλείδι, τα μυθολογικά χαρακτηριστικά της Σαλαμίνας χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής γιατί μαρτυρούν το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο του νησιού, που θα αποτελέσει τον κύριο παρονομαστή της εξέλιξης της στα ιστορικά χρόνια.

1.3. Ιστορικό παρελθόν

Ανιχνεύοντας βιβλιογραφικά το ιστορικό παρελθόν της Σαλαμίνας, διαπιστώνεται ότι η Ναυμαχία της Σαλαμίνας αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό ιστορικό γεγονός με διεθνή εμβέλεια. Υπήρξε μία μάχη που καθόρισε τα ιστορικά δεδομένα της ελληνικής, αλλά και της ευρωπαϊκής επικράτειας. Επομένως, η μεγαλύτερη μερίδα του επιστημονικού κόσμου θα μελετήσει αυτό το γεγονός και μόνο αυτό. Παρολαυτά, δεν παύει να αποτελεί σημαντική τομή στη μακριά γραμμή της Ιστορίας του νησιού.

Οι πληροφορίες για το νησί βασίζονται στις αρχαιολογικές έρευνες και ανασκαφές που έχουν διεξαχθεί από την Εφορεία δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, από το Φινλανδικό Ινστιτούτο και από το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. Η ιστορία του νησιού ξεκινά από τη νεολιθική εποχή και πιο

¹⁹ Μαριολάκος - Θεοχάρης 2002^a, 47-48.

²⁰ Ραγκαβής 1888, τόμος Β', 1228.

²¹ Κερέννι 1996, 462.

²² Ο.π., 463.

²³ Ο.π., 470.

²⁴ Παπαχατζής (επιμ.) 1976, 35, 2-3.

²⁵ «Βραυρόνα», ανακτήθηκε από: <<http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=123>> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/3/2019].

συγκεκριμένα από τη δεύτερη φάση της Νεώτερης Νεολιθικής περιόδου, δηλαδή από το 5.300 π.Χ.²⁶. Η κατοίκηση στο νησί δεν διακόπτεται αφού οι αρχαιολογικές έρευνες, σε διάφορα σημεία, μας δίνουν στοιχεία συνεχούς χρήσης του.

Η μόνη περίοδος που θα μπορούσε να ονομαστεί «σκοτεινή» είναι η πρώιμη αρχαϊκή (700-610 π.Χ.) με ελάχιστα αρχαιολογικά τεκμήρια²⁷. Το νησί αυτή την περίοδο αποτελεί «το μήλον της έριδος» ανάμεσα σε Αθηναίους και Μεγαρείς. Πιθανότατα προσαρτάται από τους Μεγαρείς την εποχή του «Κυλώνειου άγους», όταν δηλαδή ο τύραννος των Μεγάρων Θεαγένης θα στείλει βοήθεια στον γαμπρό του Κύλωνα, για να διεκδικήσει την εξουσία των Αθηνών (640-630 π.Χ.).

Την ίδια περίοδο (640\39) γεννιέται στην Αθήνα μία μεγάλη πολιτική προσωπικότητα, ο Σόλων. Συν τοις άλλοις είναι ο πρώτος Έλληνας που χρησιμοποιεί την ποίηση ως όργανο πολιτικής σκέψης²⁸. Μάλιστα με μία ελεγεία του, ονομαζόμενη «Σαλαμίδες», θα καταφέρει να πείσει τους Αθηναίους να ανακτήσουν το νησί. Ο Πλούταρχος στο έργο του «Σόλων» περιγράφει δύο διαφορετικές εκδοχές ανάκτησής του²⁹. Στην πρώτη εκδοχή, ο Σόλων μαζί με το νεαρό τότε Πεισιστράτο και μία ομάδα εφήβων πηγαίνει στην Κωλιάδα άκρα (σημερινή

²⁶ Μαρή 2001, 34-35.

²⁷ Χαιρετάκης 2018, 54-55.

²⁸ Τρυπάνης 1971, 414.

²⁹ Πλούταρχος, Σόλων, 8.1-8-6: [8.1] «Επει δὲ μακρόν τινα καὶ δυσχερῆ πόλεμον οἱ ἐν ἄστει περὶ τῆς Σαλαμίνων νήσου Μεγαρεῦσι πολεμοῦντες ἐξέκαμον, καὶ νόμον ἔθεντο μήτε γράψαι τινα μήτ' εἰπεῖν αὐθις ὡς χρὴ τὴν πόλιν ἀντιποιεῖσθαι τῆς Σαλαμῖνος, ἢ θανάτῳ ζημιοῦσθαι, βαρέως φέρων τὴν ἀδοξίαν ὁ Σόλων, καὶ τῶν νέων ὁρῶν πολλοὺς δεομένους ἀρχῆς ἐπὶ τὸν πόλεμον, αὐτοὺς δὲ μὴ θαρροῦντας ἄρξασθαι διὰ τὸν νόμον, ἐσκήσατο μὲν ἔκστασιν τῶν λογισμῶν, καὶ λόγος εἰς τὴν πόλιν ἐκ τῆς οἰκίας διεδόθη παρακηνητικῶς ἔχειν αὐτόν· ἐλεγεία δὲ κρύφα συνθεῖς καὶ μελετήσας ὥστε λέγειν ἀπὸ στόματος, ἐξεπῆδησεν εἰς τὴν ἀγορὰν ἄφνω, πλίδιον περιθέμενος. [8.2] ὄγλου δὲ πολλοῦ συνδραμόντος, ἀναβάς ἐπὶ τὸν τοῦ κήρυκος λίθον, ἐν ᾧ δὴ διεξῆλθε τὴν ἐλεγείαν ἧς ἔστιν ἀρχὴ αὐτὸς κήρυξ ἦλθον ἀφ' ἡμερτῆς Σαλαμῖνος, κόσμον ἐπέων ᾠδὴν ἀντ' ἀγορῆς θέμενος. τοῦτο τὸ ποῖμα Σαλαμίδες ἐπιγράφεται καὶ στίχων ἐκατόν ἐστι, χαριέντως πάνυ πεποιημένον. [8.3] τότε δ' ἄσθέντος αὐτοῦ, καὶ τῶν φίλων τοῦ Σόλωνος ἀρξασμένων πειναεῖν, μάλιστα δὲ τοῦ Πεισιστράτου τοῖς πολίταις ἐγκελευομένου καὶ παρορμῶντος πείθεσθαι τῷ λέγοντι, λύσαντες τὸν νόμον αὐθις ἤπτοντο τοῦ πολέμου, προστησάμενοι τὸν Σόλωνα. [8.4] Τὰ μὲν οὖν δημῶδη τῶν λεγομένων τοιαῦτ' ἔστιν, ὅτι πλεύσας ἐπὶ Κωλιάδα μετὰ τοῦ Πεισιστράτου, καὶ καταλαβὼν αὐτόθι πάσας τὰς γυναῖκας τῆς Δήμητρι τὴν πάτριον θυσίαν ἐπιτελοῦσας, ἔπεμψεν ἄνδρα πιστὸν εἰς Σαλαμίνα προσποιούμενον αὐτόμολον εἶναι, κελεύσοντα τοὺς Μεγαρεῖς, εἰ βούλονται τῶν Ἀθηναίων τὰς πρώτας λαβεῖν γυναῖκας, ἐπὶ Κωλιάδα πλεῖν μετ' αὐτοῦ τὴν ταχίστην. [8.5] ὡς δὲ πεισθέντες οἱ Μεγαρεῖς ἄνδρας ἐξέπεμψαν ἐνόπλους, καὶ κατείδεν ὁ Σόλων πλοῖον ἐλαυνόμενον ἀπὸ τῆς νήσου, τὰς μὲν γυναῖκας ἐκποδῶν ἀπελθεῖν ἐκέλευσε, τῶν δὲ νεωτέρων τοὺς μηδέπω γενειῶντας ἐνδύμασι καὶ μίτρασι καὶ ὑποδήμασι τοῖς ἐκείνων σκευασαμένους καὶ λαβόντας ἐγχειρίδια κρυπτὰ παίζειν καὶ χορευεῖν προσέταξε πρὸς τὴν θαλάττην, μέχρι ἂν ἀποβῶσιν οἱ πολέμοι καὶ γένηται τὸ πλοῖον ὑποχείριον. [8.6] οὕτω δὴ τούτων πραττομένων, ὑπαχθέντες οἱ Μεγαρεῖς τῆς ὄψεως καὶ προσμειζαντες ἐγγύς, ἐξεπῆδον ὡς ἐπὶ γυναῖκας ἀμιλλώμενοι πρὸς ἀλλήλους (...), ὥστε μηδένα διαφυγεῖν, ἀλλὰ πάντας ἀπολέσθαι, καὶ τὴν νῆσον ἐπιπλεύσαντας εὐθὺς ἔχειν τοὺς Αθηναίους».

Πλούταρχος, Σόλων, 9.1-9.7: [9.1] «Ἄλλοι δὲ φασιν οὐ τοῦτον τὸν τρόπον γενέσθαι τὴν κατάληψιν, ἀλλὰ πρῶτον μὲν αὐτῷ τὸν ἐν Δελφοῖς θεὸν χρῆσαι· ἀρχηγὸς χάρας θυσίας ἤρωας ἐνοίκους ἴλασο, τοὺς κόλποις Ἀσωπιάς ἀμφικαλύπτει, οἱ φθίμενοι δέρκονται ἐς ἠέλιον δύνοντα· τὸν δὲ Σόλωνα διαπλεύσαντα νυκτὸς εἰς τὴν νῆσον ἐντεμεῖν σφάγια Περιφήμῳ καὶ Κυχρεῖ τοῖς ἤρωσιν. [9.2] εἶτα παρὰ τῶν Ἀθηναίων ἐθέλοντας λαβεῖν πεντακοσίους, δόγματος γενομένου τούτου, ἂν κατασχῶσι τὴν νῆσον, κυρίους εἶναι τοῦ πολιτεύματος. [9.3] ἀναχθέντα δὲ συχναῖς ἀλιάσιν, ἅμα τριακοντόρου συμπλεύσεως, ὑφορμίσασθαι τῆς Σαλαμῖνι κατὰ γῆλιν τινα πρὸς τὴν Νίσαιαν ἀποβλέπουσαν. [9.4] πυθομένους δὲ τοὺς ἐν Σαλαμίनि Μεγαρεῖς ἕκ τινος φήμης οὐδὲν βέβαιον «ἐχούσης», αὐτοὺς μὲν εἰς τὰ ὄπλα θορυβουμένους βαδίζειν, ναῦν δ' ἀποστεῖλαι κατασκευομένην τὰ τῶν πολεμίων· ἧς ἐγγύς ἐλθοῦσης κρατήσῃαι τὸν Σόλωνα καὶ καθεῖρξαι τοὺς Μεγαρεῖς, [9.5] ἐμβιβῆσαι δὲ τῶν Ἀθηναίων τοὺς κρατίστους, κελεύσαντα πλεῖν ἐπὶ τὴν πόλιν, ὡς ἂν ἐνδέχεται μάλιστα κρύπτοντας ἑαυτούς· ἅμα δὲ τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους ἀναλαβόντα πεζῆ συμφέρεσθαι τοῖς Μεγαρεῦσι, καὶ τῆς μάχης ἔτι συνεστώσης, φθάσαι τοὺς ἀπὸ τῆς νεῶς καταλαβόντας τὴν πόλιν. [9.6] ἔοικε δὲ τῷ λόγῳ τούτῳ καὶ τὰ δρώμενα μαρτυρεῖν. ναὺς γάρ τις Ἀτικὴ προσέπλει σιωπῆ τὸ πρῶτον, εἶτα κραυγῆ καὶ ἀλαλαγμῷ προσφερομένων, εἷς ἀνὴρ ἔνοπλος ἐξαλλόμενος μετὰ βοῆς ἔθει πρὸς ἄκρον τὸ Σκιράδιον (...) ἐκ γῆς προσαγόμενος. [9.7] πλησίον δὲ τοῦ Ἐνυαλίου τὸ ἱερόν ἐστιν ἰδρυσμένου Σόλωνος. ἐνίκησε γὰρ τοὺς Μεγαρέας, καὶ ὅσοι μὴ διεφθάρησαν ἐν τῇ μάχῃ, πάντας ὑποσπόνδους ἀφήκεν».

χερσόνησος Αγ. Κοσμά)³⁰, στο ιερό της Δήμητρας, την ημέρα της γιορτής της, όπου έχουν συγκεντρωθεί οι γυναίκες της Αθήνας. Από εκεί θα στείλει με πλοίο στην Σαλαμίνα έναν άνθρωπό του, με σκοπό, λέγοντας στους Μεγαρείς ψέμματα, να τους πείσει να απαγάγουν τις γυναίκες. Και αυτό θα κάνουν. Όμως, ο Σόλων τις έχει ήδη φυγαδεύσει και αντικαταστήσει με τους έφηβους νέους, ντυμένους γυναίκες. Οι Μεγαρείς, αφού κατευθύνονται εκεί με το πλοίο τους, έρχονται σε συμπλοκή με τους νέους και με άλλους Αθηναίους που θα κυριεύσουν το πλοίο τους.

Το δεύτερο στρατήγημα του Σόλωνα διαδραματίζεται στο νησί. Ο Σόλων καταπλέοντας, μαζί με 500 νέους, νύχτα στο νησί, θυσιάζει στον Κυχρέα και στον Περίφημο. Στη συνέχεια κατευθύνεται στα δυτικά του νησιού, κοντά στο λιμάνι των Μεγαρέων *Νίσαια* (αφορά το στενότερο πέρασμα μεταξύ Σαλαμίνας και ηπειρωτικής Ελλάδας, Β.Δ του νησιού, κοντά στο σημερινό Μοναστήρι Φανερωμένης). Στο μεταξύ οι Μεγαρείς πληροφορούνται την παρουσία των Αθηναίων στο νησί και στέλνουν ένα πλοίο τους. Ο Σόλων το κυριεύει και το επανδρώνει με τους δικούς του δίνοντάς τους εντολή να κατευθυνθούν προς την πόλη που βρισκόταν στα ανατολικά. Ο ίδιος θα περπατήσει προς την πόλη (σημερινά Αμπελάκια). Έτσι, καταφέρνει να επιτεθεί και από την ξηρά και από την θάλασσα και στο τέλος να κυριεύσει το νησί, ιδρύοντας, αμέσως μετά, το ιερό του πολεμικού θεού Ενυαλίου προς τιμήν της νίκης του. Αυτό βρισκόταν κοντά στο ιερό της Αθηνάς Σκιράδος, στα Β.Α του νησιού (κοντά στο σημερινό Ναύσταθμο)³¹. Το τελευταίο αποδεικνύει ότι ο Σόλων είναι ο πρώτος που προσπαθεί να κάνει πολιτιστική διαχείριση στο νησί, όπως επίσης και ανασκαφές τάφων, με σκοπό να αναδείξει την κοινή καταγωγή των Αθηναίων και των Σαλαμινίων, εις βάρος των Μεγαρέων. Μάλιστα, ο Πλούταρχος στο ίδιο απόσπασμα αναφέρει ότι διοργανώνονταν στο Σκιράδιον άκρον, σχετικά δρώμενα που αναβίωναν την ώρα της κατάληψης, με πλοίο που σιωπηλά ερχόταν από την Αττική και που, πλησιάζοντας την ακτή, έβγαζε κραυγές και αλαλαγμούς.

Επομένως οι Αθηναίοι, με τον Σόλωνα και λίγο αργότερα με τον Πεισίστρατο θα ισχυροποιήσουν την παρουσία τους στο νησί με κληρουχίες μετατρέποντας την μικρή πόλη σε ένα αξιόλογο άστυ γύρω από το λιμάνι που βρίσκεται στα ανατολικά του νησιού και απέναντι από την Μητρόπολη (Αθήνα). Η αρχαία πόλη διαθέτει φυσικό λιμάνι, ακρόπολη, ιερά, Αγορά και δημόσια κτίρια. Σε αυτήν την περιοχή εκτυλίσσεται λίγο αργότερα η Ναυμαχία της Σαλαμίνας (Σεπτέμβρης 480 π.Χ.).³² Η αθηναϊκή κατοχή επικυρώνεται με τον Πεισίστρατο και με την κατάληψη των Μεγάρων. Η Αθήνα ελέγχει τους θαλάσσιους - εμπορικούς δρόμους του Σαρωνικού, αποκτά νέες καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης και ένα νέο λιμάνι³³. Την ίδια περίοδο, ο τύραννος των Αθηνών θα θεσπίσει την γιορτή των «Αιαντείων» κάνοντας τον Αίαντα έναν μυθικό ήρωα που κατάγεται, όπως και ο ίδιος, από το γένος των Ηρακλειδών. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι ο ζωγράφος Εξηκίας (**Φωτ. 2**) καταγόταν από την Σαλαμίνα³⁴. Λίγο αργότερα ο Κλεισθένης θα είναι αυτός που θα δώσει το όνομα του Αίαντα σε μία από τις 10 φυλές της Αθήνας³⁵.

Ως γνωστόν, ο πληθυσμός του νησιού με την εκκένωση της Αθήνας λίγο πριν τη Ναυμαχία εναντίον των Περσών αυξάνεται. Μετά τη νίκη θα εγκατασταθούν 2 Τρόπαια. Το πρώτο στην Κυνόσουρα και το δεύτερο στην Ψυττάλεια. Κατά τη διάρκεια του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή κόβονται χαλκά νομίσματα με τη νύμφη Σαλαμίνα και την ασπίδα του Αίαντα (**Φωτ. 3**), όπως επίσης κατασκευάζεται η ιερή τριήρις «Σαλαμινία» για

³⁰ Παπαχατζής (επιμ.) 1976, 133.

³¹ Παπαχατζής (επιμ.) 1976, 455-456.

³² Λεπτομέρειες σε σχετική εργασία μου, βλ. σχ. Μίχα 2016.

³³ Χαιρετάκης 2018, 370.

³⁴ Χαιρετάκης 2018, 372, σημ. 1901.

³⁵ Ηρόδοτος, 5.66.2, ανακτήθηκε από: <http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library> [Ημερ.προσβ. 10/2/2019].

ειδικές αποστολές.³⁶ Κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου κατασκευάζεται το φρούριο «Βούδορον», από το οποίο σώζονται ελάχιστα κατάλοιπα και το οποίο βρισκόταν στον όρμο της Φανερωμένης, βορειοδυτικά του νησιού, όπου και το στενότερο πέρασμα. Είναι προφανές ότι οι Αθηναίοι θέλουν να προστατεύσουν το νησί από δυτικά, κατά την διέλευση των Σπαρτιατών.

Παρολαυτά, το φρούριο πορθείται το 427 π.Χ από τους Λακεδαιμόνιους³⁷. Το νησί ξαναεπιλαμβάνεται από τον Λύσανδρο το 405 π.Χ.³⁸, ενώ το 403 π.Χ. εκτελούνται σε αυτό, όσοι επιφανείς Αθηναίοι είχαν αντιτεθεί στο καθεστώς των Τριάκοντα³⁹. Το 317 π.Χ καταλαμβάνεται από τον Κάσσανδρο. Λίγο αργότερα το ανακαταλαμβάνει ο Δημήτριος Πολιορκητής⁴⁰, ενώ κατά τη διάρκεια του Χρεμωνιδείου πολέμου το νησί βρίσκεται στα χέρια του Αντίγονου Γονατά, αλλά υφίσταται μεγάλη ταλαιπωρία από τον γιο του Κρατερού, Αλέξανδρο, όταν, ως διοικητής της Κορίνθου στρέφεται εναντίον του Αντίγονου Γονατά. Το ίδιο συμβαίνει και από τον Άρατο, τον αρχηγό της Αχαϊκής Συμπολιτείας, όταν επιτίθεται εναντίον της Αττικής. Τελικά το νησί παραδίδεται στην Αθήνα το 229 π.Χ.

Κατά την ρωμαϊκή περίοδο, και πιο συγκεκριμένα το 86 π.Χ., ο ρωμαίος στρατηγός Σύλλας καταστρέφει την Αθήνα και την Σαλαμίνα⁴¹. Το άστυ της αρχαίας Σαλαμίνας ερημώνεται και το νησί υφίσταται μία μεγάλη πληθυσμιακή μείωση⁴². Πιθανότατα, αυτό να επαναλαμβάνεται από τον Καίσαρα λίγες δεκαετίες αργότερα (49-45 π.Χ.)⁴³. Ο Πανσανίας αναφέρει χαρακτηριστικά: «ἔστι δὲ ἀγορᾶς τε ἔτι ἐρείπια καὶ ναὸς Αἴαντος, ἄγαλμα δὲ ἐξ ἐβένου ξύλου· διαμένουσι δὲ καὶ ἐς τὸδε τῷ Αἴαντι παρὰ Ἀθηναίοις τιμαὶ αὐτῷ τε καὶ Εὐρυσάκει, καὶ γὰρ Εὐρυσάκους βωμὸς ἐστὶν ἐν Ἀθήναις. δείκνυται δὲ λίθος ἐν Σαλαμῖνι οὐ πόρρω τοῦ λιμένος· ἐπὶ τούτου καθήμενον Τελαμῶνα ὄραν λέγουσιν ἐς τὴν ναῦν ἀποπλεόντων οἱ τῶν παίδων ἐς Αὐλίδα ἐπὶ τὸν κοινὸν τῶν Ἑλλήνων στόλον. [4] λέγουσι δὲ οἱ περὶ τὴν Σαλαμῖνα οἰκοῦντες ἀποθανόντος Αἴαντος τὸ ἄνθος σφίσις ἐν τῇ γῆ τότε φανῆναι πρῶτον λευκὸν ἐστὶν, ὑπέρυθρον, κρίνου καὶ αὐτὸ ἔλασσον καὶ τὰ φύλλα· γράμματα δὲ ἔπεστιν οἷα τοῖς ὑακίνθοις καὶ τούτῳ»⁴⁴. Αναφέρεται στα εναπομείναντα δημόσια κτίρια, ιερά και θρύλους της παράδοσης του νησιού. Δηλαδή, τα ερείπια της Αγοράς, ο ναός του Αίαντα με το εβένινο ἀγαλμά του, ο βράχος του Τελαμῶνα στην χερσόνησο της Κυνόσουρας από όπου παρακολούθησε τον απόπλου των γιων του προς την Τροία και το κρινάκι που έχει στα πέταλά του τα γράμματα ΑΙ⁴⁵, είναι μερικά από αυτά που βλέπει και γνωρίζει ο ιστορικός για την αρχαία Σαλαμίνα (Αμπελάκια).

Φαίνεται λοιπόν ότι επισφραγίζεται η συρρίκνωση της αρχαίας πόλης στα ρωμαϊκά χρόνια με την μετατόπιση του ντόπιου πληθυσμού σε πιο ασφαλείς, πεδινές περιοχές στο εσωτερικό του νησιού, αφού οι ακτές του είναι εκτεθειμένες και απροστάτευτες. Ωστόσο, η αρχαία πόλη δεν εγκαταλείπεται εντελώς⁴⁶.

³⁶ Χαιρετάκης 2018, 424.

³⁷ Θουκυδίδης, 2.93.4: «οἱ δὲ Πελοποννήσιοι ὡς ἦσθοντο τὴν βοήθειαν, καταδραμόντες τῆς Σαλαμῖνος τὰ πολλὰ καὶ ἀνθρώπους καὶ λείαν λαβόντες καὶ τὰς τρεῖς ναῦς ἐκ τοῦ Βουδόρου τοῦ φρουρίου κατὰ τάχος ἐπὶ τῆς Νισαίας ἀπέπλεον· ἔστι γὰρ ὅτι καὶ αἱ νῆες αὐτοῦς διὰ χρόνου καθελκυσθεῖσαι καὶ οὐδὲν στέγουσαι ἐφόβουν. ἀφικόμενοι δὲ ἐς τὰ Μέγαρα πάλιν ἐπὶ τῆς Κορίνθου ἀπεχώρησαν πεζῆ».

³⁸ Ξενοφών, Ελληνικά, 2.2.9: «μετὰ δὲ τοῦτο δηώσας Σαλαμῖνα ὠρμίσατο πρὸς τὸν Πειραιᾶ ναυσὶ πεντήκοντα καὶ ἑκατόν, καὶ τὰ πλοῖα εἶργε τοῦ εἰσπλου».

³⁹ Λυσίας, 13.43-48: «ἴστε μὲν γὰρ τοὺς ἐκ Σαλαμῖνος τῶν πολιτῶν κομισθέντας, οἷοι ἦσαν καὶ ὅσοι, καὶ οἷω ὀλέθρῳ ὑπὸ τῶν τριάκοντα ἀπώλοντο».

⁴⁰ Χαιρετάκης 2018, 444.

⁴¹ Χαιρετάκης 2018, 453.

⁴² Χαιρετάκης 2018, 470.

⁴³ Χαιρετάκης 2018, 482.

⁴⁴ Παπαχατζής Ν. (επιμ.) 1976, I,35,3-5.

⁴⁵ Παπαχατζής Ν. (επιμ.) 1976, 459, σημ. 2. Πρόκειται για έναν θρύλο που αναφέρει ότι το κρινάκι αυτό φύτεψε για πρώτη φορά στην Τροία από το αίμα του Αίαντα, την στιγμή που αυτοκτόνησε.

⁴⁶ Χαιρετάκης 2015, 19-21.

Εικάζεται ότι οι κάτοικοι εγκαθίστανται στις δύο κοιλάδες στον μυχό του κόλπου του νησιού, στην περιοχή του Μουλκίου (Αιάντειο) και στην περιοχή της Κούλουρης⁴⁷. Το νησί υπάγεται διοικητικά και εκκλησιαστικά στην Επαρχία της Αχαΐας με πρωτεύουσα την Κόρινθο. Τον 6^ο αι. θα υποφέρει από ισχυρό σεισμό και από τις σλαβικές επιδρομές. Από τον 8^ο αιώνα κι έπειτα θα υπάγεται στη Μητρόπολη Αθηνών και στο Θέμα της Ελλάδος, με πρωτεύουσα την Θήβα. Ο 10^{ος} αι. ξεκινά με τις ληστρικές επιδρομές των Σαρακηνών της Κρήτης και τελειώνει με την επίσκεψη του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε⁴⁸. Μάλιστα στην βιογραφία του αναφέρεται ότι, όταν επισκέφτηκε το νησί, το βρήκε *άοικο* (χωρίς κατοίκους), ενώ κατά την αποχώρησή του ήταν *ελαίω διάβροχος* (μούσκεμα στο λάδι). Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοι, του έριξαν λάδι, γιατί πίστεψαν ότι ήταν πειρατής⁴⁹. Η εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου στα Βασιλικά ανήκει σε αυτή την περίοδο.

Ο 12^{ος} αιώνας, σύμφωνα με νεότερες έρευνες θεωρείται αιώνας παρακμής, γεγονός που συνάδει με την γραπτή μαρτυρία του βυζαντινού ιστορικού Χωνιάτη, σύμφωνα με την οποία η Σαλαμίνα εγκαταλείπεται εξαιτίας των συχνών πειρατικών επιδρομών⁵⁰. Κι έπειτα έρχονται οι Φράγκοι και ο Όθων ντε λα Ρος γίνεται ο δούκας των Αθηνών. Θα κτίσουν καθολικό μοναστήρι με καλόγερους αφιερωμένο στην Μεταμόρφωση του Σωτήρα. Είναι αυτό που αργότερα θα μετονομαστεί σε Μονή Φανερωμένης. Μάλιστα την περίοδο που οικοδομείται η Μονή Καισαριανής στην Αθήνα, κτίζονται μικρές εκκλησίες του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Μούλκι, ο Άγιος Γεώργιος στα Βασιλικά, ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης στα Κανάκια, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στο Ρέστη και ο Άγιος Δημήτριος στο Σατερλί. Τα εκκλησάκια αυτά αν και έχουν υποστεί φθορές, διατηρούν τουλάχιστον τον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο.

Το 1311 το Δουκάτο των Αθηνών καταλαμβάνεται από τους Καταλανούς και η Σαλαμίνα υφίσταται τις συνέπειες. Μάλιστα αναφέρεται ότι το 1319 οι Σαλαμίνιοι, θέλοντας την προστασία των Βυζαντινών της Μονεμβασιάς κι έχοντας πληρώσει φόρους προς αυτούς, δέχονται την σκληρή επίθεση των Βενετών της Εύβοιας. Αιχμαλωτίζονται 500 Σαλαμίνιοι και πωλούνται σε δουλέμπορους⁵¹. Επομένως, εξαιτίας των συνεχόμενων επιθέσεων που δέχεται το νησί κτίζονται Βίγλες και Πύργοι.

Το 1344, Σαλαμίνιοι συμμετέχουν με πλοία μαζί με τους Βυζαντινούς και τους Δυτικούς εναντίον των Τούρκων του Σουλτανάτου του Ικονίου στη Σμύρνη. Λίγο νωρίτερα, το 1332-33, οι ίδιοι Τούρκοι προσορμίζουν τα πλοία τους βορειοδυτικά της Σαλαμίνας στον όρμο Ηλιακτή (Τουρκολίμανο) για να ελέγχουν το στενό πέρασμα Σαλαμίνας – Μεγάρων, αλλά αποτρέπονται από τους Βυζαντινούς. Αργότερα, το 1360, στο ίδιο σημείο, οι Καταλανοί θα βυθίσουν 35 πλοία τους. Το 1385 περιέρχεται στον φλωρεντινό οίκο των Acciajuoli, και το νησί θα γνωρίσει μία μικρή άνθηση. Αυτό διαφαίνεται με την ανοικοδόμηση μικρών εκκλησιών από γαιοκτήμονες (Αγ. Νικόλαος στα Σελήνια, Αγ. Δημήτριος στη Κούλουρη, Αγ. Γεώργιος στο Γκίνανι, Αγ. Γεώργιος και Αγ. Χαράλαμπος στο Καμπόλη)⁵².

Οι Φλωρεντινοί θα φέρουν το πρώτο κύμα Αρβανιτών στην Αττική από το 1418. Ο σκοπός της άφιξής τους ήταν κυρίως στρατιωτικός, αφού θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν και να προστατεύσουν την ύπαιθρο. Το 1458 η Αθήνα και κατά συνέπεια όλη η Αττική πέφτει στα χέρια των Οθωμανών. Μετά τη Ναυμαχία στο Λεπάντο, ο διοικητής Αττικής και Νήσων Ουλούτς Αλή θα φέρει και το δεύτερο κύμα Αρβανιτών από την Πελοπόννησο στην Αττική.⁵³

⁴⁷ Κακαβάς - Ζύρμπα 2009, 19.

⁴⁸ Βελτανισιάν 2018, 47-51.

⁴⁹ Βελτανισιάν 2018, 51, σημ. 119.

⁵⁰ Πινάτση 2018, υπ. 77

⁵¹ Πάλλας, Βροκή, 106.

⁵² Βελτανισιάν 2018, 58.

⁵³ Βελτανισιάν 2018, 60.

Από τις αρχές του 17^{ου} αι. η Σαλαμίνα διαθέτει Γραμματεία, έχει τη δική της σφραγίδα και Δημογεροντία με τέσσερα μέλη. Το νησί ανήκει στις λεγόμενες *Δυτικές Σποράδες* και βρίσκεται υπό την Διοίκηση του Καπουδάν Πασά, του Ναυάρχου, δηλαδή του Οθωμανικού στόλου στην Ασπρη Θάλασσα (Μεσόγειος)⁵⁴. Κατά την διάρκεια του β' ενετοτουρκικού πολέμου, μετά τον βομβαρδισμό του Παρθενώνα από τον ενετό Φραγκίσκο Μοροζίνι και την ανακατάληψη της Ακρόπολης από τους Τούρκους της Θήβας, η πόλη των Αθηνών θα εκκενωθεί. Το 1688, οι ηλικιωμένοι, οι γυναίκες και τα παιδιά πηγαίνουν στην Σαλαμίνα, που ήδη την αποκαλούν *Κούλουρη*, και την Αίγινα. Φαίνεται, δηλαδή, ότι *πήγε η ψυχή τους στην Κούλουρη*, για να γλιτώσουν από την τουρκική εκδίκηση και μάλιστα κατόπιν διαταγής του Μοροζίνι⁵⁵. Την ίδια περίοδο ξεκινά η ανακατασκευή της Μονής Φανερωμένης. Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα, ότι την ίδια περίοδο δίνεται και το προνόμιο στους Σαλαμινίους να μην παρενοχλούνται από τον Οθωμανικό στόλο, με αντάλλαγμα το *κατράμι*⁵⁶. Έχει ήδη διαμορφωθεί στο νησί μία ισχυρή συντεχνία, η συντεχνία των *κατραμιτζήδων*, οι οποίοι εξάγουν αυτό το υλικό στη Μικρά Ασία, που ήταν απαραίτητο για την κατασκευή και συντήρηση του Οθωμανικού στόλου⁵⁷.

Το 1770, κατά την περίοδο των Ορλωφικών, ο αρματολός Μητρομάρας καταφεύγει στο νησί και υψώνει την ρωσική σημαία. Η Σαλαμίνα γίνεται ορμητήριο επαναστατών⁵⁸. Οι τελευταίοι ονομάστηκαν *Λεμπέσηδες*. Σε αυτούς αντιτίθενται Τουρκαλβανοί, οι *Λιάπηδες*. Λίγο αργότερα μυείται στην Φιλική Εταιρεία ο ηγούμενος της Μονής Φανερωμένης, Γρηγόριος Χατζηαθανασίου, δισέγγονος του κτήτορα της Μονής, Λάμπρου Κανέλλου. Ο ίδιος θα μυήσει άνδρες από την Κούλουρη, τα Μέγαρα και την Αίγινα στην Φιλική Εταιρεία, ενώ αποκτά φιλική σχέσή με τον Δημήτριο Υψηλάντη⁵⁹. Έτσι, το μοναστήρι θα γίνει καταφύγιο των Αγωνιστών κατά τη διάρκεια του επαναστατικού Αγώνα⁶⁰. Συγκροτείται κέντρο διοίκησης, ορφανοτροφείο και κέντρο περίθαλψης τραυματιών. Οι Αγωνιστές της Σαλαμίνας πολεμούν σθεναρά για την απελευθέρωση της Ακρόπολης το 1821, αλλά και στο πλευρό του Γεώργιου Καραϊσκάκη, ο οποίος επισκέπτεται το νησί και κυρίως το Μοναστήρι, ενώ η κηδεία και ταφή του γίνεται στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Κούλουρη⁶¹, καθώς αυτό επιθυμούσε.

Κατά την διάρκεια των μετεπαναστατικών χρόνων το νησί θα γνωρίσει οικονομική άνθιση, αφού πολλοί από τους κατοίκους, όντας συνδεδεμένοι με τη θάλασσα, θα ασχοληθούν με το διαμετακομιστικό εμπόριο, τη ναυτιλία, την αλιεία, όπως και με την αμπελοκαλλιέργεια και την ελαιοκαλλιέργεια. Ο Πειραιάς θα παίξει καθοριστικό ρόλο σε αυτό. Η ίδρυση του Πολεμικού Ναυστάθμου επίσης απετέλεσε έναν καταλυτικό παράγοντα για την ευημερία του τόπου, αφού συνέβάλλε ακόμα και μετά από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η Ελλάδα ήταν σε δεινή οικονομική κατάσταση, στην αποφυγή της μετανάστευσης για τους περισσότερους κατοίκους του νησιού.

⁵⁴ Βελτανισιάν 2018,70.

⁵⁵ Βελτανισιάν 2018,74.

⁵⁶ Κατράμι (πίσσα) προέρχεται από το ρετσίνι (ρητίνη) του πεύκου που χρησιμοποιούνταν ως μονωτικό υλικό για την κατασκευή των πλοίων

⁵⁷ Βελτανισιάν 2005, σημ. 30.

⁵⁸ Βελτανισιάν 2005, 87.

⁵⁹ Βελτανισιάν 2005, 242-3.

⁶⁰ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από:

<<https://el.wikipedia.org/wiki/Σαλαμίνα>> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019]

⁶¹ Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, ο όρος *Κούλουρη* προέρχεται από την αρχαία ονομασία της ανατολικής χερσονήσου, που βρίσκεται βόρεια της χερσονήσου της Κυνόσουρης. Οφείλει το όνομά της στο σχήμα της, αφού μοιάζει με κομμένη ουρά (κολ+ουρις άκρα). Σήμερα η ίδια χερσόνησος αποκαλείται *Πούντα ή Καματερό* και αποτελούσε το κυριότερο τμήμα του οικιστικού συνόλου της αρχαϊκής-κλασικής-ελληνιστικής πόλης του νησιού. Από τα μεσαιωνικά χρόνια η ονομασία *Κούλουρη* αφορά όλο το νησί, όπως επίσης και την σημερινή πρωτεύουσα.

Το 1862 με την επανάσταση κατά της Βασιλείας του Όθωνα, το πολεμικό πλοίο «Αμαλία» στο οποίο επέβαινε ο βασιλιάς κατέφυγε στη Σαλαμίνα. Το πολεμικό ναυτικό με το πλοίο «Αφρόεσσα», το οποίο είχε κυβερνήτη τον υπουργό των Ναυτικών Δ. Καλλιφρονά και 500 επαναστάτες καταδίωξε και εισέβαλλε στο «Αμαλία». Τότε ο Όθωνας επιβιβάστηκε στην αγγλική κορβέτα «Σκύλα» και λίγο πριν αποχωρήσει έστειλε το τελευταίο του διάγγελμα από το λιμάνι του νησιού⁶².

Το νησί το επισκέφτηκαν τόσο ο βασιλιάς Κωνσταντίνος (1922), όσο αργότερα, το 1931 ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Και οι δύο έτυχαν θερμής υποδοχής. Μάλιστα με την μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, απαλλοτριώθηκε περιοχή μεταξύ Αμπελακίων και Κούλουρης, για να δημιουργηθεί νέος οικισμός προσφύγων, που ονομάστηκε «Συνοικισμός» κι εκτεινόταν κατά μήκος της οδού Ελ. Βενιζέλου⁶³. Την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου ο Ναύσταθμος Σαλαμίνας τέθηκε σε συναγερμό εκατόν δεκαπέντε φορές και δέχτηκε έξι αεροπορικές επιθέσεις. Δύο στις 31 Οκτωβρίου 1940, μία στις 15 Φεβρουαρίου 1941 και τις υπόλοιπες στις 24 και 25 Απριλίου 1944. Οι τελευταίες επιθέσεις έγιναν από τα γερμανικά στούκας, τα οποία προκάλεσαν τεράστιες καταστροφές στα πλοία του στόλου⁶⁴.

Από τα ιστορικά γεγονότα αποδεικνύεται η ανάμιξη του ντόπιου πληθυσμού είτε με τους κληρούχους Αθηναίους, είτε με τους επήλυδες Αρβανίτες της Πελοποννήσου, είτε με τους πρόσφυγες Μικρασιάτες. Στις πληθυσμιακές ανακατατάξεις αξίζει να προστεθεί κύμα Κορινθίων μετοίκων των πρώτων χριστιανικών χρόνων στα νοτιοανατολικά του νησιού (Περανήσι), καθώς και ομάδα τεσσάρων ημινομαδικών οικογενειών Σαρακατσαναίων στο οροπέδιο Γκίνανι από τον 19^ο αι. κ.ε.⁶⁵.

1.4. Πολιτιστικό απόθεμα

1.4.1. Υλικοί Πολιτιστικοί Πόροι

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μία απόπειρα καταγραφής των πολιτιστικών πόρων (άυλων και υλικών) του νησιού, με σκοπό να δημιουργηθεί ένας πολιτιστικός χάρτης. Στη συνέχεια, στο Β΄ μέρος, θα γίνει μία προσπάθεια ανάδειξης αυτών, μελετώντας το τοπογραφικό και σημειολογικό τους χαρακτήρα.

1.4.1.1. Ανατολικό τμήμα

1. ΤΥΜΒΟΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΜΑΧΩΝ (Φωτ.4)

Στη βόρεια πλευρά της χερσονήσου της Κυνόσουρας (Φωτ.5) υπάρχει τεχνητός τύμβος (Μαγούλα) διαμέτρου 20μ. που αποτελείται από λιθωφόρο σε κυκλική διάταξη και όγκο χώματος. Έξω από την περίμετρο αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ στις πλαγιές του λόφου αναγνωρίζονται περίβολοι, κατασκευές, λαξεύματα και πώρινοι δόμοι ⁶⁶. Το 2006 θα τοποθετηθεί αυθαίρετα πάνω στην κορυφή του τύμβου μία ορειχάλκινη σύνθεση 10 τόνων 2 πολεμιστών με τις ασπίδες τους πάνω στην πλώρη πλοίου, έργο του γλύπτη Αχιλλέα Βασιλείου και παραγγελία της Νομαρχίας Πειραιώς εν όψει εκλογών (Φωτ.6).

⁶² Παντελή 2003, 130-1.

⁶³ Βελτανισιάν 2011, 32.

⁶⁴ Σοφρά-Μάθεση 2019, 4.

⁶⁵ Βελτανισιάν 2011, 73.

⁶⁶ Λώλος 2005, 181.

Από τις ανασκαφές, τα ευρήματα οργανώνονται ως εξής⁶⁷:

«Ο λόφος της Μαγούλας έχει διαμορφωθεί με τον ακόλουθο τρόπο: στην περιφέρεια ενός φυσικού βραχώδους πυρήνα, έχει συσσωρευτεί επίχωση. Το σύνολο επιστέφεται με έναν ισχυρό κυκλικό λιθοσωρό από αργούς πωρόλιθους και άφθονη λατύπη συνδεδεμένα μεταξύ τους με άμμο, διαμέτρου 20μ. Ο λιθοσωρός και όλη η ανώτερη επιφάνεια του υψώματος έχουν καλυφθεί με τεχνητή επίχωση, η οποία σήμερα φτάνει σε ύψος 1μ. Το συνολικό ύψος του Τύμβου σήμερα είναι 7μ., ενώ βρίσκεται 13μ. από την επιφάνεια της θάλασσας.

Ο κυκλικός δακτύλιος από λίθους που επιστέφει την κορυφή του Τύμβου δεν έχει το ίδιο κέντρο με την εξωτερική περιφέρειά του, αλλά βρίσκεται επιπλέον έκκεντρα, προς τα βορειοανατολικά του. Κατασκευάστηκε με αυτόν τον τρόπο, ώστε το πρώτο Τρόπαιο της Νίκης (η φοινικική τριήρης) που είχε στηθεί επάνω του να είναι ορατό όχι μόνο από τη θάλασσα, αλλά και από την απέναντι ακτή της Αττικής.

Στην ανατολική πλευρά του λόφου βρέθηκαν 63 ταφές του 5ου και 4ου π.Χ. αι. και υπολείμματα ορθογωνίου βωμού από πωρόλιθο. Στην βόρεια πλευρά του Τύμβου εντοπίστηκαν τρεις ορθογώνιοι χώροι σε σειρά, κατασκευασμένοι από μεγάλους σε μέγεθος και αδρά ειργασμένους ασβεστόλιθους. Οι κατασκευές ερμηνεύτηκαν ως ταφικοί περίβολοι και ταυτίστηκαν με το Πολυάνδρειο των Αθηναίων που βρισκόταν κοντά στο Τρόπαιο της Νίκης.

Στη ΒΑ, Ν και ΝΔ πλευρά του λόφου βρέθηκαν τρία τουλάχιστον σπηλαιώδη ορύγματα λαξευμένα στο βράχο. Το ορύγμα της Νότια πλευράς περιβάλλεται από ισχυρό ημικυκλικό περίβολο. Στους πρόποδες του λόφου, βόρεια και ανατολικά, βρέθηκαν κατάλοιπα ισχυρών θεμελιώσεων και πόρινοι δόμοι προερχόμενοι πιθανώς από το αρχαίο λατομείο στη βόρεια πλευρά του λόφου, και από το οποίο προέρχεται και το υλικό της διαμόρφωσης του Τύμβου».

Η περιοχή του τύμβου των Σαλαμινομάχων ορίζεται ως αρχαιολογικός χώρος το 1964 (ΦΕΚ 37/Β/1965) και προσδιορίζεται ως προς τα όριά της το 1966 (ΦΕΚ 429/Β/1966)⁶⁸. Παρολαυτά, η ναυπηγική δραστηριότητα στην περιοχή του Τύμβου είναι πολύ έντονη. Στην ναυπηγική εταιρεία «Αρκαδία Αφών Διαμαντή» χορηγήθηκε άδεια από το ΥΠΠΟ το 1971 για την ίδρυση μηχανουργείου πρόχειρης κατασκευής και το 1977 για την εγκατάσταση ναυπηγείου με τον όρο ότι θα εξαιρεθεί της εκμετάλλευσης και θα παραμείνει ελεύθερος ο χώρος του Τύμβου. Παρά την προβλεπόμενη εξαίρεση, η ναυπηγική εταιρεία χρησιμοποίησε τον ευρύτερο χώρο ως χώρο απορριμμάτων και κατέβαλε προσπάθειες να εγκαταστήσει επιχειρήσεις (διαμετακομιστικό σταθμό άνθρακα και εργοστάσιο-ψυγείο) στο χώρο. Η επιχείρηση συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι σήμερα⁶⁹.

Είναι προφανές ότι η περιοχή, από τη δεκαετία του '70 μέχρι και σήμερα, έχει υποστεί ανελέητες παρεμβάσεις που δεν συνηγορούν με την ανάδειξή του. Πολύπαθη και «τραυματισμένη» έχει υποβαθμιστεί και έχει επιβαρυνθεί από την καταστροφή του περιβάλλοντος και του φυσικού κάλλους εξαιτίας της εκβιομηχάνισης και της έντονης ανθρώπινης δραστηριότητας

Εκτός από τον Τύμβο οι Αθηναίοι μετά τη Νίκη της Ναυμαχίας τοποθέτησαν Τρόπαια. Αυτό το στοιχείο δικαιολογεί την ονομασία της Κυνόσουρας, κατά την αρχαιότητα, ως «Τρόπαια Άκρα»⁷⁰. Πιο συγκεκριμένα, σήμερα φαίνεται 15μ. από το άκρο και σε ύψος 10μ.

⁶⁷ Α.Π. 334821/197412/12492 έγγραφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτ. Αττικής, Πειραιώς και Νήσων προς το Γραφείο του Υπουργού Πολιτισμού, 27 Νοεμβρίου 2015, βλ. σχ. Μπελαβίλας – Πρέντου, 2018, 24, ανακτήθηκε από: <http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/5215_ektheseis-ergastirioy-astikoy-perivallontos/kynosoura_salaminas_envlab_ntua_june_2018.pdf?fbclid=IwAR1dpg9vSUOLOhvvRshv2lccDdg_nOnX_I27zpb6q3OTKEG4SO0tY1071CR80> [Ημερομηνία πρόσβασης 6/3/2019].

⁶⁸ Μπελαβίλας – Πρέντου, 2018, 23.

⁶⁹ Μπελαβίλας – Πρέντου, 2018, 32.

⁷⁰ Σύμφωνα με άλλη παράδοση της αρχαιότητας το όνομα «Κυνόσουρα» δόθηκε εξαιτίας ενός περιστατικού που συνέβη κατά την διάρκεια της εκκένωσης της Αθήνας, λίγο πριν τη Ναυμαχία. Τότε λοιπόν, μεταξύ άλλων, κατέφυγε στο νησί ο Ξάνθιππος, ο πατέρας του Περικλή, έχοντας αφήσει πίσω τον σκύλο του. Όμως το σκυλί

ένας λαξευμένος βράχος σε σχήμα τετραγώνου με διαστάσεις 1,80μ. επί 1,80μ., όπου στο εσωτερικό βρισκόταν μία μαρμάρινη κολώνα με διάμετρο 1,40μ. Σώζεται ένας λίθος. Οι υπόλοιποι κατακρημνίστηκαν. Μάρτυρες αυτού του τρόπαιου ήταν οι περιηγητές Stuart, Revett, Fauvel κ.α.⁷¹.

2. ΑΡΧΑΙΟ ΛΙΜΑΝΙ

Στον μυχό της βόρειας πλευράς της Χερσονήσου της Κυνόσουρας και της νότιας πλευράς της Χερσονήσου της Πούντας βρίσκεται το αρχαίο λιμάνι της Αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, γνωστό σήμερα ως όρμος Αμπελακίων. Εντάσσεται στον αρχαιολογικό χώρο με Φ.Ε.Κ το 2001 και η θαλάσσια περιοχή του⁷². Από το 2016 ξεκίνησαν οι πρώτες διεπιστημονικές ενάλιες έρευνες μεταξύ της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (Ε.Ε.Α.) του ΥΠ.ΠΟ.Α. και του Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών (Ι.ΕΝ.Α.Ε.), υπό την διεύθυνση της Δρος Αγγελικής Σίμωσι, Προϊσταμένης της Εφορείας, και του Γιάννου Γ. Λώλου, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Προέδρου του Ινστιτούτου, με την συμμετοχή του Εργαστηρίου Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας του Πανεπιστημίου Πατρών, υπό τον Καθηγητή Γιώργο Παπαθεοδώρου, με κύρια συνεργάτιδα την Αναπλ. Καθηγήτρια Μαρία Γεραγά.

Όπως αναφέρεται, από την έρευνα επιβεβαιώθηκε ότι και στις τρεις (3) πλευρές του Όρμου του Αμπελακίου (βόρεια, δυτική και νότια) διατηρούνται καταβυθισμένες αρχαιότητες, οι οποίες σταδιακά βυθίζονται και αναδύονται, ανάλογα με την μεταβολή της στάθμης της θάλασσας, η πτώση της οποίας, ιδιαίτερα τον μήνα Φεβρουάριο, φθάνει το μισό μέτρο. Στα αρχαία κατάλοιπα που αναγνωρίστηκαν στον αιγιαλό και σε ρηχά ύδατα περιλαμβάνονται: λιμενικές δομές, οχυρωματικές κατασκευές και διάφορες κτηριακές εγκαταστάσεις. Μετά από αεροφωτογράφιση, φωτογραμμετρική επεξεργασία και τοπογραφική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση όλων των ορατών στοιχείων (Φωτ. 7, 8, 9), προέκυψε ο πρώτος ενάλιος αρχαιολογικός χάρτης της περιοχής, που θα αποτελέσει την βάση για την συνέχιση της έρευνας.⁷³

Πρόκειται για έναν χώρο με πολύ μεγάλη ιστορική σημασία, αφού εκεί ελλιμενίστηκε ο ελληνικός στόλος την παραμονή της Ναυμαχίας (480 π.Χ.). Παρόλο που αποτελεί ακόμα και σήμερα ένα φυσικό λιμάνι, η ναυπηγική δραστηριότητα, τα ναύαγια και η εγκατάλειψη της περιοχής προσδίδει έναν ιδιαίτερο και μοναδικό χαρακτήρα στο τοπίο με αντιθέσεις και πολυεπίπεδες αναγνώσεις.

3. ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΠΟΥΝΤΑΣ

τον ακολούθησε κολυμπώντας μέχρι τη Σαλαμίνα στη Χερσόνησο της Κυνόσουρας. Εκεί το σκυλί ξενύχησε και θάφτηκε, χαρακτηρίζοντας το σημείο ως «Κυνός σήμα»

⁷¹ Μίχα 2016, 4.

⁷² ΦΕΚ 1324/Β/11.10.2001: «Συμπληρωματική κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου της θαλάσσιας περιοχής στους όρμους Αμπελακίων και Σεληνίων Σαλαμίνας». Ήδη με το ΦΕΚ 305/Β/26.5.1982, ο χώρος της ναυμαχίας χαρακτηρίζεται αρχαιολογικός - ιστορικός τόπος: «...Χαρακτηρίζουμε ως αρχαιολογικό χώρο και ιστορικό τόπο τον όρμο των Αμπελακίων με ολόκληρη τη Χερσόνησο της Κυνόσουρας και την Χερσόνησο των Αμπελακίων, όπου η αρχαία πόλη της Σαλαμίνας (ΦΕΚ 84/Β/5.2.69), τον όρμο των Σεληνίων και τις νησίδες Αγ. Γεώργιο και Ψυττάλεια, επειδή στο χώρο αυτό έγινε η περίφημη ναυμαχία που αποτελεί το σπουδαιότερο γεγονός της αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας».

⁷³ «Υποβρύχια έρευνα Σαλαμίνας, 2016. Δελτίο τύπου Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, 1», ανακτήθηκε από: http://akamas.uoi.gr/docs/enalies/upovrhia_erevna_salaminas_2016_tupos.pdf [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

Στα βόρεια του αρχαίου λιμένα βρίσκεται η «Κόλουρις», η Χερσόνησος της Πούντας⁷⁴. Στην κορυφή της έχουν ερευνηθεί τμήματα της οχύρωσης της πόλης, απόθεση αναθηματικών αντικειμένων και σταθερές δομές δύο ιερών⁷⁵. Το ένα από αυτά, πιθανώς, ήταν το ιερό της Βενδίδος, μιας θρακικής θεότητας, της οποίας η λατρεία εισάγεται στην Αθήνα τον 5^ο αι. π.Χ. και η οποία λατρεύεται στον Πειραιά και την Σαλαμίνα. Το δεύτερο ιερό ανήκει στη θεά Δήμητρα και στο θεό Διόνυσο, αφού το ιερό φαίνεται να γειτνιάζει στα νότια, με μία κοιλάση του βράχου, όπου εκεί θα μπορούσε να υπήρχε το θέατρο της πόλης⁷⁶. Επομένως θεωρείται δεδομένο ότι η κορυφή της χερσονήσου αποτελούσε την ακρόπολη.

Στη νότια κλιτύ έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πόλης με οικίες, εργαστήρια, αρχαίους δρόμους, ενώ ένα τμήμα της με δημόσια οικοδομήματα είναι καταβυθισμένο⁷⁷. Επίσης, έχουν αποκαλυφθεί τμήματα του τείχους της πόλης. Το νεκροταφείο, βάσει ανασκαφών τοποθετείται στο δυτικό μέρος της πόλης καθώς και στην χερσόνησο της Κυνόσουρας⁷⁸.

Η πρώτη οικιστική οργάνωση χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., όταν εγκαταλείπεται ο οικισμός στην σημερινή Κούλουρη⁷⁹ και όταν η Σαλαμίνα αρχίζει να εποπτεύεται από τους Αθηναίους (κληρουχίες). Στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. η πόλη οχυρώνεται και αποκτά ιερά, δημόσια κτίρια κι επιβλητικές οικίες. Η πόλη αναπτύσσεται ραγδαία από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. με την ενίσχυση της αμυντικής προστασίας (φάροι, λιμενικές εγκαταστάσεις, πύργοι ελέγχου). Το καθεστώς παραμένει το ίδιο ακόμα και όταν η πόλη κατακτάται από τους Μακεδόνες (315 – 229 π.Χ.), ενώ από τα μέσα του 3^{ου} αι. αυξάνεται ο χώρος που καταλαμβάνει το άστυ. Τα ιερά εντοπίζονται στην ακρόπολη και στον κύριο ιστό της πόλης (χερσαίο – πεδινό)⁸⁰.

Αν και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι ελλιπείς, αναφέρεται από ιστορικές πηγές, η ύπαρξη Αγοράς⁸¹, καθώς και ναός του Αίαντα με το εβένινο άγαλμά του. Στην Αγορά είχε τοποθετηθεί ο ανδριάντας του Σόλωνα⁸². Επίσης από επιγραφές και αγάλματα μαρτυράται ιερό των 12 Θεών και ιερό της θεάς Αρτέμιδος⁸³.

Με την επανάκτηση του νησιού από τους Αθηναίους (229 π.Χ.) η πόλη της αρχαίας Σαλαμίνας θα γνωρίσει νέες τιμές, με την τοποθέτηση του αγάλματος της Δημοκρατίας, καθώς και με τιμητικούς αγώνες για τη Ναυμαχία της Σαλαμίνας και προς τιμήν του Αίαντος, με σκοπό να ενισχυθεί η υπεροχή των Αθηναίων έναντι των Μακεδόνων έχοντας ως κύριο όπλο τους την θρησκεία⁸⁴.

Το άστυ καταστρέφεται από τον Σύλλα (86 π.Χ.) και έπειτα συρρικνώνεται σταδιακά, ενώ βρίσκεται υπό τον έλεγχο των Αθηναίων που επιχειρούν να διατηρήσουν τα μνημεία του ως τόπους μνήμης⁸⁵.

Τέλος, το ακρωτήριο «Πούντα» κηρύσσεται ιστορικό διατηρητέο μνημείο το 1969 (ΦΕΚ 84/Β/1969), καθώς προσδιορίζεται ως: «...*Η θέσις της κλασσικής πόλεως Σαλαμίνας, περιλαμβάνουσα πλήθος ερειπίων οικιών και τειχών. Προς Ανατολάς παλαιαί γερμανικαί*

⁷⁴ «Καματερό» αποκαλείται σήμερα από τους ντόπιους.

⁷⁵ Χαιρετάκης 2018, 102.

⁷⁶ Χαιρετάκης 2018, 120-121.

⁷⁷ Βλ. παραπάνω «Αρχαίο Λιμάνι».

⁷⁸ Χαιρετάκης 2018, 357.

⁷⁹ Βάσει αρχαιολογικών δεδομένων ο οικισμός στη σημερινή Κούλουρη κατοικείται από το τέλος της Μεσοελλαδικής περιόδου έως και το τέλος του 7^{ου} αι.π.Χ.,όπου και εγκαταλείπεται.

⁸⁰ Χαιρετάκης 2018, 444-46.

⁸¹ Παπαχατζής (επιμ.) 1976, 35, 3.

⁸² Παπαχατζής (επιμ.) 1976, 457, σημ. 2.

⁸³ Χαιρετάκης 2018, 392-393.

⁸⁴ Χαιρετάκης 2018, 466.

⁸⁵ Χαιρετάκης 2018, 474.

εγκαταστάσεις, προς Δυσμάς η δημοσία οδός Καματερού - Αμπελακίων, προς Βορράν η ακτή της Κοινότητος Καματερού, προς Νότον ο λιμήν των Αμπελακίων...» Ο αρχαιολογικός χώρος των Αμπελακίων (Α΄ και Β΄ ζώνη), όπου εκτείνεται η αρχαία πόλη της Σαλαμίνας της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, καθορίζεται το 1992 (ΦΕΚ 104/Β/1992). Η Α΄ ζώνη προσδιορίζεται ως αδόμητη και απαγορεύεται η δόμηση και η άροση, ενώ επιτρέπεται η δενδροκαλλιέργεια και η επισκευή των υφιστάμενων κατοικιών εντός της ζώνης, μετά από έγκριση της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων. Τα όρια του αρχαιολογικού χώρου τροποποιούνται το 1995 (ΦΕΚ 456/Β/1995) και το 2006 (ΦΕΚ 889/Β/2006) με επεκτάσεις της Α΄ ζώνης προς τα δυτικά, και το 2009 (ΦΕΚ 477/ΑΑΠ/2009) με τροποποιήσεις της Α΄ και Β΄ ζώνης⁸⁶.

4. ΝΗΣΑΚΙ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Φωτ. 10)

Βρίσκεται βόρεια της χερσονήσου της Πούντας κι έχει έκταση 1,4 στρέμματα. Ο Στράβων αναφέρει ότι εκεί υπήρχε ο τάφος της Κίρκης⁸⁷. Στην αρχαιότητα το όνομα του ήταν Φαρμακούσαι και αποτελούσε το μεγαλύτερο από τα δύο του συμπλέγματος. Σήμερα ονομάζεται νησάκι του Αγίου Γεωργίου εξαιτίας μιας μικρής εκκλησίας (Φωτ. 11) που βρίσκεται στο ανατολικό του άκρο. Η εκκλησία κτίστηκε το 1865, όπως αναφέρεται σε επιγραφή. Πρόκειται για ανακατασκευή πρωιμότερου ναού των μέσων του 13ου αι., ενώ ανασκαφές έδειξαν και μία πρωιμότερη φάση παλαιοχριστιανικής βασιλικής (6^{ος} αι.), καθώς και μεγάλη ποσότητα κελύφων πορφύρας στη νότια πλευρά της. Από το 1865 άρχισε να λειτουργεί Λοιμοκαθακτήριο. Η καλύτερη και πιο γλαφυρή μαρτυρία είναι του Γερμανού βυζαντινολόγου Κ. Krumbacher που το επισκέπτεται το 1884: «Κατά μήκος της ακτής είναι χτισμένος μεγάλος αριθμός σπιτιών για την καραντίνα (Φωτ.12). Πρόκειται για τετράγωνα κατασκευές από άγριες πελεκητές πέτρες, λίγο ασβεστωμένες και με κεραμοσκεπές. Κάθε σπίτι αποτελείται από δύο ευρύτερα δωμάτια εφοδιασμένα με μερικά κρεβάτια εκστρατείας και ένα νιπτήρα. Η στεγανότητα της οροφής δεν είναι καθόλου ικανοποιητική. (...) Σε ένα από τα σπιτάκια έχει εγκαταστήσει ο πανδοχέας του νησιού της καραντίνας την κουζίνα και μια τραπεζαρία, όπου συγκεντρωνόμαστε τις κοινές ώρες του φαγητού. (...) Μερικά βήματα κάτω από το οίκημα του επισιτισμού βρίσκεται το μικρό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου. (...) Οι επιβάτες που είχαν προτιμήσει να περάσουν την καραντίνα πάνω στο πλοίο μάς επισκέπτονταν καμιά φορά και εύρισκον φυσικά την παραμονή στο πλοίο καλύτερη και πιο άνετη»⁸⁸.

Τον Σεπτέμβρη του 1911 σε καραντίνα βρέθηκε και ο Le Corbusier, όπου είχε και εκείνος μία τραυματική εμπειρία, την οποία καταγγέλλει: «(...) Σε ένα μικρό μόλο όπου μας οδηγούν οι βαρκάρηδες στέκει ένας κύριος με άσπρο κασκέτο, δουλοπρεπής με τους πλούσιους, σκαιός και άξεστος με τους ταλαίπωρους: ένας υπάλληλος, ένας γραφειοκράτης! Συρματοπλέγματα χωρίζουν τα παραπήματα... Η καραντίνα!...Βρωμερή καραντίνα σε ένα έρημο νησί στο μέγεθος μιας μεγάλης πλατείας. Καραντίνα ηλίθια, ενάντια σε όλους τους νόμους της λογικής: εστία χολέρας. Εδώ, υπάλληλοι, εκεί, λωποδύτες και ανέντιμοι. Όνειδος για την ελληνική κυβέρνηση που καθιέρωσε αυτόν τον θεσμό.....Μας κράτησαν εκεί τέσσερις μέρες βάζοντάς μας να πλαγιάζουμε με άγνωστους, μες στα ζώφια και τις σαρανταποδαρούσες, κάτω από έναν πύρινο ουρανό, δίχως ένα δένδρο σε εκείνο το νησί του διαβόλου (...). Ένα εστιατόριο -με

⁸⁶Μπελαβίλας – Πρέντου, 2018, 29, ανακτήθηκε από: <http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/5215_ektheseis-ergastiriou-astikoy-perivallontos/kynosoura_salaminas_envlab_ntua_june_2018.pdf?fbclid=IwAR1dpq9vSUOLOhvvRshv2IccDdg_nOnX_I27zpr6q3OTKEG4SO0tY1071CR80> [Ημερομηνία πρόσβασης 6/3/2019].

⁸⁷ Λώλος (επιμ.) 2009, 30-1.

⁸⁸ «Άγιος Γεώργιος, το νησί του Διαβόλου», ανακτήθηκε από: <<http://www.efsyn.gr/arthro/agios-georgios-nisi-toy-diavoloy>> [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].
(πηγή: Α. Βιρβίλης, «Το Λοιμοκαθακτήριο του Αγ. Γεωργίου Σαλαμίνας», περιοδικό Φιλοτέλεια, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά)

πομπώδη τίτλο- τόπος κατεργιάς, όπου εκείνοι που το πατρνάρουν -ένας βουλευτής καθώς φαίνεται- επιτρέπουν να πουλιέται το νερό σαράντα λεπτά το λίτρο, και σε υποχρεώνουν να τρώς βρωμιές σε εξοργιστικές τιμές»⁸⁹.

Το 1924 θα περάσουν 100.000 πρόσφυγες και αιχμάλωτοι. Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χρησιμοποιήθηκε ως Ναυαρχείο από τους Γερμανούς. Η τελευταία κάθαρση γίνεται το 1947, όταν 620 πλοία μεταφέρουν κόσμο από την Αίγυπτο, όπου έχει ξεσπάσει επιδημία χολέρας. Μέχρι το 1967 θα λειτουργήσει ως Δημοτικό Ψυχιατρείο. Το 1967 παραχωρείται στο Πολεμικό Ναυτικό, το οποίο θα αναλάβει με επιχωμάτωση την ένωση του με την στεριά και κατά συνέπεια, με τη Ναυτική βάση.

5. ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΝΑΥΣΤΑΘΜΟΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ (Φωτ. 13)

Ο Πολεμικός Ναύσταθμος Σαλαμίνας βρίσκεται στους πρόποδες του όρους «Αράπης» και βόρεια από το νησάκι του Αγίου Γεωργίου (Φωτ. 14). Στο όρος Αράπης έχουν βρεθεί αρχαιολογικά κατάλοιπα. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, εκεί κατασκεύασε ο Σόλων το ιερό του Ενωαλίου⁹⁰, το οποίο σχετίζεται με το ιερό της Αθηνάς Σκιράδος.

Στα νεότερα χρόνια, αυτό το τμήμα θα ανήκει στη ναυτική βάση. Ο πρώτος Ναύσταθμος συστήνεται στον Πόρο, επί κυβερνήσεως Καποδίστρια το 1877. Τον Φεβρουάριο του 1878 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ με διάταγμά του διατάσσει τη μεταφορά του από τον Πόρο στην Σαλαμίνα, στην Μονή Φανερωμένης, με σκοπό να βρίσκονται τα πλοία κοντά στην Αθήνα⁹¹. Παρολαυτά, η έλλειψη, κυρίως, νεωλκείου οδηγεί στη μεταφορά του.

Με την βοήθεια Γάλλων εμπειρογνομόνων, υποδεικνύεται η καταλληλότερη θέση για την κατασκευή Ναυστάθμου. Ανάμεσα στον Πόρο, το στενό της Χαλκίδας και τη θέση «Αράπης» στη Σαλαμίνα, επιλέγεται η τελευταία ως η καλύτερη για τέσσερις λόγους:

- α) είναι η καλύτερη στρατηγική θέση,
- β) διαθέτει φυσικό λιμάνι και κατά συνέπεια ένα ασφαλές καταφύγιο για τον στόλο, καθώς και την ιδανική απόσταση από κατοικημένη περιοχή.
- γ) η πολιορκία της θέσης είναι αδύνατη από τη θάλασσα.
- δ) βρίσκεται κοντά στην Έδρα της Ελληνικής Κυβέρνησης προσδίδοντάς της ασφάλεια και ισχύ⁹².

Με διάταγμα από τον Βασιλιά Γεώργιο Α΄, ο Υπουργός των Ναυτικών Γεώργιος Μπούμπουλης λαμβάνει εντολή να ξεκινήσει τις διαδικασίες ίδρυσης του Ναυστάθμου στη θέση «Αράπης»⁹³. Το πρώτο έργο θα είναι το Νεώλκειο, έπειτα ο μόλος μήκους 150 μ., το λεμβουργείο, το πυροτεχνουργείο, οικήματα, αποθήκες, χυτήρια, σφυρηλατεία, λεβητοποιεία, καθώς και το Διευθυντήριο. Σημαντικότερο όλων θα είναι το οίκημα του Ναυτικού Νοσοκομείου, το οποίο προσφέρει μέχρι και σήμερα ιατρική φροντίδα στο προσωπικό αλλά και σε όλους τους κατοίκους του νησιού. Ιδρυτής του ήταν ο Γάλλος φιλέλληνας γιατρός Όθων Σωνιέρος.

Στη Γαλλία παραγγέλλεται η πρώτη πλωτή δεξαμενή, η μεταφορά της οποίας εκτελείται από τον Πλοίαρχο Μιλτιάδη Κανάρη, απόγονο του Ναυάρχου Κανάρη. Παράλληλα, τοποθετείται και ο πρώτος γερανός ανυψωτικής δύναμης 50 τόνων. Επί Κυβερνήσεως Τρικούπη κατασκευάζονται οχυρωματικά έργα, πυροβολεία με πυροβόλα τύπου

⁸⁹ «Άγιος Γεώργιος, το νησί του Διαβόλου», ανακτήθηκε από: <http://www.efsyn.gr/arthro/agios-georgios-nisi-toy-diavoloy> .

⁹⁰ Παπαχατζής (επιμ.) 1976, Κεφ. III, παρ. 4.

⁹¹ Ήδη από την Επανάσταση του '21, η Μονή διαθέτε όλες τις απαραίτητες πολεμικές εγκαταστάσεις (αποθήκες πολεμικού υλικού, στρατιωτικό νοσοκομείο, караβοστάσιο κ.ά.) για να φιλοξενήσει το ναυτικό στόλο και το Διευθυντήριο του Ναυστάθμου.

⁹² Σοφρά-Μάθηση 2016, 2.

⁹³ Παράλληλα συγκροτείται η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων.

«Αρμστρογκ»⁹⁴. Από το 1920 αρχίζουν οι διεργασίες για την επέκταση του Ναυστάθμου και στην ακτή της Αττικής, στο χώρο της σημερινής περιοχής Αμφιάλης (Σκαραμαγκάς). Από το 1941 – 44 χρησιμοποιείται από τις Δυνάμεις Κατοχής, ενώ το Νοσοκομείο μεταφέρεται σε σχολείο (σημερινό 2^ο Δημοτικό Σχολείο Σαλαμίνας⁹⁵). Ο Στόλος φυσικά, έχει αποχωρήσει για την Αίγυπτο. Η βάση υφίσταται πολλές καταστροφές από αεροπορικές επιδρομές Συμμάχων, αλλά και ανατινάξεις από τους γερμανούς κατά την αποχώρησή τους⁹⁶.

Σήμερα ο Ναύσταθμος (**Φωτ. 15, 16**) έχει ανασυγκροτηθεί και εξακολουθεί να αποτελεί έναν σημαντικό οικονομικό παράγοντα για το νησί, αφού παρέχει μόνιμες θέσεις εργασίας και τεχνογνωσία στους κατοίκους του, με αποτέλεσμα να έχει αποτραπεί η μετανάστευση σε δύσκολες εποχές του παρελθόντος.

6. ΨΥΤΤΑΛΕΙΑ (Φωτ. 17)

Είναι μία βραχονησίδα βόρεια της Κυνόσουρας, που αναφέρεται από τον Πausανία (I, 36, 2 - 3) και από τον Αισχύλο (Πέρσες, 447 κ.ε.). Σύμφωνα με τις πηγές λοιπόν, υπήρχε ιερό του Πανός⁹⁷, ο οποίος λατρευόταν από τους βοσκούς. Αυτό είναι ένα στοιχείο που ενισχύει την άποψη ότι το νησί κατοικούνταν περιστασιακά από τους βοσκούς με τα κοπάδια τους. Έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη Ναυμαχία της Σαλαμίνας, εξαιτίας της στρατηγικής της θέσης. Ο Ξέρξης θα τοποθετήσει εκεί τους καλύτερους στρατιώτες του, με σκοπό να μπλοκάρει τη νοτιοανατολική έξοδο του στενού περάσματος για τον εχθρό, αλλά και να περισυλλέξει τους Πέρσες ναυαγούς. Το αποτέλεσμα θα είναι ακριβώς το αντίθετο. Οι πέρσες ναυαγοί δεν θα καταφέρουν να φτάσουν ως την Ψυττάλεια, γιατί δεν ξέρουν κολύμπι και οι Έλληνες με αρχηγό τον Αριστείδη πετυχαίνουν την εξόντωσή τους. Λίγο αργότερα θα τοποθετηθεί κι εκεί ένα τρόπαιο νίκης⁹⁸.

Αν και ανήκει διοικητικά στο Πειραιά είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη Ναυμαχία. Στα νεότερα χρόνια απετέλεσε χώρος ταφής των «μιασμένων» από τις επιδημίες⁹⁹, καθώς και ναυτικές φυλακές. Το 1983 ξεκίνησε η κατασκευή του Κέντρου Επεξεργασίας Λυμάτων Ψυττάλειας. Τέθηκε σε πλήρη λειτουργία το 2005¹⁰⁰. Τέλος, στο άκρο που κοιτάζει προς το λιμάνι του Πειραιά, κτίστηκε το 1856 ο πρώτος διοπτρικός φάρος των ελληνικών παραλίων. Είναι πέτρινος και το ύψος του φτάνει τα 14μ. Από το 2008 είναι αυτοεπιτηρούμενος¹⁰¹.

Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, αφορούν το ανατολικό τμήμα του νησιού που συσχετίζεται τόσο με το στενό πέρασμα, όπου έλαβε χώρα η Ναυμαχία του 480 π.Χ. (**Φωτ. 19**), όσο και με την περιοχή του αρχαϊκού, κλασικού και ελληνιστικού άστεως του νησιού. Η αποφυγή αναφοράς στην σύγχρονη κατάσταση της περιοχής αυτής ήταν εσκεμμένη. Θα αναλυθεί εκτενέστερα στο Β' μέρος.

⁹⁴ «Ναύσταθμος Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<http://www.hellenicnavy.gr/el/organosi/dioikisi-dioikitikis-merimnas-naftikoy/ypagomenes-dioikiseis-ddmn/naystathmos-salaminas.html>> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/4/2019].

⁹⁵ Εκεί μαθήτευσε η γράφουσα

⁹⁶ «Ναύσταθμος Σαλαμίνας»

⁹⁷ Μάλιστα, η κοντινότερη ακτή της Σαλαμίνας που βρίσκεται νοτιοδυτικά της Ψυττάλειας και της Κυνόσουρας ονομάζεται *Σελήνια* (Σελήνιαι ακταί).

⁹⁸ Υπάρχει σήμερα περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος.

⁹⁹ Εκεί τάφηκε η Λουίζα Αρμανσπεργκ, κόρη του Αντιβασιλέα του Όθωνα (**Φωτ. 18**).

¹⁰⁰ «Εργοστάσιο ξήρανσης στην Ψυττάλεια το 2007», ανακτήθηκε από: <<http://www.kathimerini.gr/239200/article/oikonomia/epixeirhseis/ergostasio-3hranshs-sthn-yyttaleia-to-2007>> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/3/2019].

¹⁰¹ «Φάρος Ψυττάλειας», ανακτήθηκε από: <http://www.faroi.com/gr/psitalia_gr.htm> [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

1.4.1.2. Νότιο τμήμα

7. ΣΠΗΛΑΙΟ ΕΥΡΙΠΙΔΗ (Φωτ. 20)

Βρίσκεται κοντά στον όρμο «Περιστέρια» (Φωτ. 21) στις νότιες παρυφές του όρους *Ακάμας*, σε υψόμετρο 115μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Μπροστά από την πολύ στενή είσοδό του υπάρχει ένα φυσικό άνδηρο με υπέροχη θέα προς τον Σαρωνικό και την Αίγινα. Το εσωτερικό του είναι σκοτεινό και δαιδαλώδες, συνολικά 10 χώρων. Αποτελείται από μικρούς θαλάμους με χαμηλή οροφή, διαδρόμους, κόγχες και σήραγγες. Το κυρίως σπήλαιο έχει μήκος 47 μ.¹⁰²(Φωτ. 22). Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών (1994 – 1997), ανακαλύφθηκαν¹⁰³:

α) Ευρήματα της Νεώτερης Νεολιθικής (5300 – 4300 π.Χ.): Αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο, μεγάλος αριθμός κεραμικών (3.747 όστρακα, συνολικού βάρους 74 κιλών¹⁰⁴), τμήμα μαρμάρινου γυναικείου ειδωλίου κ.ά.

β) Χώρος ενταφιασμών των Ύστερων Μυκηναϊκών χρόνων.

γ) Μικρά μελαμβαφή αγγεία των κλασικών χρόνων, εκ των οποίων το μείζον εύρημα της ανασκαφής: τμήμα αττικού μελαμβαφούς σκύφου με το όνομα του Ευριπίδη χαραγμένο ως αφιέρωση (430-420 π.Χ.) (Φωτ. 23).

δ) Αναθηματικά θραύσματα πήλινων ειδωλίων, αναγλύφων και πλακιδίων της ελληνιστικής περιόδου (3^{ος} – 2^{ος} αι. π.Χ.).

ε) Άφθονα κεραμικά ευρήματα, ασημένια ενώτια, δαχτυλίδια, γυάλινες χάντρες και θησαυρός νομισμάτων των ρωμαϊκών χρόνων. Επιβεβαιώνεται δηλαδή η λατρευτική χρήση του σπηλαίου ως τόπος απόδοσης τιμών στον Ευριπίδη και στον προστάτη του θεάτρου, Διόνυσο¹⁰⁵.

στ) Θησαυροί της εποχής της Φραγκοκρατίας (14^{ος} αι.).

Ο αρχαιολόγος της ανασκαφής και καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Γιάννος Λώλος αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η δική μου αίσθηση, ομιλώντας ως ανασκαφέας του χώρου και ερευνητής του αρχαίου τοπίου, και όχι ως φιλόλογος, είναι ότι πέρα από την αναγνώριση του σπηλαίου στα Περιστέρια ως «ποιητικού εργαστηρίου» του μεγάλου τραγικού (ποιητή Ευριπίδη), του πρώτου μάλιστα εργαστηρίου του είδους αυτού που γίνεται από την Κλασική Ελλάδα, έχουμε κερδίσει και τον χώρο σύλληψης και συγγραφής ενός κορυφαίου έργου του («Ιππόλυτος»)*»¹⁰⁶.

8. ΙΕΡΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ (Φωτ. 24)

Ελάχιστα μέτρα χαμηλότερα του σπηλαίου ανακαλύφθηκε το 1998 ιερό αγροτικού χαρακτήρα, αφιερωμένο στο θεό Διόνυσο. Πρόκειται για ιερό της ελληνιστικής εποχής με ακμή τον ύστερο 3^ο και 2^ο αι. π.Χ.¹⁰⁷. Κατασκευάστηκε κοντά σε πηγή νερού και στο σπήλαιο. Ο αρχαιολόγος της ανασκαφής και καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Γιάννος Λώλος πιστεύει ότι «...από τη μελέτη και ερμηνεία των κινητών ευρημάτων και των άλλων

¹⁰² «Σπήλαιο Ευριπίδη, 2», ανακτήθηκε από: <http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/spilao_evripidi.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

¹⁰³ Κάποια από αυτά εκτίθενται στο Αρχαιολογικό μουσείο Σαλαμίνας.

¹⁰⁴ Μαρή 2001, 34.

¹⁰⁵ Μαρή 2001, 7.

¹⁰⁶ Λώλος 1997, 309.

¹⁰⁷ «Το ιερό του Διονύσου υπό το Σπήλαιο του Ευριπίδη, 1», ανακτήθηκε από: <http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/iero_dionusou.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

στοιχείων, που σημειώθηκαν στους χώρους του Ελληνιστικού συγκροτήματος, το ιερό, ευρισκόμενο “υπό την σκιάν” του σπηλαίου, ήταν προορισμένο για τη λατρεία του Διονύσου, με παράλληλη, πιθανότατα, απόδοση τιμών στον ποιητή των Βακχών, σε εποχή κατά την οποία ο Ευριπίδης είχε επάξια κερδίσει, πλέον, τη μεταθανάτια αναγνώριση και δόξα¹⁰⁸.

Σημαντικά ευρήματα είναι: α) δεξί χέρι μαρμάρινου αγάλματος του Διονύσου που κρατά κάνθαρο (Φωτ. 25), β) μαρμάρινος φαλλός Πανός ή ερμαϊκής στήλης Πανός ή Πριάπου (Φωτ. 26), γ) αναθηματικός πήλινος φαλλός (Φωτ. 27), δ) δισκοειδές κάλυμμα αναθηματικής κυψέλης με ανάγλυφο το γράμμα Ε (Φωτ. 28) κ.ά.¹⁰⁹. Τα παραπάνω εκτίθενται στο Αρχαιολογικό μουσείο Σαλαμίνας.

Οι δύο παραπάνω χώροι είναι κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι¹¹⁰ που σχετίζονται με τις σπηλαιοκαταλήψεις της Νεολιθικής περιόδου στο Σαρωνικό, αλλά και με τη ζωή και το έργο του Ευριπίδη, ο οποίος γεννήθηκε την ημέρα της Ναυμαχίας. Ο ίδιος χρησιμοποίησε το πλάτωμα (άνδηρο) του σπηλαίου, γιατί πιθανότατα η πευκόφυτη περιοχή γύρω από αυτό θα ανήκε στον πατέρα του, με σκοπό να απομονωθεί για να συγγράψει μακριά από την παρηκμασμένη δημοκρατία της Αθήνας. Ο βασιλιάς Αρχέλαος, στον οποίον είχε καταφύγει τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ανέγειρε τάφο για τον μεγάλο ποιητή, ενώ στην Πέλλα δημιουργήθηκε κενοτάφιο¹¹¹. Επομένως, ήταν αναπόφευκτο το σπήλαιο στο οποίο σύχναζε, να μην αναδειχθεί σε έναν χώρο λατρείας για τους μεταγενέστερους θαυμαστές του. Το γεγονός αυτό έκανε επιτακτική την ανάγκη κατασκευής ενός ιερού, στο οποίο θα συλλατρευόταν ο Βάκχος και ο Ευριπίδης, το ιερό του Διονύσου δηλαδή.

9. ΚΟΛΩΝΕΣ (Φωτ. 29)

Στην άκρη της χερσονήσου «Κολώνες», σε υψόμετρο 36 μ. βρίσκεται ένας κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος¹¹². Πρόκειται για ένα κυκλωτές μνημείο. Μέχρι το 1996 που άρχισαν οι συστηματικές ανασκαφές από την Έφορο κ. Ιωάννα Δεκουλάκου, θεωρούνταν το άνακτορο του Αίαντα ή ο τάφος του Αίαντα ή ένας πύργος. Μετά τις ανασκαφές αποκαλύφθηκε ένα κυκλικό ταφικό μνημείο (συνολικά 6 δόμων) κατασκευασμένο από τοπικό λευκό ασβεστόλιθο κατά το ισόδομο σύστημα χωρίς συνδέσμους. Έχει εξωτερική διάμετρο 10,70 μ. και ύψος 3,70 μ. Εσωτερικά υπάρχει όρυγμα με τρεις τάφους και μία ορθογώνια κατασκευή¹¹³.

Παρόλο που το ταφικό μνημείο είχε συληθεί, βρέθηκαν χάλκινες ψήφοι περιδεραιίου, δύο αλάβαστρα, τμήματα από ερυθρόμορφες πυξίδες κ.ά. Αυτά έδωσαν τη χρονολόγηση στο μνημείο (α΄ με β΄ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.)¹¹⁴. Η ορθογώνια κατασκευή είχε χρησιμοποιηθεί ως βάθρο επιτύμβιου σήματος και εσωτερικά ο χώρος θα ήταν μερικώς καλυμμένος με χώμα εν είδει τύμβου¹¹⁵.

Το 2013 εντάχθηκε σε Κοινοτικό Πρόγραμμα (ΕΣΠΑ) η αναστήλωσή του. Το 2016 εγκαινιάστηκε η ολοκλήρωση και η παράδοσή του στο κοινό (Φωτ. 30)¹¹⁶.

¹⁰⁸ «Το ιερό του Διονύσου υπό το Σπήλαιο του Ευριπίδη», 2 – 3.

¹⁰⁹ «Το ιερό του Διονύσου υπό το Σπήλαιο του Ευριπίδη», 3-6.

¹¹⁰ ΦΕΚ 1065/Β/14-7-2004.

¹¹¹ «Ευριπίδης», ανακτήθηκε από: <<https://el.wikipedia.org/wiki/Ευριπίδης>> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/2019].

¹¹² ΦΕΚ 1065/Β/14-7-2004.

¹¹³ Χαιρετάκης 2018, 292-3.

¹¹⁴ Κάποια από αυτά εκτίθενται στο Αρχαιολογικό μουσείο Σαλαμίνας.

¹¹⁵ Χαιρετάκης 2018, 294.

¹¹⁶ «Παραδίδονται οι αρχαίοι τάφοι στις Κολώνες της Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<https://www.news.gr/ellada/koinonia/article/286593/paradidontai-oi-arhaioi-tafoi-stis-kolones-ths.html>> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/2019].

10. ΦΑΡΟΣ ΤΗΣ ΚΟΓΧΗΣ (Φωτ. 31)

Βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο του νησιού, στο ακρωτήριο *Κόγχη*. Λειτουργήσε από το 1901. Έχει ύψος 13 μ. και το εστιακό του ύψος είναι 34 μ. Λειτουργούσε με φαροφύλακα έως και το τέλος της δεκαετίας '80. Σήμερα λειτουργεί με το ηλιακό σύστημα. Το πέτρινο αυτό κτίριο είναι χαρακτηρισμένο ιστορικό – διατηρητέο νεώτερο μνημείο¹¹⁷. Είναι ο πρώτος από τους 15 φάρους που βρίσκονται σε σειρά προτεραιότητας και που έχουν ενταχθεί σε πρόγραμμα αποκατάστασης με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ (2014-2020)¹¹⁸.

11. Άγιος Δημήτριος (Σατερλί) (Φωτ. 32)

Ο Άγιος Δημήτριος επιχωριάζει στην ορεινή ενδοχώρα της νότιας πλευράς της Σαλαμίνας, σε απόσταση 2,9 χλμ. από το Φάρο. Ο εν λόγω ναός ακολουθεί τον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο και συγκαταλέγεται στην ομάδα των μεσοβυζαντινών μνημείων, όπως οι ναοί της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Αιάντειο, ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη στα Κανάκια κ.ά., που χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα¹¹⁹. Ίσως να ιδρύθηκε από κάποιον γαιοκτήμονα των Φράγκικων χρόνων ή από κάποιον ερημίτη. Η επιγραφή που έχει σωθεί, αναφέρεται στην ανακατασκευή του το 1422 από τον κτήτορα *Θεοφύλακτο*, ο οποίος και ετάφη κοντά στο ναό¹²⁰.

12. ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ (ΚΑΝΑΚΙΑ)¹²¹

Στο χάρτη (Φωτ. 33) φαίνεται ότι η περιοχή *Κανάκια* βρίσκεται στο Ν.Δ άκρο του νησιού. Εκεί υπάρχει το μεγαλύτερο πευκοδάσος της Δυτικής Αττικής που καταλήγει στον όρμο των Κανακίων και αποτελεί έναν τεράστιο «πνεύμονα» πρασίνου για το νησί. Σε φυσικό βράχο πάνω από την ακτή, σε δύο υψώματα 69 και 91 μέτρων, βρέθηκε το 2000 η Μυκηναϊκή Ακρόπολη (Φωτ. 34) που χρονολογείται από την 4^η χιλ. έως και το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων (λίγο μετά το 1200 π.Χ.) με ακμαία λειτουργία στα τέλη του 13^{ου} αι.

Πρόκειται για κτιριακό συγκρότημα ανακτορικού επιπέδου που περιλαμβάνει: α) το Κεντρικό Κτίριο Γ, β) το Κτίριο Δ και γ) το Ανατολικό Συγκρότημα.

Το Κεντρικό Κτίριο Γ έχει εμβαδόν άνω των 750 τετρ. μέτρων και ενσωματώνει ένα σύνολο 50 δωματίων και διαδρόμων, δίδυμο επίσημο μέγαρο και μικρό ιερό. Σημαντικότερο όλων είναι το δίδυμο μέγαρο (Φωτ. 35). Αποτελεί το επισημότερο τμήμα του Κεντρικού Κτιρίου, την έδρα του τοπικού δυναστικού οίκου¹²². Σημαντικά ευρήματα είναι τμήμα χαλκού ταλάντου κυπριακής προέλευσης καθώς και χάλκινο έλασμα με την δέλτο του Ραμσή

¹¹⁷ ΦΕΚ 82/Β/30-1-2002: Χαρακτηρισμός ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου του Φάρου Κόγχης Σαλαμίνας και έγκριση εγκατάστασης Σταθμού Συστήματος Διαχείρισης Θαλάσσιας Κυκλοφορίας από το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας: «Χαρακτηρίζουμε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο το Φάρο Κόγχης Σαλαμίνας (στη θέση *Λυκόπουλο*), διότι αποτελεί αξιόλογο αρχιτεκτονικό δείγμα μιας ειδικής κατηγορίας κτιρίων και έχει συμβάλει στην ανάπτυξη και στην ασφάλεια της ναυσιπλοΐας στην περιοχή. Κατά συνέπεια είναι συνδεδεμένος με την νεώτερη ναυτική παράδοση και τις μνήμες των ναυτικών γενικότερα. Ορίζεται περιβάλλον χώρος 50 μ. περιμετρικά του μνημείου για την καλύτερη προστασία και ανάδειξη του Φάρου. Εγκρίνεται η θέση εγκατάστασης του Σταθμού Διαχείρισης Θαλάσσιας Κυκλοφορίας από το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας με τις προϋποθέσεις που ορίζει το Πολεμικό Ναυτικό».

¹¹⁸ «Υπηρεσία Φάρων», ανακτήθηκε από: <<http://yf.hellenicnavy.gr/index.php/el/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

¹¹⁹ Πινάτσι 2018, 483, 77.

¹²⁰ Πάλλας 1987, 180.

¹²¹ Κηρυγμένος αρχαιολογικό χώρο με ΦΕΚ 1065/Β/14-7-2004.

¹²² Λώλος 2012, 23-24.

B'(1279 – 1213 π.Χ.), προερχόμενο από φολιδοτή πανοπλία Ανατολικού τύπου¹²³. Μάλιστα, ο ανασκαφέας – καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Γιάννος Λώλος αναφέρει σε δημοσίευσή του¹²⁴: «*Η φολίδα των Κανακίων είναι η τρίτη του είδους και αυτής της εποχής, που απαντά στην Ηπειρωτική Ελλάδα, μετά από μία στις Μυκήνες και μία άλλη στην Τίρυνθα (ενώ έχουν αναφερθεί παραδείγματα και από την Φαιστό στην Κρήτη), αλλά μοναδική, σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, επειδή είναι σφραγισμένη με Αιγυπτιακή βασιλική δέλτο (cartouche)... Η ενσφράγιση φολίδα μπορεί να θεωρηθεί διακριτικό θώρακα ανώτατου στρατιωτικού αξιωματούχου, τιμητική διάκριση ή και “μετάλλιο επ'ανδραγαθία”. Είναι πολύ πιθανόν να έφθασε στην ακρόπολη των Κανακίων, μεταφερμένη από κάποιον Σαλαμίνιο, ως αντικείμενο γοήτρου, ενθύμιο ή λάφυρο πολέμου. Το σημαντικότερο: Μπορεί κάλλιστα να υποδηλώνει την συμμετοχή Σαλαμινίων σε μισθοφορικές δυνάμεις στο πλευρό των Αιγυπτίων, σε μία από τις περίφημες εκστρατείες του Ραμσή του Β', για τις οποίες έμεινε στην Ιστορία, ή στο πλευρό των αντιπάλων του Χετταίων»¹²⁵.*

Το Κτίριο Δ βρίσκεται ανάμεσα στο Κτίριο Γ και το Ανατολικό Συγκρότημα. Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα με πολλαπλούς δημόσιους χώρους. Το Ανατολικό Συγκρότημα αποτελείται από 41 χώρους με αποθηκευτικό, εργαστηριακό και βιοτεχνικό χαρακτήρα. Μέσω μιας τριγωνικής πύλης, στα Β.Δ του συμπλέγματος επικοινωνούσε με την εμπορική «Κυχρεία οδό», η οποία κατέληγε στη θάλασσα και στο μεγαλύτερο (βορεινό) από τα δύο λιμάνια που διέθετε¹²⁶.

Η θέση της Ακρόπολης στα Ν.Δ του νησιού και η εύρεση μεγάλου αριθμού χυτροειδών αγγείων Αιγινήτικης προέλευσης επιβεβαιώνουν την στενή σχέση της με την Αίγινα και το βασίλειο του Αιακού. Το γένος, επομένως, των Αιακιδών και ο Αίαντας έζησαν εκεί, κοντά στη θάλασσα σε μία πευκόφυτη, μη πεδινή περιοχή. Πιθανότατα, θα ήταν η αρχαία πόλη της «Κυχρείας», όπως αναφέρεται σε επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στην Ακρόπολη Αθηνών¹²⁷.

Το γεγονός αυτό οδήγησε τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι: «Η οικονομία του πρέπει να είχε ως βάση την κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση των προϊόντων της, την υλοτομία και την συλλογή ρητίνης, την μελισσοκομία, και την θαλάσσια δραστηριότητα (αλιευτική, εμπορική, πειρατική)»¹²⁸.

Λίγα μέτρα νοτιοανατολικά της Μυκηναϊκής Ακρόπολης, στη θέση Πυργιακόνι ανασκάπτεται από το 2008: α) Μυκηναϊκός τύμβος – κενοτάφιο, β) Υστερομυκηναϊκό λατρευτικό κτίριο και γ) Κλασικό τέμενος. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Γιάννο Λώλο: «α) Το Μυκηναϊκό κενοτάφιο ιδρύθηκε το 1200/1190 π.Χ. προς τιμήν του Αίαντα, γιατί δεν θα έπρεπε να παραμείνει «άτυμβος» στην πατρίδα του. Πρόκειται για ένα σχεδόν κυκλικό τεχνητό έξαρμα (διαστ. 20 x 25 μ., ύψ. 2 και πλέον μέτρων), στην κορυφή του οποίου αποκαλύφθηκαν δύο τεχνητά ορύγματα (Φωτ. 36) που χρησιμοποιούνταν για εναγισμούς¹²⁹. β) Δυτικά του τύμβου και βόρεια ενός φυσικού ασβεστολιθικού πλατώματος (εξέδρα) (Φωτ. 37) ανακαλύφθηκε Υστερομυκηναϊκό κτίριο με λατρευτική χρήση, αφού διαθέτει μεγάλη υπόστυλη αίθουσα 60 τετρ. μέτρων και εστία. «Θα πρέπει να είχε σχέση με τα δρώμενα οργανωμένης νεκρικής και ηρωικής λατρείας, η οποία ασκείτο από τους κατοίκους της

¹²³ Λώλος 2012, 28.

¹²⁴ Λώλος 2012, 28-29.

¹²⁵ Τα παραπάνω αντικείμενα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό μουσείο Σαλαμίνας.

¹²⁶ Λώλος 2012, 39.

¹²⁷ «Σαλαμίνα, Κανάκια», ανακτήθηκε από: <<https://chronique.efa.gr/Salamine-Kanakia>> [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

¹²⁸ Λώλος 2012, 32.

¹²⁹ «Πυργιακόνι: Νεκρικό τοπίο και νεκρική λατρεία», ανακτήθηκε από: <<http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/pirgiakoni.pdf>> [Ημερομηνία πρόσβασης 19/2/2019].

γειτονικής ακρόπολης, λίγο πριν από την εγκατάλειψή της, στην άμεση περιοχή του Μυκηναϊκού κενотаφίου» αναφέρει χαρακτηριστικά ο ανασκαφέας¹³⁰.

γ) Το Κλασικό τέμενος είναι συναπτόμενο του υστερομυκηναϊκού κτιρίου και εντοπίζεται Δ-Ν.Δ του τύμβου. Χρησιμοποιείται τον 5^ο, 4^ο και έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Περιλαμβάνει φυσική εξέδρα (36 x 20 μ.), περίβολο σε σχήμα Γ, κτίσμα σε σχήμα Π, βόθρο εναγισμών, καθαρτήριο και βοηθητικό χώρο για τον ιερέα¹³¹.

Διαφαίνεται λοιπόν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η ανάγκη των κατοίκων της αρχαίας Κούλουρης, που έχει ισχυροποιηθεί από τον Σόλωνα και τον Πεισίστρατο (βλ. κεφ. "Ιστορικό Παρελθόν") να τιμήσουν τους προγόνους τους με την ίδρυση ενός τεμένους δίπλα από το Κενοτάφιο του ομηρικού βασιλιά. Μάλιστα ο ανασκαφέας αναφέρει: «Το τέμενος φαίνεται ότι ήταν προορισμένο για μαζικές λατρευτικές επισκέψεις και συναθροίσεις, οι οποίες θα περιελάμβαναν κατανάλωση τροφής και ποτού, και πράξεις τιμής νεκρών (προγόνων) ή νεκρού ήρωα (πιθανώς του Αίαντος).»¹³²

13. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (ΣΤΑ ΛΕΜΟΝΙΑ)

Είναι ένα από τα δύο ιστορικά μοναστήρια του νησιού. Βρίσκεται κρυμμένο σε μία πλαγιά, ανάμεσα σε πεύκα στα Κανάκια, το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Λεμονίων (**Φωτ. 38**). Η χρονολογία κτίσης του είναι άγνωστη. Υπάρχει μία χρονολογία στη βάση του κωδωνοστασίου. Είναι το έτος 1742 που πιθανότατα πρόκειται για το έτος ανακαίνισης του. Η ονομασία "Λεμόνια" οφείλεται στις πολλές λεμονιές που φυτεύτηκαν το 1800 από τον τότε ηγούμενο της Μονής Ευδόκιο.

Το καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου ανήκει στον τύπο του μονόχωρου δρομικού θολοσκεπούς ναού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητα του ναού με εκκλησίες των Αθηνών που κτίστηκαν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, στις οποίες η καμάρα που καλύπτει το ναό απολήγει, μόνο στα ανατολικά, σε τεταρτοσφαίριο, που βαίνει σε ημιχώνια (Τύπος Δ)¹³³, όπως η Αγία Άννα στην περιοχή του Ελαιώνα, ο Άγιος Ιωάννης στο Μενίδι, ο Άγιος Πέτρος στην Χασιά καθώς και η γειτονικός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κούλουρη της Σαλαμίνας (Παναγία του Μπόσκου). Πιθανότατα, ο τύπος αυτός του ναού παρουσιάστηκε στο νησί με την μετακίνηση πολλών αθηναίων κατά την περίοδο της ερήμωσης της Αθήνας, μετά τον Μοροζίνι, το 1688¹³⁴. Ο ναός είναι χτισμένος από κοινούς αργούς λίθους. Η είσοδος στο ναό γίνεται από δύο θύρες. Πολλές αγιογραφίες έχει φιλοτεγήσει ένας από τους σημαντικότερους αγιογράφους της Σαλαμίνας, ο Δημήτριος Ανδριανός, ο οποίος εγκαταστάθηκε εδώ όταν πια η Μονή είχε ερημώσει. Το έργο του συνέχισε ο γιος του Νικόλαος. Έργα και των δύο κοσμούν αρκετούς ναούς του νησιού¹³⁵.

Στο καθολικό της Μονής σήμερα, σώζονται στο τέμπλο τέσσερις φορητές εικόνες: του Αγίου Νικολάου, της Βρεφοκρατούσας Παναγίας, του ένθρονου Χριστού και του Αγίου Ιωάννη, έργα όλα του Αθηναίου ζωγράφου Ιωάννη Αθανασίου (18ος αιώνας). Επίσης σώζονται οι μικρές εικόνες του δωδεκάορτου καθώς και η φορητή εικόνα του Μεγάλου Αρχιερέα στο νότιο τοίχο του καθολικού.

¹³⁰ Λώλος 2012, 37.

¹³¹ «Πυργιακόνι: Νεκρικό τοπίο και νεκρική λατρεία», ανακτήθηκε από: <<http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/pirgiakoni.pdf>> [Ημερομηνία πρόσβασης 19/2/2019].

¹³² Λώλος 2012, 38.

¹³³ Τανούλας 1982, 186

¹³⁴ Τανούλας 2012, 188

¹³⁵ «Κιβωτός της Ορθοδοξίας», ανακτήθηκε από: <<http://ikivotos.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/4/2019]

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της επανάστασης του 1821, η ακμάζουσα τότε Μονή (ανδρών) του Αγίου Νικολάου υπήρξε τόπος καταφυγής και φιλοξενίας των καταδιωχθέντων από τους Τούρκους. Η δραστηριότητα της αυτή την εξάντλησε οικονομικά. Το τελειωτικό χτύπημα δόθηκε το 1833, όταν το νεοϊδρυθέν Ελληνικό κράτος με έκδοση βασιλικού διατάγματος αποφάσισε την εκποίηση της περιουσίας της. Μέχρι το 1966 η μονή ήταν πλήρως εγκαταλελειμμένη. Από το έτος 1966 επανιδρύθηκε σε γυναικεία Μονή η οποία λειτουργεί έως και σήμερα¹³⁶.

14. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΚΑΛΥΒΙΤΗΣ (Φωτ. 39)

Λίγα μέτρα Ν.Α του μοναστηριού βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη. Ανήκει στον τύπο των μονόκλιτων τρίκογχων ναών με τρίπλευρες κόγχες και οκτάπλευρο τρούλλο. Η δυτική πλευρά του μόνο, ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Τα παράθυρα είναι μονόλοβα. Η είσοδος επιστέφεται από τοξωτό υπέρθυρο προσκυνητάριο. Περιέργως υπάρχει και μία δεύτερη είσοδος στη βόρεια πλευρά. Σε διάφορα σημεία των εξωτερικών τοίχων υπάρχουν κουφικά μοτίβα εγχάρακτα πάνω στο κονίαμα ή τον λίθο, τεχνική ιδιότυπη, που μάλλον προδίδει την ανάγκη του συνεργείου οικοδόμησης να μιμηθεί τις αθηναϊκές εκκλησίες με τα λίγα μέσα που διέθετε. Εσωτερικά σώζονται δύο όρθιες μορφές αγίων που κοσμούν τους τοίχους της βόρειας και ανατολικής κόγχης. Η εκκλησία χρονολογείται στον 13ο αι.¹³⁷

1.4.1.3. Βόρειο τμήμα

15. ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ (Φωτ. 40, 41)

Το Μοναστήρι της Φανερωμένης βρίσκεται Β.Δ της Σαλαμίνας πολύ κοντά στο πορθμείο Σαλαμίνα-Νέα Πέραμος. Μορφολογικά η Μονή ακολουθεί τη συνηθισμένη κάτοψη των μοναστηριών. Ένας τετράγωνος περίβολος με πύργους στις γωνίες περικλείει την εσωτερική αυλή στο μέσο της οποίας τοποθετείται το Καθολικό.

Το Καθολικό είναι «επιβλητικό σε όγκο και μεγαλόπρεπο στη σύνθεση. Αποτελεί ένα από τα αξιολογότερα δείγματα βασιλικής με τρούλλο, ο οποίος διατηρεί τη ραδινότητα και τις αναλογίες των αθηναϊκών τρούλων βυζαντινών εκκλησιών (Καπνικαρέα, Γοργοεπήκοος, Άγιοι Θεόδωροι). Ο ναός χωρίζεται εσωτερικά σε τρία κλίτη. Το ιερό είναι τριμερές. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στενόμακρες κόγχες που ανοίγονται στο πάχος των τοίχων του ιερού, όπως και ο τρούλος με 22 σωζόμενα σήμερα εντοιχισμένα κεραμικά πιάτα μικρασιατικής και ιταλικής κεραμοουργίας του 16^{ου} και 17^{ου} αι.»¹³⁸. Εξωτερικά στα τέσσερα άκρα του στέφεται από «πυργοειδείς τετράγωνους θολίσκους», οι οποίοι εσωτερικά θα ήταν ναυδρία. (ασκητήρια, ησυχαστήρια)¹³⁹.

Ιδρυτής της ήταν ο Όσιος Λαυρέντιος, ο πρώτος Ηγούμενος της Μονής και, κατά κόσμον Λάμπρος Κανέλλος. Γεννήθηκε στα Μέγαρα (1627-30). Ήταν ένας απλός χωρικός και κτίστης, παντρεμένος με δύο παιδιά, όταν μια μέρα οραματίστηκε την Παναγία. Η Παναγία επίμονα του ζητούσε να ανασύρει την κρυμμένη εικόνα της που βρισκόταν στη Σαλαμίνα και

¹³⁶ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από: <http://www.salamina.gr/> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019].

¹³⁷ Πινάτση 2018, 483, σπ. 77.

¹³⁸ Λαζαρίδου 2014, 193.

¹³⁹ Γκητάκος 1993, 119.

να ανοικοδομήσει των ερειπωμένο ναό της¹⁴⁰. Ο Λάμπρος Κανέλλος μετά από τρία όμοια οράματα αποφάσισε να περάσει απέναντι, αλλά μεταφορικό μέσο δεν υπήρχε. Έτσι με την βοήθεια της Παναγίας και με την κάπα του για σχέδια, κατάφερε να διασχίσει το πέρασμα και να πάει στο ερειπωμένο μοναστήρι.

Η επίσκεψή του χρονολογείται με βάση τα ιστορικά έγγραφα της Μονής¹⁴¹ το 1670. Το ερειπωμένο Μοναστήρι που βρήκε, ήταν η Μονή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, όπως αποδεικνύεται από επιγραφή στο Καθολικό¹⁴². Πιθανότατα, ιδρύθηκε ως Καθολικό Μοναστήρι από τον τοπικό Λατίνο ηγέτη, το Λομβαρδό ιππότη Βονιφάτιο της Βερόνας, ο οποίος είχε παραλάβει το 1294 ως δώρο τη Σαλαμίνα, μαζί με άλλα κάστρα της Εύβοιας¹⁴³. Οι Λατίνοι οικοδόμησαν την εκκλησία ακολουθώντας τα σχέδια της εκκλησίας του Αγίου Μιχαήλ της Παβίας, που ήταν και η μητρόπολη του Λομβαρδικού βασιλείου¹⁴⁴. Παρεμπιπτόντως, την ίδια περίοδο θα κατασκευαστούν στο νησί πολλοί πύργοι-παρατηρητήρια. Έτσι και η Ν.Δ γωνία του περιβόλου της Μονής αποτελεί έναν ισχυρότατο αμυντικό πύργο¹⁴⁵. Το μοναστήρι εγκαταλείφθηκε το 1319, εξαιτίας της επίθεσης των Βενετών της Εύβοιας στο νησί, όταν πληροφορήθηκαν ότι η Σαλαμίνα συνεργαζόταν με τους Βυζαντινούς της Μονεμβασιάς.

Όμως, το παρελθόν της Μονής δεν ξεκινά με τους Καθολικούς. Στην πρόσοψη του ναού, μία εντοιχισμένη πώρινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό και επιγραφή αναφέρεται στο Ναό των Αγίων Αποστόλων και το έτος ψα΄ (701). Επιπλέον, πάνω από την Ωραιά Πύλη υπάρχει ψηφιδωτό του 10^{ου} αι. Το 1689 ο Όσιος Λαυρέντιος θα κάνει ένα από τα κελιά του 2^{ου} ορόφου παρεκκλήσι των Αγίων Αποστόλων με αφιερωματική εικόνα των Αγίων¹⁴⁶, προς ανάμνησιν της αρχικής εκκλησίας που θα γνώριζε από την παράδοση.¹⁴⁷

Το Καθολικό δεν φαίνεται να ανοικοδομείται από τον Όσιο Λαυρέντιο, αλλά να επισκευάζεται με εράνους "απανταχούσες". Θα κτιστεί όμως δίπλα από το Καθολικό ένα παρεκκλήσι (1682) αφιερωμένο στον Άγιο που τον βοήθησε να διασχίσει τη θάλασσα, τον Άγιο Νικόλαο¹⁴⁸. Προφανώς θα ήταν αδύνατον κατά τη διάρκεια του ενετοτουρκικού πολέμου να επιτελεστούν σοβαρά κατασκευαστικά έργα. Θεωρείται λοιπόν, ο διάδοχος και γιος του Οσίου Λαυρεντίου, μοναχός και αργότερα Ηγούμενος της Μονής Ιωακείμ Α΄, υπεύθυνος για την πλήρη ανοικοδόμηση του, το έτος 1719¹⁴⁹, όπως διαφαίνεται από αλληπάλληλα τουρκικά φερμάνια που δίνουν άδεια ανακατασκευής¹⁵⁰.

Ο Ιωακείμ θα εντοιχίσει την επιγραφή του πρώτου βυζαντινού ναού και θα στολίσει με μαρμάρινα σπόλια από οικοδομήματα της Αρχαίας Σαλαμίνας και Ελευσίνας¹⁵¹, την τοιχοδομή. Επί των ημερών του, εικονογραφείται το Καθολικό (1735) από τον Γεώργιο Μάρκου και το συνεργείο του.

Ο Γεώργιος Μάρκου ήρθε στην Αττική από το Άργος. Τα βιογραφικά του στοιχεία είναι ελλιπή. Πιθανότατα διδάχτηκε τη ζωγραφική από τους αδερφούς Κακαβά και Μόσχους που δραστηριοποιούνταν στην Πελοπόννησο. Τα ενυπόγραφα έργα του οριοθετούνται στην

¹⁴⁰ Γκητάκος 1993, 2.

¹⁴¹ Πουλημένος 2007, 132.

¹⁴² Πουλημένος 2007, σημ. 21. Βρίσκεται στη νοτιοδυτική παραστάδα του ναού στο ειλητάριο που κρατά άγγελος.

¹⁴³ Πουλημένος 2007, 144.

¹⁴⁴ Πουλημένος 2007, 140.

¹⁴⁵ Πουλημένος 2007, 138.

¹⁴⁶ Σήμερα η εικόνα βρίσκεται στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1744.

¹⁴⁷ Βελτανισιάν 2018, σημ. 374.

¹⁴⁸ Βελτανισιάν 2018, 159.

¹⁴⁹ Βελτανισιάν 2018, 167.

¹⁵⁰ Πουλημένος 2007, σημ. 16.

¹⁵¹ Μάλιστα η καλυπτήρια πλάκα της Αγίας Τράπεζας είναι μία ενεπίγραφη μαρμαρίνη στήλη από την Ελευσίνα, που βρισκόταν στην πόλη έως το 1714 (terminus post quem), βλ. σχ. Ό.π., σημ. 20.

Αττική από το 1719 έως το 1746, με πρώτο τη Μονή Πετράκη. Μαθητές και συνεργάτες του στη ζωγραφική διακόσμηση της Μονής Φανερωμένης ήταν ο αδερφός του Αντώνιος, ο Νικόλαος Μπενιζέλος και ο Γεώργιος Κυπριώτης.¹⁵²

Η Αττική, με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς και του Πασσάροβιτς και με την μεταβολή του διοικητικού καθεστώτος των Μονών από σταυροπηγικό σε ενοριακό ωθείται σε μία πολιτιστική, οικονομική και δημογραφική άνθηση¹⁵³. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Γεώργιος Μάρκου θα εργαστεί στο νησί για να επιτύχει το σημαντικότερο καλλιτεχνικό του δημιούργημα που αποτελεί ταυτόχρονα το λαμπρότερο σύνολο ζωγραφικής στην Αττική της μεταβυζαντινής περιόδου.

Το Καθολικό είναι κατάγραφο με 3.597 προσωπογραφίες. Το εικονογραφικό πρόγραμμα, όπως αναφέρει η κα Λαζαρίδου, παρουσιάζει εμφανείς αναλογίες με το πρόγραμμα των Μονών του 16^{ου} αι. στο Άγιο Όρος, στα Μετέωρα και αλλού, όπως διαμορφώθηκε από τους Κρητικούς ζωγράφους, ενώ η επιρροή της σχολής της Β.Δ Ελλάδος φαίνεται από τη λεπτομερειακή αφήγηση με την προσθήκη συμπληρωματικών επεισοδίων. Οι προσωπικές καινοτομίες του Γεωργίου Μάρκου διακρίνονται στην απουσία νάρθηκα, στην ένταξη των 107 σκηνών Μαρτύρων, αλλά και στην προσθήκη των Αίνων. Σημαντική είναι επίσης η εικονογραφική απόδοση των 12 άρθρων του Συμβόλου της Πίστεως στον τρούλο, γεγονός το οποίο συμβαίνει εφάπαξ.¹⁵⁴

Τα ευχαριστικά, λειτουργικά και δογματικά θέματα συγκεντρώνονται στο τριμερές ιερό και κοντά στην αψίδα. Σκηνές από τη Παλαιά Διαθήκη με ευχαριστικό χαρακτήρα εντοπίζονται στο ιερό και στο κεντρικό κλίτος. Το 12ορτο και τα θαύματα του Χριστού εκτείνονται στην ανατολική και δυτική καμάρα του ναού. Ο Βίος της Παναγίας βρίσκεται στην πιο περίοπτη θέση, για ευνόητους λόγους, δηλαδή στο ιερό και κάτω από τον τρούλο, ενώ ο Ακάθιστος Ύμνος στην ανατολική καμάρα εμπρός από την αψίδα του ιερού. Ο κύκλος του Ιωάννη του Προδρόμου είναι στο ιερό και πάνω από την κιονοστοιχία του κεντρικού κλίτους. Στα φουρνικά βρίσκεται ο κύκλος της Γενέσεως. Έπονται οι 107 Μάρτυρες και οι Παραβολές που συμπληρώνουν το ζωγραφικό σύνολο, καθώς και η εντυπωσιακή Δευτέρα Παρουσία στον Δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο¹⁵⁵. Το 2013 ολοκληρώθηκε το έργο αποκατάστασης και συντήρησης των τοιχογραφιών με την ευγενική χορηγία του Sumitomo Foundation της Ιαπωνίας και με την συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού της Ελλάδας με το Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας, Αθλητισμού, Επιστημών και Τεχνολογίας της Ιαπωνίας.

Η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας, και η κάρα του Οσίου Λαυρεντίου βρίσκονται στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στα νότια του Καθολικού. Στον αύλειο χώρο δίπλα από το πηγάδι (Φρέαρ-Λουτήρας) υπάρχει ο τάφος του σπλαρχηγού Γκούρα, ενώ στο άλλοτε κελλι-παρεκκλήσι των Αγίων Αποστόλων στεγάζεται το μουσείο της Μονής.

Στα επαναστατικά χρόνια η Μονή συνέβαλλε ενεργά στον εθνοαπαλευθερωτικό Αγώνα¹⁵⁶. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στήνει εκεί το γενικό αρχηγείο του. Η πλούσια Μονή τους χορηγεί τροφή και όπλα. Σώζονται, μάλιστα, οι επιστολές του Ηγούμενου-Φιλικού Γρηγορίου με τον Δημήτριο Υψηλάντη και τον Κυριακό Πιττάκη, με τους οποίους έχει φιλικές σχέσεις. Η Μονή διαθέτει νοσοκομείο και ορφανοτροφείο. Στέλνονται επίσης στη Μονή, από την Αθήνα προς φύλαξη θησαυροί κειμηλίων, βιβλιοθήκες μοναστηριών και βιβλία της Κοινότητας των Αθηνών¹⁵⁷. Ο δαπανηρός αγώνας για την Μονή προξενεί την οικονομική εξαθλίωσή της και οδηγεί τους μοναχούς στην προσωρινή εγκατάλειψή της

¹⁵² Λαζαρίδου 2014, 185-207, 189.

¹⁵³ Λαζαρίδου 2014, 191.

¹⁵⁴ Λαζαρίδου 2014, 195.

¹⁵⁵ Λαζαρίδου 2014, 196-7.

¹⁵⁶ Βλ. παραπάνω, κεφ. *ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ*

¹⁵⁷ Βελτανισιάν 2018, 241-2.

(1826). Επανέρχονται μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη, το 1828. Το 1878 και για 3 χρόνια η Μονή θα παραχωρήσει τις παράκτιες εγκαταστάσεις της στο ελληνικό Πολεμικό Ναυτικό, όπου και θα συγκροτηθεί ο Πολεμικός Ναύσταθμος.¹⁵⁸

Η Μονή γιορτάζει στις 23 Αυγούστου και το παλαιότερο τεκμήριο της εμποροπανηγύρης που λαμβάνει χώρα μέχρι σήμερα, βρίσκεται σε άρθρο του περιοδικού "Ευτέρπη" του 1851¹⁵⁹. Το 1944 η Μονή έγινε από αντρώα, γυναικεία εξαιτίας της οικονομικής εξαθλίωσης που είχε υποστεί κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να θεωρείται το σημαντικότερο μοναστήρι της Δυτικής Αττικής¹⁶⁰.

16. ΣΠΙΤΙ ΑΓΓΕΛΟΥ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΥ (Φωτ. 42)

«...Εδώ είμαι μόνος, τέλεια μόνος, μ' άμετρη σιωπή μες στο σπιτάκι, με τη βοή της θάλασσας τριγύρα μου, με τη φωτιά που καίει σιγά-σιγά στο τζάκι έναν ολάκερο κορμό, λες κι είναι αιώνας ή θεός, που καταλύεται αγάλι-αγάλι μες στη φλόγα!...»

22 Απριλίου 1938, Σαλαμίνα¹⁶¹

Αυτό το απόσπασμα από τα ερωτικά γράμματα του ποιητή στην Άννα (Καμπανάρη) Σικελιανού¹⁶² καθώς και άλλα πολλά, γράφτηκαν από το 1938 έως και το 1949, μέσα σε ένα μικρό εξοχικό σπιτάκι δίπλα στη θάλασσα, ελάχιστα μέτρα μακριά από τη Μονή Φανερωμένης.

Το σπιτάκι αυτό ανήκε στη Μονή. Στη θέση όπου σήμερα υπάρχει το σπιτάκι, υπήρχε ένας από τους δέκα ανεμόμυλους του νησιού. Το 1878 με τη μεταφορά του Ναυστάθμου από τον Πόρο στον όρμο της Φανερωμένης, έφτιαξαν ένα μικρό οίκημα από τις πέτρες του ανεμόμυλου, το οποίο χρησίμευε ως Διοικητήριο, μέχρι το 1881, όπου ο Ναύσταθμος μεταφέρθηκε στον όρμο Παλατάκι, στη σημερινή του δηλαδή θέση. Στη συνέχεια ο κάτω χώρος του μικρού οικοδομήματος χρησιμοποιήθηκε από το μοναστήρι ως αρσανάς και ο επάνω χώρος ως ησυχαστήριο ενός μοναχού της μονής¹⁶³.

40 χρόνια μετά το θάνατο του ποιητή, σε εκδήλωση προς τιμήν του που πραγματοποίησε ο Δήμος Σαλαμίνας η σύζυγός του Άννα εξέφρασε την επιθυμία να αναστηλωθεί το σπιτάκι και να δώσει προσωπικά τους αντικείμενα για να γίνει ένα μικρό μουσείο. Η αποκατάσταση ξεκίνησε το 2003, σε συνεργασία της Εφορείας Νεοτέρων Μνημείων Αττικής με το Δήμο Σαλαμίνας και τελείωσε το 2006. Εγκαινιάστηκε στις 17 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, χωρίς την παρουσία της Άννας Σικελιανού, η οποία πέθανε λίγες μέρες πριν τελειώσει η αναστήλωση.

Το σπιτάκι αυτό δίπλα στη θάλασσα είναι άμεσα συνυφασμένο με την τοπική πολιτισμική μνήμη, αφού ακόμα και σήμερα υπάρχουν άνθρωποι που θυμούνται την παρουσία του στο νησί, όπως επίσης και τους φίλους του που τον επισκέπτονταν, όπως ήταν ο Ν.

¹⁵⁸ Βλ. παραπάνω, κεφ. IV, 5.

¹⁵⁹ Βελτανισιάν 2018, 254, σημ.555.

¹⁶⁰ Η γράφουσα προσπάθησε να αναφέρει τα νεώτερα δεδομένα που προκύπτουν από ενδελεχείς έρευνες και να παρουσιάσει τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία που διαμορφώνουν το ιστορικό και πολιτισμικό προφίλ της Μονής.

¹⁶¹ Σικελιανός 1980.

¹⁶² Παντρεύτηκαν στην Ελευσίνα δύο χρόνια αργότερα το 1940.

¹⁶³ «Σπίτι Άγγελου Σικελιανού», ανακτήθηκε από:

www.iefimerida.gr/news/σπίτι-του-άγγελου-σικελιανού-στη-σαλαμίνα [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

Καζαντζάκης¹⁶⁴ και ο Κ. Βάρναλης. Είναι όμως και άρρηκτα συνδεδεμένο με τα γκρίζα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου, με τον θάνατο του Κωστή Παλαμά και τις υποψηφιότητές του για Νόμπελ, γεγονότα που επηρέασαν και ωρίμασαν την στοχαστική αλήθεια του ποιητή.

17. ΑΓΙΟΣ ΓΗΓΟΡΙΟΣ ΣΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ (Φωτ. 43)

Λίγα χιλιόμετρα ανατολικότερα της Μονής Φανερωμένης, στην περιοχή Βασιλικά βρίσκεται ο αρχαιότερος μεσοβυζαντινός ναός της Σαλαμίνας. Πρόκειται για τρίκογχο ναό με ημικυκλική την ανατολική κόγχη και ημιεξάπλευρες τη βόρεια και τη νότια. Το τύμπανο του τρούλου είναι χαμηλό, κυλινδρικό με τέσσερα χαμηλά και στενά παράθυρα¹⁶⁵. Η τοιχοποιία είναι μικτή, μερικώς με αργούς λίθους και μερικώς με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 11^{ου} αι. Ο εξωνάρθηκας είναι μεταγενέστερος. Δεν σώζονται τοιχογραφίες.

18. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ¹⁶⁶

Στην ίδια περιοχή και επί της Λεωφόρου Φανερωμένης υπάρχει το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου του 12^{ου} αι., του οποίου το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής έχει ανακατασκευασθεί επί Τουρκοκρατίας ή και κατά την όψιμη βυζαντινή περίοδο¹⁶⁷. Ο τρούλος του είναι παρόμοιος με εκείνον του Αγίου Γρηγορίου.

19. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ

Πρόκειται για μεταβυζαντινό ναυδριό του 16^{ου} αιώνα, σταυρεπίστεγου τύπου. Το χαρακτηριστικό του είναι ότι για την ανωδομή χρησιμοποιήθηκαν πολλά μαρμάρινα σπόλια προγενέστερων περιόδων, όπως είναι το περίφημο μετρολογικό ανάγλυφο, που στεγάζεται στο Αρχαιολογικό μουσείο Πειραιά¹⁶⁸.

Στη Σαλαμίνα τα μεσοβυζαντινά, υστεροβυζαντινά και μεταβυζαντινά εκκλησάκια είναι πολλά και συχνά σταυρεπίστεγα. Τα περισσότερα από αυτά δεν σώζουν τη ζωγραφική τους διακόσμηση και είναι καλυμμένα με ασβέστη. Εντοπίζονται στις εύφορες πεδινές εκτάσεις του νησιού όπως ήταν και είναι η περιοχή των Βασιλικών. Επειδή τα εκκλησάκια αυτά ανήκαν σε γαιοκτήμονες, κατασκευάστηκαν μέσα σε εύφορες ζώνες με πηγάδια, ελιές, αμπέλια, φυσιτικές και περιβόλια. Επομένως δεν είναι τυχαίο που ο βυζαντινολόγος Δ.Ι. Πάλλας εντόπισε ελαιοτριβικές εγκαταστάσεις κοντά στους ναούς (Φωτ. 45).

20. ΜΥΛΟΙ (Φωτ. 46)

---

¹⁶⁴ Ένα απόσπασμα της ταινίας του Γιάννη Σμαραγδή *KAZANTZAKHΣ* και συγκεκριμένα η σκηνή με το φέρετρο, τον Καζαντζάκη και τον Σικελιανό γυρίστηκε στο εν λόγω νεώτερο μνημείο.

¹⁶⁵ Ασλανίδης – Πινάτση 1994 – 1995, 180.

¹⁶⁶ Το τοπωνύμιο ίσως να οφείλει την προέλευσή του στο θεσμό της *Πρόνοιας* που θεσπίζεται από τους Κομνηνούς και που σχετίζεται με την παραχώρηση αυτοκρατορικής («βασιλικής») γης σε ευγενείς αξιωματούχους. Προς ένδειξη ευγνωμοσύνης στην αυτοκρατορική Αυλή οικοδομούσαν αυτά τα ναύδρια.

¹⁶⁷ Ασλανίδης – Πινάτση 1994 – 1995, 180.

¹⁶⁸ Το Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας έχει το αντίγραφο του (Φωτ. 44).

Αφήνοντας το Β.Δ κομμάτι και τα Βασιλικά και ακολουθώντας τη Λεωφ.Φανερωμένης προς ανατολάς, προς την πρωτεύουσα, την Κούλουρη, συναντά κανείς στην κορυφή του λοφίσκου, εγκαταλελειμμένους δύο μύλους.

Κατάλοιπα του εγγύτερου παρελθόντος λειτούργησαν από τον 18^ο αι. έως και τα τέλη του 19^{ου} μέχρι την ώρα που παρουσιάστηκαν στο νησί οι ατμοκίνητοι. Οι μύλοι στο νησί ήταν 10 στο σύνολο και οι μυλωνάδες ήταν ένα ζωτικής σημασίας επάγγελμα για την τοπική κοινωνία της προβιομηχανικής εποχής¹⁶⁹. Σήμερα στέκονται ως διατηρητέα μνημεία πλέον, ακόμα όρθιοι περιμένοντας την αναστήλωσή τους.

1.4.1.4. Αστικά κέντρα

1.4.1.4.1. ΚΟΥΛΟΥΡΗ (Φωτ. 47)

Η σημερινή πρωτεύουσα του νησιού ονομάζεται *Κούλουρη*, ομοίως με ολόκληρο το νησί ήδη από τον 17^ο αι. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από σωστικές ανασκαφές δηλώνουν την αδιάκοπη κατοίκησή της από τη μεσοελλαδική εποχή έως και τα γεωμετρικά χρόνια, όταν τη σκυτάλη παίρνει το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο του νησιού, τα Αμπελάκια (ή Αμπελάκι).

Επανακατοικείται από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια αφού προσφέρεται για καλλιέργεια παρέχοντας εύφορες πεδινές κοιλάδες, όπως και έναν απάνεμο, βαθύ φυσικό όρμο. Την ονόμαζαν και «Βράχο» γιατί στην καρδιά της υπάρχει ένας βράχος πάνω στον οποίο σήμερα βρίσκεται το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία. Η Ιστορία της συνεχίζεται αναπόσπαστη έως και σήμερα, και η σκαπάνη του μηχανικού, του πολεοδόμου ή του εργάτη δημοσίων έργων, ανακαλύπτει, συνεχώς, κυρίως ταφική κεραμική των μεσοελλαδικών, μυκηναϊκών, γεωμετρικών και παλαιοχριστιανικών χρόνων¹⁷⁰.

Οι Πολιτιστικοί της πόροι είναι οι ακόλουθοι:

21. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ

Στεγάζεται σε ένα ιστορικό κτίριο, σε ένα από τα πρώτα¹⁷¹ αλληλοδιδασκτικά σχολεία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Εξαιτίας της πολιορκίας της Ακρόπολης Αθηνών από τον Κιουταχί, ο άμαχος πληθυσμός της Αθήνας βρίσκει καταφύγιο στο νησί. Πιθανότατα, λοιπόν, το 1826 ξεκινά η ανοικοδόμησή του με έξοδα της «Κοινότητας Σαλαμίνας».

¹⁶⁹ Μάλιστα ο ένας εκ των δύο μύλων ανήκε στους αδελφούς Μυλωνά.

¹⁷⁰ Στο αρχαιολογικό μουσείο Πειραιά εκτός από το μετρολογικό ανάγλυφο (βλ. παρ. 17) υπάρχει συλλογή κεραμικής των μυκηναϊκών, πρωτογεωμετρικών και κλασικών χρόνων (αίθουσα 2) καθώς και επίτυμβιες στήλες (τέλος 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι.π.Χ.), όπως η στήλη του Χαιρέδημου και Λυκέα, η στήλη του ηθοποιού και η στήλη του Ιππόμαχου και Καλλία: βλ. σχ. Σταϊνχάουερ 1998. Μάλιστα οι στήλες του Χαιρέδημου και Λυκέα (Φωτ. 49) και του Ιππόμαχου και Καλλία βρέθηκαν, εν είδει μαρμάρινης πλάκας, σε παλαιοχριστιανικούς τάφους, βλ. Πάλλας 1994, 215. Στον προθάλαμο του Επιγραφικού Μουσείου εκτίθεται μνημειώδης μαρμάρινος Άβαξ από την Κλασική Σαλαμίνα. Πρόκειται για τράπεζα αριθμητικών υπολογισμών, που εξυπηρετούσε πρωτίστως τους αργυραμοιβούς, βλ. Λώλος 2017, 31. Αξίζει επίσης να προστεθεί κι ένα χάλκινο ακέφαλο άγαλμα ρωμαϊκής εποχής (Φωτ. 48 όπου και οι πληροφορίες), που εκτίθεται στο Μουσείο Περγάμου στο Βερολίνο. Προέρχεται πιθανότατα από ναυάγιο και ανασύρθηκε από ψαράδες στα νερά της Σαλαμίνας το 1878. Προσφέρθηκε για πώληση στην Ελευσίνα και τον Πειραιά, εμφανίστηκε στη συλλογή του Ρώσου Διπλωμάτη P. Von Saboutoff και το 1884 αποκτήθηκε για τη συλλογή Αρχαιοτήτων του Μουσείου.

¹⁷¹ «Το πρώτο από τα 10 αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Ελλάδας» ισχυρίζεται η κ.Τριανταφυλλιά Κάττουλα: βλ. σχ. «Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <http://odysseus.culture.gr/h/1/gh152.jsp?obj_id=18382> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019]

Κατασκευάστηκε σύμφωνα με τα αλληλοδιδασκτικά πρότυπα. Επί Καποδίστρια εδραιώνεται και οργανώνεται πλήρως η «Αλληλοδιδασκτική Σχολή της Νήσου Σαλαμίνας»¹⁷², που για πρώτη φορά θα λειτουργήσει το 1830 και συνεχόμενα μέχρι το 1981, όπου και το «χτυπά» ο σεισμός. Παραχωρείται, έτσι στο Υπουργείο Πολιτισμού, για να ανασυσταθεί σε μουσείο και εγκαινιάζεται το 2010.

Παρόλο που το μουσείο είναι μικροσκοπικό, τα έργα που εκτίθενται παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη του νησιού στην αρχαιότητα και έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον¹⁷³. Η γλυπτική εστιάζεται σε επιτύμβιες στήλες των υστεροκλασικών, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών χρόνων, ενώ η κεραμική ποικίλλει σε τύπους αγγείων, ως επί το πλείστον ταφικών, της μυκηναϊκής, γεωμετρικής, κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Βρίσκεται στην οδό Πολυχρόνη Λεμπέση 42¹⁷⁴.

22. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ

Το 1998, το Λαογραφικό Μουσείο του Δήμου Σαλαμίνας εγκαινιάζεται στο νέο του χώρο, σε μια από τις ευρύχωρες αίθουσες του ισογείου, του Νέου Δημαρχείου – Πολιτιστικού Κέντρου και είναι αφιερωμένο σε έναν σημαντικό λόγιο, ερευνητή και λαογράφο, τον Πέτρο Φουρίκη¹⁷⁵. Ο ιστότοπος του Δήμου αναφέρει τα εξής:

«Στο μουσείο αυτό είναι συγκεντρωμένα πλήθος από Λαογραφικά αντικείμενα της ζωής της Σαλαμίνας αλλά και της Ιστορίας του τόπου. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή η συλλογή ανδρικών και γυναικείων τοπικών ενδυμασιών που άρχισε να φτιάχνεται από το 1962. Η συλλογή ζιπουνιών

¹⁷² Λώλος 2011, 31.

¹⁷³ Για τα εκθέματα του μουσείου, μερικά εκ των οποίων έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω, βλ. σχ. http://odysseus.culture.gr/h/4/gh41.jsp?obj_id=20786.

¹⁷⁴ Ο δρόμος οφείλει το όνομά του σε έναν από τους ζωγράφους της Σχολής του Μονάχου, στον Πολυχρόνη Λεμπέση που γεννήθηκε και έζησε σε αυτό το δρόμο. Καθηγητής του ήταν ο Νικηφόρος Λύτρας. Συνδέθηκε στενά στο Μόναχο με τον Νικόλαο Γύζη και τον Κωνσταντίνο Βολανάκη. Βραβεύτηκε για το έργο του «Το παιδί με τα κουνέλια». «Είναι από τους πρώτους Έλληνες ζωγράφους που ανακαλύπτουν το φυσικό τοπίο της πατρίδας μας, ελευθερώνοντας τη Νεοελληνική ζωγραφική από το σκοτεινό εργαστήριο», τονίζει ο Νίκος Ζίας. Τα έργα του ξεπερνούν τα 100 και μερικά από αυτά εκτίθενται στην Εθνική Πινακοθήκη, βλ. σχ. Καπαραιλιώτης 2000, 2 – 20.

¹⁷⁵ Το 2017 κυκλοφόρησε ένα βιβλίο για το συνολικό έργο του Σαλαμίνιου λόγιου, βλ. σχ. Φιλίππου-Αγγέλου 2017. Παρόλο που ο τίτλος είναι μακροσκελής αποτυπώνει με ακρίβεια το επιστημονικό κύρος του. Συμπληρώνοντας τον ακαδημαϊκό του βίο, αξίζει να σημειωθούν τα εξής: α) το 1895 σπουδάζει στο Φιλολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών, β) το 1898 ιδρύει το σύνδεσμο «Ο εν Σαλαμίνη Σύνδεσμος Άγιος Λαυρέντιος» με σκοπό την ανέγερση ναού και τον περιορισμού του αναλφαβητισμού με την ίδρυση αναγνωστηρίου, γυμναστηρίου και νυχτερινής σχολής σε αγράμματους ανεξαρτήτως ηλικίας, γ) το 1909 εγγράφεται στη Νομική Σχολή του Εθνικού πανεπιστημίου Αθηνών, δ) το 1914 γίνεται έκτακτος συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας, ε) το 1916 γίνεται τακτικό μέλος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, στ) 1925 γίνεται τακτικό μέλος της «Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», ζ) το 1927 λαμβάνει μέρος στο Β΄ Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο, η) την περίοδο 1921-7 διατελεί γραμματέας της Επιστημονικής Εταιρείας, θ) το 1928 του ανατίθεται, μαζί με τον Δ. Μάργαρη η παραλαβή της Βιβλιοθήκης του Ν. Γ. Πολίτη, ενώ την ίδια χρονιά παίρνει τη θέση του Διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο διδακτορικής διατριβής «Γάμος και Γαμήλια σύμβολα παρά τους Αλβανόφωνους της Σαλαμίνας», ι) το 1929 γίνεται σύμβουλος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας και τακτικός ταξινόμος του Λαογραφικού Αρχείου, κ) το 1930 λαμβάνει μέρος στο Γ΄ Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο που έγινε στην Αθήνα με την έρευνα «Πόθεν το εθνικόν Αρβανίτης», ενώ θα συμβάλει στην ίδρυση Αρχείου εθνικών και κυρίων ονομάτων υπό την Ακαδημία Αθηνών λ) το 1932 διατελεί διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου, μ) το 1933 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του περιοδικού «Αθηνά», ν) το 1934 θα αποτελέσει μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Γλωσσικής Εταιρείας, ενώ το 1936 θα χάσει τη ζωή του από εγκεφαλικό επεισόδιο στο γραφείο του στην Ακαδημία Αθηνών, όταν μαθαίνει για την επαναφορά του βασιλιά Γεωργίου Β΄ από τον Ιωάννη Μεταξά. Συνολικά εκπόνησε 30 μονογραφίες, μελέτες και ανακοινώσεις που απετέλεσαν ένα ογκώδη τόμο των 950 σελίδων. Βλ. σχ. Φιλίππου-Αγγέλου 2017, 28-42.

(τζάκων), μας πηγαίνει πίσω 300 χρόνια, μας δίνει εικόνα της εποχής και μας βοηθά να δούμε την ποικιλία και την αισθητική αντίληψη στα ενδυματολογικά του τόπου.

Επίσης στο μουσείο αυτό παρουσιάζονται έπιπλα διαφόρων εποχών, αργαλειοί, οικιακά σκεύη, εργαλεία διαφόρων επαγγεμάτων καθώς και διάφορα κεραμικά και χάλκινα αντικείμενα του καθημερινού βίου σε πρωτότυπα σχέδια.

Τα όπλα του '21 (σπάθες, γιαταγάνια, καριοφίλια, πιστόλες, ζίφη) και το αργυρόκουμπο της φερμέλης του στρατηγού Γ. Καραϊσκάκη μας υπογραμμίζουν την συμμετοχή του νησιού στους αγώνες και την ένδοξη ιστορία του. Στις συλλογές του μουσείου περιλαμβάνονται επίσης εικόνες της μεταβυζαντινής περιόδου, εκκλησιαστικά σκεύη και ιερατικά αντικείμενα (αστερίσκοι, αρτοφόρια, δισκάρια, δισκοπότηρα, αγιαστούρες, ξύλινες σφραγίδες, ζώνες, πόρπες...) καθώς επίσης και σπάνια έγγραφα 18ου και 19^{ου} (προικοσύμφωνα, ζωφύλλια, δημόσια έγγραφα...) και πλούσιο φωτογραφικό υλικό από το 1850 και δώθε, πίνακες ζωγραφικής και παραδοσιακά μουσικά όργανα»¹⁷⁶

Πιο χαρακτηριστικά, εντυπωσιακά στο χώρο δεσπόζουν μέσα σε προθήκες κούκλες που φέρουν την τοπική γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά (Κουλουριώτικη), η οποία διακρίνεται σε παλαιά (17ος-18ος) (Φωτ. 50) και νεώτερη (19ος-20ος) (Φωτ. 49, 51), σε απλή-καθημερινή και νυφιάτικη (νυφική), σε αυτήν της νέας και της μεγαλύτερης σε ηλικία. Όλα τα εκθέματα φωτίζουν πτυχές της καθημερινής ζωής των Κουλουριωτών της προβιομηχανικής περιόδου. Το φωτογραφικό υλικό είναι αξιόλογο γιατί παρουσιάζει σημαντικούς ανθρώπους της πνευματικής και οικονομικής ζωής του τόπου. Η συλλογή των εκθεμάτων προέρχεται από δωρεές.

23. ΚΟΥΛΟΥΡΙΩΤΙΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ (Φωτ. 51)

Η επίσημη Κουλουριώτικη γυναικεία φορεσιά ανήκει στον τύπο της Αρβανίτικης ενδυμασίας των νησιών του Αργοσαρωνικού και αποτελείται από:

Α) Το πουκάμισο. Φοριόταν εσωτερικά και ήταν λευκό βαμβακερό ή μεταξωτό, μακρύ με δαντελωτό ποδόγυρο.¹⁷⁷

Β) Το πολύπτυχο φουστάνι που ήταν φτιαγμένο με πυκνές κάθετες και οριζόντιες πτυχές (πλισέ). Γι' αυτό χρειαζόταν 30μ. ύφασμα βαμμένο (χασές ή κάμποτ) για την κατασκευή του¹⁷⁸. Στο πάνω μέρος ραβόταν ένα γιλέκο βελούδινο και χρυσοκέντητο.

Γ) Το ζιπούνι (τζακ). Ήταν ένα είδος «μπολερό», με μανίκια βελούδινα και χρυσοκέντητα και φοριόταν κάτω από το φουστάνι. Το νυφιάτικο, της πρώτης (καλής) στολής ήταν από κόκκινο βελούδο με πλούσια χρυσά κεντήματα, ενώ της δεύτερης το βελούδο ήταν μπλέ ή γαλάζιο με λίγο, λιγότερο κέντημα. Της τρίτης στολής το χρώμα ήταν γήινο, μπεζ, μελί ή πράσινο με πολύ λιγότερο κέντημα (Φωτ. 52). Το τελευταίο το φορούσαν οι ελεύθερες ή οι αρραβωνιασμένες.

Δ) Τον Κεφαλόδεσμο. Ο νυφικός κεφαλόδεσμος αποτελούνταν από «ένα μικρό, εφαρμοστό φεσάκι, που είχε προς το πίσω μέρος ένα κυκλικό κόσμημα, το τάσι στολισμένο περίγυρα με ασημένια νομίσματα...αυτό κρατιόταν με το καπιτσάλι...»¹⁷⁹. Έπειτα, όπως αναφέρεται, περιτυλιχτά και γύρω από το φέσι φορούσαν ένα μαύρο μαντήλι με σταμπωτά μωβ άνθη, πάνω στο οποίο θα τοποθετούσαν την μπόλια.

¹⁷⁶ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από: <<http://www.salamina.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 1/2/2019].

¹⁷⁷ Αναφέρεται από προφορικές μαρτυρίες ότι το ποκάμισο-εσώρουχο δεν ήταν μόνο ένα, αλλά περισσότερα έως και εφτά, γιατί το πρότυπο της γυναικείας ομορφιάς προέβαλλε τις «θρεμμένες», ευτραφείς, και δυνατές γυναίκες.

¹⁷⁸ Σαλτάρης 1986, 458.

¹⁷⁹ Σαλτάρης 1986, 461.

Μπόλια: Ήταν μεταξωτή, μήκους 2,50-2,70μ. και φάρδους 52-62 εκατοστά. Η ομορφιά και η καλλιτεχνική της αξία είναι μοναδική. Η μοναδικότητά της έγκειται στο κέντημα των δύο άκρων της, τα οποία γινόταν με χρυσόνημα και μεταξοκλωστή, εναλλάσσοντας τις φαρδύτερες με τις στενότερες υφάνσεις (**Φωτ. 53**). Στα τελειώματα του υφάσματος προσέθεταν χρυσή δαντέλα φτιαγμένη με την τεχνική του κοπανελιού (**Φωτ. 54**) από ντόπιες κεντήστρες, η οποία κατέληγε σε χρυσόκροσα με πούλιες στο τέλος¹⁸⁰. Η ύφανσή της γινόταν στον αργαλειό (**Φωτ. 55**) με μεταξονήματα διαφορετικού πάχους, τόσο στο υφάδι, όσο και στο στημόνι με σκοπό να αποδοθεί η «ουγιωτή» ύφανση (με νερά). Το καλαισθητό αποτέλεσμα επομένως, οφειλόταν στο ταλέντο, την καλλιτεχνικότητα και το μεράκι της υφάντρας¹⁸¹.

Ε) Την Ποδιά, που ακολουθεί τα χρώματα και τα χρυσά κεντήματα του ζιπουνιού και είναι και αυτή από βελούδο. Τα σχέδια είναι άνθη κρίνου, ρόδου ή η άμπελος. Το πάνω της μέρος στολίζεται με αλυσίδες γεμάτες φλουριά.

ΣΤ) Τα καλλίκια που είναι τα βελούδινα χρυσοκέντητα πασουμάκια. Το πόδι καλυπτόταν μόνο με λευκή κάλτσα, ακόμα και όταν πενθούσαν.

Ζ) την Ζώστρα, το ζωνάρι στην καλή στολή που ήταν από καλό ύφασμα (μοχέρ).

Η) Το γιορντάνι που ήταν εξίσου εντυπωσιακό και ιδιαίτερο. Το φορούσαν στο γάμο τους ως το πιο εντυπωσιακό στολίδι της φορεσιάς (**Φωτ. 56**). Ένα μεταλλικό δίχτυ στολισμένο με χάντρες από κοράλι, μαργαριτάρια και φλουριά κάλυπτε σαν περιδέραιο το μπούστο.

24. ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Άγιος Μηνάς: είναι ο πολιούχος του νησιού. Ο ναός θεμελιώθηκε στις 3 Φεβρουαρίου του 1869 και εγκαινιάστηκε στις 30 Ιουνίου του 1887. Αγιογραφήθηκε το 1919 από τον Αθανάσιο Σούτσο. Ο Άμβωνας και ο Δεσποτικός Θρόνος είναι έργα του γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά, καθώς και τα δυο προσκυνητάρια. Οι εικόνες του Αγίου Μηνά και της Αγίας Μαύρας είναι έργα του ζωγράφου Πολυχρόνη Λεμπέση¹⁸². Ο Δ. Ι. Πάλλας αναφέρει: «*ή παλαιά εκκλησία τού Αγίου Μηνά, κατεδαφισθεῖσα και ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ τῆς ομωνύμου νεωτέρας, κατὰ τὴν παράδοσιν ὁμως τρουλλωτὴ μετὰ τοιχογραφιῶν και βαθέως κεχωσμένη εντός τού εδάφους*»¹⁸³.

Άγιος Ανδρέας: ο προστάτης των αλιέων. Περιηγητές από τον 17^ο αι. αναφέρουν την ύπαρξη ναού αλλά και πηγής κοντά σε αυτόν, καθώς και ότι η περιοχή γύρω από αυτόν κατοικείται από Αρβανίτες-αλιείς¹⁸⁴. Ο ναός ανοικοδομήθηκε το 1939 με εράνους των ενοριτών και κυρίως των ψαράδων της Κούλουρης.

Άγιος Δημήτριος: Υπήρξε η πρώτη ενοριακή εκκλησία του νησιού, η οποία ιδρύθηκε πριν από την Επανάσταση, το 1806. Φαίνεται ότι ανεγέρθηκε σε ερείπια προγενέστερου ναού του 17^{ου} αι. Προστέθηκε προέκταση προς τα δυτικά το 1874 από την οικ. Μάθεση, ενώ το 1972 προστέθηκε το παρεκκλήσι των νεοφανών μαρτύρων Ραφαήλ, Νικολάου και Ειρήνης.

Στο παρεκκλήσι τοποθετήθηκαν παλιές εικόνες φιλοτεχνημένες από τον Αθηναίο αγιογράφο Ιωάννη Αθανασίου. Κάποιες από αυτές (Άγιος Γεώργιος, Αρχάγγελος Μιχαήλ και Γαβριήλ και Άγιος Δημήτριος) χρονολογούνται το 1796. Οι τελευταίες, όπως και η

¹⁸⁰ Σαλτάρης 1986, 463.

¹⁸¹ Οι κουλουριώτισσες «ανυφάντρες» ήταν γνωστές σε όλη την Ατική και τα Μέγαρα.(ό.π, 464) Σήμερα η τέχνη της ανυφάντρας δεν συνεχίζεται. Παρολαυτά υπάρχει εργαστήριο κεντητικής και κοπανελιού. Η παράδοση του κεντήματος συνεχίζεται στο νησί.

¹⁸² «Ο Άγιος Μηνάς Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:

http://salamina-press.blogspot.com/2018/11/blog-post_14.html [Ημερομηνία πρόσβασης 1/4/2019].

¹⁸³ Πάλλας 1948 – 1949, 114.

¹⁸⁴ Αντίθετα, η ενορία του Αγίου Μηνά ιδρύθηκε από Αθηναίους που κατέφυγαν στο νησί κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ακρόπολης από το Μοροζίνι και απετέλεσε κύτταρο αστικού πληθυσμού (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Σαλαμίνας, Βιντεοσκοπημένη ομιλία για την ιστορία του Αγίου Ανδρέα από την Πατέρμου Μ.)

εικόνα του Αγ.Δημητρίου στο προσκηνυτάρι προέρχονται από την εκκλησία που κατεδαφίστηκε για να κτιστεί καινούρια το 1806. Οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του 1806 φυλάσσονται επίσης στο παρεκκλήσι, ενώ το σημερινό τέμπλο κοσμείται με έργα του Πολυχρόνη Λεμπέση (συνολικά τα έργα είναι 8)¹⁸⁵.

Το ασημένιο «πουκάμισο» που καλύπτει την εικόνα του Αγ.Δημητρίου στο προσκηνυτάρι είναι αφιέρωμα του Γεωργίου Καραϊσκάκη φτιαγμένο από τις λιωμένες πιστόλες και παλάσκες του με ενεπίγραφο χρονολογία, το 1824¹⁸⁶.

Απέναντι και δυτικά της εικόνας υπάρχει ο «τάφος του Καραϊσκάκη» (Φωτ. 57). Στις 23/4/1827 τραυματίστηκε θανάσιμα στο υπογάστριο στη μάχη του Νέου Φαλήρου και ζήτησε να μεταφερθεί στο ναό του Αγίου Δημητρίου, γιατί τον θεωρούσε προστάτη του και θαυματουργό. Η νεκρώσιμος ακολουθία έγινε εκεί όπως και η ταφή του. Το 1835 με διάταγμα του Όθωνα έγινε η ανακομιδή και μεταφορά των λειψάνων του στο Φάληρο στο μνημείο του που βρίσκεται μπροστά από το Στάδιο Καραϊσκάκη (Ολυμπιακού). Το 1996 ανακαλύφθηκε ο τάφος του¹⁸⁷.

Παναγία Μπόσκου-Άγιος Χαράλαμπος: Στην καρδιά της Κούλουρης μέσα σε ένα στενάκι υπάρχουν δύο εκκλησάκια. Στην εκκλησία του Αγ. Χαράλαμπος υπάρχει σπηλαιώδες όρυγμα για το οποίο ο Δ. Ι. Πάλλας πιθανολογεί ότι ήταν μεσοελλαδικός θαλαμοειδής τάφος¹⁸⁸, που αργότερα χρησιμοποιήθηκε για την απόθεση άχρηστων ιερών σκευών (κανδηλιών κ.λ.π). Εκεί, κατέφυγε η Αγία Φιλοθέη κατά τη διάρκεια της διώξης της από τους Τούρκους στα τέλη του 16^{ου} αι.¹⁸⁹. Σήμερα σώζεται τοιχογραφία με εκείνη στο διπλανό εκκλησάκι της Παναγίας¹⁹⁰. Η παράδοση λέει ότι το εκκλησάκι αυτό κτίστηκε στις αρχές του 17^{ου} αι. από την Αθηναϊκή οικογένεια Καθαρού¹⁹¹. Οι τοιχογραφίες, όπως αναφέρεται σε επιγραφή, φιλοτεχνήθηκαν το 1758, ενώ αρχιτεκτονικά ακολουθεί τον αθηναϊκό τύπο του μονόχωρου δρομικού θολοσκεπή ναού, όμοιο με τον τύπο του ναού του Αγίου Νικολάου στα Λεμόνια¹⁹². Και οι δύο αυτοί ναοί αποτελούν παραλλαγή του αρχιτεκτονικού τύπου που απαντάται στο ναό των Αγίων Αναργύρων του Κολοκύνθη (Μετόχι του Πανάγιου Τάφου της Αθήνας)¹⁹³. Τέλος, οι εκκλησίες της Παναγίας και του Αγίου Χαράλαμπος συνδέονται με ένα παλαιότατο έθιμο του νησιού, τον *περισχοινισμό*¹⁹⁴, από τότε μάλιστα, που οι επιδημίες μάστιζαν.

¹⁸⁵ Βελτανισιάν 2018, 92, σημ. 240.

¹⁸⁶ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από: <<http://www.salamina.gr/>> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019].

¹⁸⁷ Η γράφουσα ήταν μάρτυρας του ανοιγμένου τάφου εντός της εκκλησίας, όταν ανακαλύφθηκε και αυτό που θυμάται είναι το λευκό ύφασμα μιας πλισέ μακριάς φούστας (φουστανέλλα) με κόκκινους λεκέδες (αίμα). Προφανώς δεν είχαν αφαιρεθεί όλα τα λείψανα.

¹⁸⁸ Πάλλας 1987, σημ. 204.

¹⁸⁹ Τσαμίλης 2010, 211.

¹⁹⁰ Ξυγγόπουλος 1925, 9.

¹⁹¹ Τσαμίλης 2010, 133, σημ. 1.

¹⁹² Τανούλας 1982, 186

¹⁹³ Ξυγγόπουλος 1925, 9.- Τανούλας 1982, 179-190

¹⁹⁴ Ο Π. Φουρικής αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το έθιμο αυτό το υιοθέτησαν οι Αρβανίτες από τους Αθηναίους. Μάλιστα ο Άγιος Χαράλαμπος για τους Αθηναίους ήταν ο προστάτης της πόλης από την πανούκλα. Επισημαίνει επίσης ότι ο *περισχοινισμός* ήταν ένα έθιμο της αρχαίας Αθήνας, με το οποίο έφραζαν με σχοινί το δικαστήριο, το βήμα και τους ναούς και αμφιβάλλει ως προς τη διαχρονικότητα του εθίμου, εξαιτίας της έλλειψης τεκμηρίων. Το ονομάζει *ζώσιμο με νήμα* ή αλλιώς *το ποκάμισο τ' αϊ Θανάσι*. «...Μα όταν φοβόντουσαν, μήπως ο αϊ-Χαράλαμπος δεν τα καταφέρει μόνος του να διώξει την αρρώστια, τότε τρέχανε στον αϊ-Θανάσι, που ήταν πιο γερός κ' έπιανε την αρρώστια και την έρριγε στη θάλασσα. Φαίνεται όμως πως ο αϊ-Θανάσι ήταν και πιο απαιτητικός. Γιατί ενώ στον Αϊ Χαράλαμπο τάζανε μονάχα κεριά και λάδι, στον Αϊ-Θανάσι τάζανε και ποκάμισο. Εφτά Μαρίες σαββατογεννημένες μπορούσαν να ήσαν και τρεις, αν ήτανε δύσκολο να βρεθούνε εφτά-γυρίζανε στο χωριό και μαζεύανε μπαμπάκι άβγαλτο, λάδι, κεριά, αλεύρι και λεφτά απ' το πρωί ως το βράδυ, πριν να βασιλέψη ο ήλιος, και διαλαλούσανε, πως την άλλη μέρα θα γινότανε το ποκάμισο του άγιου» αναφέρει με γλαφυρότητα. Έτσι οι γυναίκες της Κούλουρης, την επόμενη το πρωί μαζεύονταν στην αυλή έξω από τις δύο εκκλησίες και ξεκόκκιζαν το βαμβάκι. Έπειτα το «στιβάζανε με το δοξάρι...το κάνανε λαμιά,το

25. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Όπως σε πολλά μέρη τη Ελλάδα η παραδοσιακή αρχιτεκτονική διακρίνεται σε λαϊκή και αστική. Στην Κούλουρη υπάρχουν παραδείγματα και των δύο περιπτώσεων που όμως χάνονται εξαιτίας της άναρχης δόμησης και του φαινομένου του εκμοντερνισμού των δεκαετιών '70-'80.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αστικής αρχιτεκτονικής του λαϊκού νεοκλασικισμού είναι η μοναδική *Οικία Γαλέου* (Φωτ. 58). Βρίσκεται απέναντι από την εκκλησία του Αγ. Μηνά και περίπου 200μ. μακριά από το Αρχαιολογικό μουσείο Σαλαμίνας¹⁹⁵. Κατασκευάστηκε από τον Ερνστ Τσίλλερ το 1890. Τα αδέρφια Γεώργιος και Αντώνιος Γαλέος αποκτώντας το μονοπώλιο μεταφοράς ξυλοκάρβουνου ανήλθαν σε μία από τις ευπορότερες οικογένειες του νησιού. Όμως το 1925 παύει το κάρβουνο να έχει μεγάλη αξία και αντικαθίσταται από το πετρέλαιο οδηγώντας την οικογένεια σε χρεοκοπία (Φωτ. 59). Το κτίριο είναι σε οικόπεδο 330,44 τ.μ και είναι διώροφο με υπόγειο και δώμα. Η πρόσοψη έχει ύψος 12.50μ. και είναι εντυπωσιακή. Το μπαλκόνι στέκεται πάνω σε τρία φουρούσια, ενώ ανάμεσά τους έχουν τοποθετηθεί πήλινα ανάγλυφα των καραβιών της οικογένειας. Ακρβώς από κάτω υπάρχει φθαρμένη επιγραφή με το όνομα της. Εντυπωσιακά είναι επίσης τα έργα κεραμικής (αγάλματα στην οροφή, ακροκέραμα, γλάστρες στην αυλόπορτα) που διακοσμούν την πρόσοψη¹⁹⁶. Σήμερα το κτίριο είναι ακατοίκητο ενώ μέχρι πριν λίγα χρόνια, το ισόγειο ήταν ενοικιαζόμενος επαγγελματικός χώρος.

Στον αντίποδα της αστικής αρχιτεκτονικής εντοπίζονται ψύγματα του λαϊκού σπιτιού. Ακολουθώντας τη μέθοδο της αναζήτησης και της αυτοψίας, βρέθηκε η οικία Παπαμιχαήλ. Στην καρδιά της παλιάς Κούλουρης (Φωτ. 60), λίγα μέτρα βορειότερα από τον Άγιο Δημήτριο, εκεί που γιορτάζεται το Σιρ-Μελέτη¹⁹⁷, υπάρχει ένα σπίτι σε ερειπωμένη κατάσταση (Φωτ.61), που ίσως, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα «λιακωτού». Ανήκει στην οικογένεια Παπαμιχαήλ.

Το λιακωτό, μολονότι στην επίσημη βιβλιογραφία αναφέρεται ως κλειστός εξώστης με υαλοστάσια¹⁹⁸, φαίνεται να αποκτά άλλη σημασία και περιεχόμενο στην ευρύτερη περιοχή της Σαλαμίνας. Συγκεκριμένα, αφορά τα πιο φτωχικά σπίτια (Φωτ. 61), που είναι μεσημβρινά και των οποίων η στέγη είναι επίπεδη φτιαγμένη εσωτερικά με ξύλο ελιάς ή αγριοκυπάρισσου (βένιας) (Φωτ. 62, 63), τα λεγόμενα «πάτερα» και εξωτερικά με λάσπη και ασβέστη, ομοίως με την αυλή (τρούαλι¹⁹⁹)²⁰⁰.

βάζανε στ' αδράχια και το στρίβανε». Μετά έπαιρναν το νήμα και το κάνανε διασίδι. «Τυλίγανε το διασίδι στ'αντιά, το περνούσανε στα μιτάρια και το βάζανε στον αργαλειό». Το πανί γινόταν πουκάμισο και το λειτουργούσαν με πέντε άρτους στον Άγιο Χαράλαμπο κι έπειτα έξω από την πόλη στον Άη Θανάση και πάλι πίσω. Μετά το έκοβαν κομματάκια και το μοίραζαν για φυλαχτό σε όλους. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας στον Αη-Θανάση όσοι έμεναν πίσω λιτάνευαν τις εικόνες του Αγίου Χαράλαμπος και ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια της περιφοράς ζώνανε με το νήμα που είχε επίτηδες περισσέψει όλη την Κούλουρη και το στερέωναν με πέτρες. Βλ. σχ. Φιλίππου 2017, 566-571.

¹⁹⁵ Οι υπόλοιπες εκκλησίες που αναφέρθηκαν παραπάνω βρίσκονται σε μικρή απόσταση.

¹⁹⁶ Μαζιώτη 2007, 3 – 11.

¹⁹⁷ Το Σιρ-Μελέτη είναι ένα παλιό έθιμο που έχει αναβιώσει τα τελευταία χρόνια. Γιορτάζεται του Οσίου Μελετίου και στην αρχή της Ινδίκτου, δηλαδή του αγροτικού-οικονομικού και εκκλησιαστικού έτους και σε εποχή τρύγου. Επομένως γιόρταζαν την αγροτική Πρωτοχρονιά στις 31 Αυγούστου. Καθάριζαν τα σπίτια, ασβέστωναν τα πεζούλια και καθάριζαν τα πατητήρια και τα βαρέλια από τη λάσπη και το ρετσίνι. Το βράδυ άναβαν φωτιές με τη ρετσίνια ως καυστική υλη και πηδούσαν από πάνω για να «περάσουν» στη νέα χρονιά και για να αφήσουν πίσω τους όλα τα κακά. Σήμερα οι νοικοκυρές το βράδυ της γιορτής μοιράζουν πίτες και πλατέτσι (τοπική, παραδοσιακή λαδόπιτα).

¹⁹⁸ Δημητσάντου – Κρεμέζη 1995, 220

¹⁹⁹ Αρβανίτικος όρος για αυτό τον τύπο αυλής.

²⁰⁰ Βαλτενσιάν 2012, 16 – 18.

Τα λιγότερα φτωχικά σπίτια ήταν κεραμοσκεπή, ενώ οι τοίχοι ήταν είτε πετρόκτιστοι είτε πλινθόκτιστοι με λίθινη βάση, χωρίς ύψωση ορόφου.

1.4.1.4.2. ΑΜΠΕΛΑΚΙ(Α)

Είναι το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο μετά την Κούλουρη, αλλά το μόνο που δεν έχει αλλοιωθεί τόσο. Το κέντρο του, σε ένα ικανοποιητικό βαθμό διατηρεί τον αυθεντικό του χαρακτήρα με παλιά σπίτια (λαϊκά και νεοκλασικά)²⁰¹. Στην καρδιά της πόλης, εκεί που άλλοτε υπήρξε η Παλαιά Αγορά – εμπορικό κέντρο, υπάρχουν τα λίγα ερείπια ενός μεσαιωνικού πύργου (**Φωτ. 64**). Φαίνεται να κτίστηκε τον 13^ο αι. και να ήταν ένας από τους τρεις που κατασκευάστηκαν στο νησί από τους Φράγκους. Επικοινωνούσε με το «Κερατόπυργο», τον πύργο του Ικονίου (Περάματος) που δεν σώζεται πια²⁰². Ο Δ. Ι. Πάλλας θεωρεί ότι την ίδια περίοδο κατασκευάζονται, κοντά στο Πύργο δύο «απλές, σταυρεπίστεγες» εκκλησίες, του Αγίου Πέτρου (**Φωτ. 65**) και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου²⁰³.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί η περιοχή των Αμπελακίων ήταν η αρχαία Σαλαμίνα των ιστορικών χρόνων. Ο πληθυσμός της από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια μετοίκησε στη σημερινή Κούλουρη (περιοχή Ζωοδόχου Πηγής) και στο Μούλκι. Τα Αμπελάκια αστικοποιούνται από τα τέλη του 16^{ου} αι. με τον εποίκισμό του δεύτερου κύματος των Αρβανιτών της Ερμιονίδας, οπότε και θα πάρουν τη σημερινή τους ονομασία. Ο πληθυσμός αυξάνεται με την σύζευξη ντόπιων (Αθηναϊκής καταγωγής) και Αρβανιτών έως και τις αρχές του 19^{ου} αι.²⁰⁴. Το 17^ο αι. κτίζεται η μονόχωρη εκκλησία της «Υπαπαντής». Εκεί μετέλαβε πριν μεταβεί εις Κύριον ο Γεώργιος Καραϊσκάκης²⁰⁵. Μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη (1827) θα οικοδομηθεί νοσοκομείο από τον βαυαρό αρχίατρο, Ερρίκο Τράιμπερ²⁰⁶ και θα μεταφερθεί στην πόλη το τυπογραφείο των Αθηνών, την περίοδο που η Ακρόπολη πολιορκείται από τον Κιουταχή και η Αθήνα κινδυνεύει. Μάλιστα το 1824 θα τυπωθεί από τον Γεώργιο Ψύλλα η πρώτη Εφημερίδα της Αθήνας με τίτλο «Εφημερίς των Αθηνών»²⁰⁷ (**Φωτ. 72**). Στο Ιστορικό μουσείο Ύδρας υπάρχει η ευχαριστήριος επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια προς τους Αμπελακιώτες για την συνεισφορά τους στον Επαναστατικό Αγώνα²⁰⁸.

Είναι εμφανές ότι τα Αμπελάκια έχουν μεγαλύτερη σχέση με τον Πειραιά και την Αθήνα λόγω εγγύτητας. Στα μετεπαναστατικά χρόνια η οικονομία των κατοίκων θα συμβαδίζει με αυτή του Πειραιά. Το θαλάσσιο εμπόριο με ιστιοφόρα πλοία γίνεται το κύριο έσοδο των οικογενειών, το οποίο θα αποφέρει πλούτο και αδιάκοπα ταξίδια για τους άντρες – ναυτικούς – καπεταναίους. Οι τελευταίοι θα συνδράμουν στην ανέγερση του ναού των Εισοδίων της

²⁰¹ Παρουσιάζεται επίσης και ένας άλλος τύπος σπιτιού, το «πυργάκι». Πρόκειται για διάροφη κατοικία με αμυντικό χαρακτήρα των προεπαναστατικών χρόνων.

²⁰² «Πύργος στα Αμπελάκια Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:

<<https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=salamisamp>> [Ημερομηνία πρόσβασης 19/2/2019].

²⁰³ Πάλλας, 1989, 132. Σήμερα και οι δύο εκκλησίες έχουν υποστεί μετατροπές, χωρίς να έχουν χάσει τον αρχικό τους χαρακτήρα

²⁰⁴ Βελτανισιάν 2008, 40.

²⁰⁵ «Αμπελάκια», ανακτήθηκε από: https://el.wikipedia.org/wiki/Αμπελάκια_Σαλαμίνας [Ημερ.προσβ. 10/2/2019].

²⁰⁶ Είναι αυτός που θα παραλάβει τη σορό του Καραϊσκάκη για να τη μεταφέρει στην Κούλουρη και στο ναό του Αγίου Δημητρίου.

²⁰⁷ Βελτανισιάν 2008, 40.

²⁰⁸ Βελτανισιάν 2008, 40.

Θεοτόκου (1887)²⁰⁹. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής τα πλοία επιτάχθηκαν. Το τέλος επήλθε με τον τορπιλισμό τους.

Η πόλη, σήμερα, διαθέτει αξιόλογα μεταβυζαντινά εκκλησάκια, τα οποία έχουν υποστεί νεώτερες επεμβάσεις. Εξαιτίας του πλούτου που επήλθε από το εμπόριο και τη ναυτιλία σώζονται αξιόλογα σπίτια αστικής αρχιτεκτονικής. Χαρακτηριστικά είναι το Αρχοντικό Καλογιάννη (Φωτ. 66) και το «Πυργάκι» (Φωτ. 67, 68) που στεγάζει το Εκκλησιαστικό και Λαογραφικό Μουσείο των Αμπελακίων, επονομαζόμενο και «Καλογιάνναιο Ίδρυμα», ενώ διατηρούνται και αρκετά σπίτια νησιώτικου τύπου με περίκεντρες αυλές.

Το «Πυργάκι»²¹⁰ είναι ένα ιδιόμορφο διώροφο σπίτι, με αμυντικό χαρακτήρα, που παραπέμπει στον τύπο του πυργόσπιτου²¹¹. Συγκεκριμένα, ως προς την τυπολογία του, διακρίνεται για την τετράγωνη ή παραλληλόγραμμη κάτοψή του, τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο, και την απουσία παραθύρων στην εξωτερική του πλευρά. Ο όροφος επικοινωνούσε με την αυλή και τα υπόλοιπα ισόγεια κτίσματα, με εξωτερική σκάλα. Μάλιστα, στο ισόγειο και στο πλέον ανήλιαγο σημείο διαμορφωνόταν ένας ιδιαίτερα μικρών διαστάσεων χώρος με στενό πέραςμα, το *φούντι*, που αποτελούσε ένα είδος κρυψώνας για την οικογένεια. Η είσοδός του έκλεινε με πανί ή ξύλο που είχε το ίδιο χρώμα με τον τοίχο²¹².

Τέλος, σώζεται η *πολεμίστρα* στον επάνω όροφο, στο μέσο του δυτικού τοίχου. Το οίκημα παραχωρήθηκε στην εκκλησία των Εισοδίων από την οικογένεια Καλογιάννη, της οποίας το όμορφο αρχοντικό εφάπτεται με αυτό.

Αξιοσημείωτη είναι η οικία της οικογένειας Παναγιωτόπουλου, γνωστή και ως βίλλα Παναγιωτόπουλου (Φωτ. 69, 70) στην παραλιακή οδό Σαλαμινομάχων. Ανήκει σε μία ιδιόκτητη έκταση 30στρ., η οποία αγοράστηκε από τον Παναγιώτη (Τάκη) Παναγιωτόπουλο²¹³. Κτίστηκε το 1923, ενώ το 1925 θα κτιστεί το εκκλησάκι του Αγίου Αναστάση του Πέρση (Φωτ. 71), το οποίο είναι πιστό αντίγραφο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου του Θων στους Αμπελόκηπους, πιθανότατα έργο του αρχιτέκτονα Αναστάση Μεταξά²¹⁴. Η οικία διαθέτει αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των επαύλεων της εποχής του Μεσοπολέμου (Μπελ Επόκ). Κατά τη διάρκεια της Κατοχής υπήρξε κέντρο αναψυχής των Γερμανών αξιωματικών²¹⁵. Εκεί γυρίστηκαν σκηνές από την πολύ γνωστή τηλεοπτική σειρά «Οι Μάγισσες της Σμύρνης». Σήμερα, το κτήμα ρημάζει.

Δύο χλμ. νοτιότερα των Αμπελακίων, στην περιοχή των Σεληνίων υπάρχει ακόμα μία όμορφη Βίλλα, η οποία κηρύχθηκε μνημείο το 1995²¹⁶. Είναι το κτίριο Βαρβαρέσου, ιδιοκτησίας ΚΕΘΕΑ, που χαρακτηρίστηκε διατηρητέο και ως ένα αξιόλογο δείγμα αρχιτεκτονικής εκτός κέντρου της πόλης των Αθηνών. Είναι η περίφημη βίλλα του *Νόστου* της οικογένειας Σωτηροπούλου, η οποία έχασε τον γιο της από ηρωίνη και γι' αυτό θέλησε να παραχωρήσει το σπίτι στο ΚΕΘΕΑ²¹⁷.

---

²⁰⁹ Οι εικόνες της Γέννησης και της Βάπτισης που κοσμούν το τέμπλο έχουν φιλοτεχνηθεί από τον Πολυχρόνη Λεμπέση. Εφαπτόμενο με την εκκλησία στη βόρεια πλευρά υπάρχει μεταβυζαντινός μονόχωρος ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Κοντά βρίσκονται η μεταβυζαντινή εκκλησία της Υπαπαντής (Υπαπαντούλα), καθώς και Λαογραφικό μουσείο, βλ. σχ. Βελτανισιάν 2008, 42.

²¹⁰ Βελτανισιάν 2015, 24.

²¹¹ Δημητσάντου – Κρεμέζη 1995, 212.

²¹² Βελτανισιά 2012, 23 – 24.

²¹³ Υπήρξε γιος και διάδοχος του Δημάρχου Πειραιά Αναστάση Παναγιωτόπουλου, ιδρυτή του Τραπεζικού οίκου Παναγιωτόπουλου. Απέκτησε δύο παιδιά, τον Αναστάση και Μαρία Παναγιωτοπούλου-Χορς, την αείμνηστη χορογράφο.

²¹⁴ Η πληροφορία προέρχεται από έρευνες, όπως αναφέρεται στο άρθρο, από τη Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, βλ. σχ. http://salamina-press.blogspot.com/2017/06/blog-post_37.html [Ημερ. πρόσβ. 10/2/2019]

²¹⁵ Κοφινά 2000, 28-32.

²¹⁶ ΦΕΚ 462/Β/24-5-1995

²¹⁷ Πιθανότατα κτίστηκε από την οικ. Μπαρμπαρέσου που δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά, στην οινόπνευματοποιία. Βλ. σχ. «Νόστος», ανακτήθηκε από: <http://www.protagonistes.gr/ekpompes/nostos/> [Ημερ. Πρόσβασης 20/2/2019].

1.4.1.4.3. ΜΟΥΛΚΙ (ΑΙΑΝΤΕΙΟΝ)

Υπήρξε το μητροπολιτικό κέντρο της Βυζαντινής εποχής. Γι' αυτό και οι περιηγητές το αναφέρουν με το όνομα *Mitropoli ή Metropolis*²¹⁸. Η ονομασία *Μούλκι* είναι τούρκικη και σημαίνει αγροτοκτηνοτροφικό κτήμα²¹⁹. Στα μεσοβυζαντινά χρόνια κτίζονται δύο εκκλησίες:

26. Η Κοίμηση της Θεοτόκου (Φωτ. 73)

Κτίστηκε την εποχή των Κομνηνών, τον 13^ο αι. και ακολουθεί τον τύπο του απλού τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με την κόγχη του ιερού ημιεξαγωνική εξωτερικά και το τύμπανο του τρούλου οκταγωνικό²²⁰.

27. Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Φωτ. 74)

Ακολουθεί τον ίδιο τύπο με την παραπάνω εκκλησία, η οποία βρίσκεται σε πολλή κοντινή απόσταση. Στα βόρειο τοίχο εφάπτεται παρεκκλήσι με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη. Εσωτερικά του ναού σώζονται τοιχογραφίες. Στην κόγχη του ιερού στέκεται η Παναγία δεόμενη με το Χριστό μετέωρο και χαμηλότερα σε δύο σειρές καθ' ύψος ζώνες αγίων που είναι αλλοιωμένες. Σώζονται επίσης οκτώ παραστάσεις προφητών στο τύμπανο του τρούλου καθώς και ο Άγιος Γεώργιος στο νότιο τοίχο. Οι τοιχογραφίες είναι σύγχρονες του ναού (13^ο αι.) σε αντίθεση με αυτές του παρεκκλησιού²²¹. Πάνω από τη δυτική είσοδο διακρίνεται υπέρθυρο τοξωτό προσκυνητάριο με αετωματώδη επίσταση.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τους κτήτορες των ναών. Εξαιτίας των παραπάνω, μπορεί να θεωρηθεί ότι η μία από τις δύο εκκλησίες υπήρξε καθολικό Μονής, ενώ η άλλη θα ανήκε σε υποστατικό τοπικού γαιοκτήμονα. Επί τουρκοκρατίας η Μονή, πιθανώς, εγκαταλείφθηκε και μεταφέρθηκε σε πιο ασφαλές σημείο, όπου και ιδρύθηκε νέα Μονή από τους μοναχούς, έχοντας πάρει μαζί τους τμήματα του γλυπτού διακόσμου²²².

28. Ελιά της Όρσας

Στην ίδια περιοχή, υπάρχει μία ελιά (Φωτ. 75) 2.500 ετών. Χρονολογήθηκε από τους ειδικούς του Ινστιτούτου Klorane, στα πλαίσια αναζήτησης και βράβευσης των αρχαίων ελαιόδένδρων στην Ελλάδα²²³. Η τοπική παράδοση λέει ότι αυτή η ελιά ήταν η προίκα μιας παντρεμένης γυναίκας, της Όρσας, η οποία ερωτεύτηκε έναν Τούρκο και αυτό είχε ως τιμωρία, τον αποκεφαλισμό της από τον άνδρα της. Σύμφωνα με μία άλλη μαρτυρία, η ελιά

²¹⁸ Πάλλας 1948-9, 118.

²¹⁹ Ο Δ.Ι. Πάλλας αναφέρει ότι *Μούλκι* ήταν η δενδροφυτεία, αμπέλι με μάντρα και εντός οικισμού, επικυρωμένο από τον Σουλτάνο σε χριστιανούς με πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας σε αντίθεση με τα εκκλησιαστικά κτήματα και τα εκτός οικισμού που ανήκουν στο Οθωμανικό κράτος. Στην προκειμένη περίπτωση το Μούλκι (περιοχή) ήταν εκκλησιαστικό, αλλά κατάφερε να το οικειοποιηθεί η Κοινότητα των Σαλαμινίων χωρίς τη σουλτανική επικύρωση. Βλ. σχ. Πάλλας, 1989, 116, σημ. 2.

²²⁰ Ασλανίδης – Πινάτση 1994 – 1995, 169.

²²¹ Ό.π., 176.

²²² Πρόκειται για το παλαιό μοναστήρι-ησυχαστήριο του Αγίου Νικολάου Λεμονίων, που σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση σήμερα. Στο νέο-σημερινό μοναστήρι είναι ενσωματωμένα γλυπτά μεσοβυζαντινής εποχής (δύο θωράκια τέμπλου, μέρος επιστυλίου), που προέρχονται, με επιφύλαξη, από την Κοίμηση της Θεοτόκου. Βλ. Ασλανίδης – Πινάτση 1994 – 1995, 192-3.

²²³ «Η ελιά της Όρσας», ανακτήθηκε από: <https://katoapotinakropoli.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=1&fbclid=IwAR0taVtuAx7qltYWD_NN_LOyda9GU1WHY1_5BiUxxt02XsLdisBFIWNpIyU.com/2018/07/blog-post_896.html> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/2019]

αυτή λεγόταν και η *ελιά του Στράτου*. Θεωρείται, επομένως από την τοπική παράδοση ότι η ελιά φυτεύτηκε την εποχή του Πεισίστρατου, γεγονός το οποίο επιδεικνύει την Αθηναϊκή επιρροή στο νησί, τον 6^ο αι.π.Χ. Η Αθήνα, όπως έχει αναφερθεί, επιβάλλει τη δύναμή της στο νησί, για να επεκτείνει τις εμπορικές και αγροτικές της δράσεις στη δυτική Αττική και το Σαρωνικό, έναντι των Μεγαρέων. Πιθανολογείται ότι αυτή η αρχαία ελιά (Μεγαρίτικη ποικιλία) μπολιάστηκε από τις Αθηναϊκές μορίες²²⁴. Η συνολική περίμετρός της είναι 12 μ. και ο κύριος κορμός έχει περίμετρο 5,70μ.

Αναφέρεται επίσης ότι ο Πεισίστρατος επέβαλε στον κάθε Αθηναίο να φυτέψει από μία ελιά και αυτό είχε ως συνέπεια τη δημιουργία ενός μεγάλου ελαιώνα με τουλάχιστον 50 χιλ. δέντρα²²⁵. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και σήμερα η καλλιέργεια της ελιάς συνεχίζεται και ότι έχουν βρεθεί πολλά απομεινάρια βυζαντινών ελαιοτριβείων²²⁶.

29. Μεσαιωνικός οικισμός Γκίνανι

Η περιοχή *Γκίνανι* εκτείνεται σε υψίπεδο στη νότια κλιτύ του όρους Ακάμαντος σε υψόμετρο 150μ. από το επίπεδο της θάλασσας. Η ονομασία του μαρτυρά τη γαιοκτητικό σύστημα που εδραιώθηκε από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και σημαίνει *το μέρος του Γκίνη*, της οικογένειας, δηλαδή, στην οποία ανήκε η περιοχή. Μαρτυρία κατοίκησης μας δίνουν τα υπολείμματα κατοικιών των Οθωμανικών χρόνων καθώς και το υστεροβυζαντινό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου. Το φυσικό κάλλος αυτού του χώρου είναι ιδιαίτερο. Ο Δ. Ι. Πάλλας επισημαίνει την ύπαρξη τριών ή τεσσάρων λίθων που δίνουν τη εντύπωση μεγαλιθικού μνημείου «στημένον άλλοτε σε ιερό περίβολο και κατόπιν παραμερισμένον» των προϊστορικών χρόνων πιθανότατα²²⁷. Γενικότερα, οι επιφανειακές έρευνες και τα λίγα κατάλοιπα κατέδειξαν την ύπαρξη προϊστορικής ακρόπολης που σήμερα οι ντόπιοι την ονομάζουν *Κάστρο*, όπως επίσης και λιθόστρωτου δρόμου που οδηγούσε από τα δυτικά προς την κοιλάδα του Χαλιώτη και τη θάλασσα. Αντίστοιχο μονοπάτι υπάρχει και σήμερα. Στη διαδρομή αυτή υπάρχει το λεγόμενο *Τουρκοπήγαδο*. Η τοπική παράδοση λέει ότι ονομάστηκε έτσι, επειδή εκεί σκότωσε Έλληνας έναν Τούρκο φοροεισπράκτορα, όταν έμαθε ότι είχε παρενοχλήσει τη γυναίκα του.

Ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου υπάρχει παλαιός οικισμός, που δημιουργήθηκε από την εποχή που το νησί απειλούνταν από τους πειρατές (Μπαρμπαρέσους, Αλγερινούς και αργότερα Βενετούς και Τούρκους). Τα σπίτια ήταν φτιαγμένα από φυσικό λίθο και ήταν πλατυμέτωπα με την είσοδο στη μακριά πλευρά. Η περιοχή παρείχε φυσική προστασία στους κατοίκους που μπορούσαν να ελέγχουν τα νότια παράλια του νησιού χωρίς να τους βλέπουν.

Το Γκίνανι σχετίζεται επίσης με την επίσκεψη στο νησί του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, ο οποίος πιθανότατα προσόρμισε στον όρμο των Περιστεριών και ακολουθώντας το μονοπάτι της κοιλάδας του Χαλιώτη έφτασε στον οικισμό του Γκίνανι.

Σε τοπικούς γαιοκτήμονες οφείλονται δύο εκκλησίες της νότιας περιοχής. Η πρώτη είναι η προαναφερθείσα του Αγίου Γεωργίου στο Γκίνανι, η οποία χρονολογείται στο 15^ο αι.

²²⁴«Ιερές ελιές από το βράχο της Ακρόπολης», ανακτήθηκε από: <<https://www.lifo.gr/team/gnomes/57383%CE%9A%CE%BB%CE%B1%CF%85%CE%B4%CE%AF%CE%B1>>, [Ημερ. Πρόσβασης 2/3/2019].

²²⁵ Ο.π. υποσημ. 217.

²²⁶ Ανακτήθηκε από: <<https://freethinkingisland.wordpress.com/2015/08/10/%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B2%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%B9%CE%AC%CE%BD-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%AC-%CE%B5%CE%BB/>> [Ημερ. Πρόσβασης 2/3/2019].

²²⁷ Πάλλας 1987, 181.

Πιθανότατα αρχικά ήταν αφιερωμένη στους Άγιους Θεόδωρους και στη συνέχεια όταν το 1683 επιζωγραφίστηκε μετονομάστηκε σε «Άγιος Γεώργιος». Αυτό συνέβη γιατί στο εσωτερικό σώζεται τοιχογραφία των Αγίων Γεωργίου και Δημητρίου, που προφανώς αντικαθιστούν αυτή των Αγίων Θεοδώρων καθώς και επιγραφή που το επιβεβαιώνει²²⁸. Η δεύτερη βρίσκεται 1.200μ. νοτιοδυτικά του υψιπέδου και 250μ. ανατολικά από το λόφο *Καστέλλι*²²⁹, στην περιοχή Σατερλί²³⁰. Είναι στον τύπο του ελεύθερου σταυρού και χρονολογείται τον 13^ο αιώνα, όπως φαίνεται από επιγραφή του κτήτορα «*Θεοφύλακτος Ιερομόναχος...*». Είκοσι μέτρα βόρεια της εκκλησίας εντοπίστηκε από τον Δ. Ι. Πάλλα ο τάφος του κτήτορα²³¹.

30. Άγιος Δημήτριος

Στα 1.200μ. νοτιοδυτικά του οικισμού, στέκει η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (Σατερλί)²³².

1.4.2. Άυλοι Πολιτιστικοί Πόροι

1.4.2.1. Αρβανίτες (Προέλευση, Γλώσσα)

Η ιστορία των Αρβανιτών συνδέεται με τα χρόνια της Λατινοκρατίας και Τουρκοκρατίας στην Αττική. Ο Π. Φουρίκης αναφέρει²³³ ότι ο όρος προέρχεται από μία γεωγραφική περιοχή, τα Άρβανα, που ήταν «...το σύμπλεγμα των ορέων που εκάλυπτον την προς νότον της γραμμής Δυρραχίου-Δίρβης και προς δυσμάς της γραμμής Δίρβης-Αχρίδος έκτασιν». Εξηγεί επίσης, ότι «...τους κατοίκους της περιοχής ταύτης οι Βυζαντινοί, από Μακεδονίας δια της Εγνατίας οδού εισερχόμενοι εις την Νέαν Ήπειρον, γνωρίσαντες πρώτους, ονόμασαν Αρβανίτας»²³⁴. Όπως έχει αναφερθεί, οι Αρβανίτες κατέφθασαν σε δύο κύματα στην Αττική και στη Σαλαμίνα. Ο πρώτος εποικισμός γίνεται την εποχή των Φλωρεντινών (1420 κ.ε.) και ο δεύτερος με τους Αρβανίτες της Ερμιονίδος, από τον Ουλούτς Αλή τον 16^ο αι. και θα συνεχισθεί έως και το 19^ο αι. Προσαρμόστηκαν γρήγορα στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Ασχολήθηκαν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, την αλιεία, τη ρητινοσυλλογή κ.α. Η ειρηνική συμβίωση με τους Σαλαμίνιους και Αθηναίους που ζούσαν στο νησί φαίνεται από το γεγονός ότι ο μόνος διαχωρισμός ήταν γλωσσικός. Αυτό συνετέλεσε στη δημιουργία ενός συγκερασμού των δύο γλωσσών, μιας νέας «γλώσσας» της ελληναλβανικής (που ήταν μόνο προφορική) και όχι στην απομόνωση των αλλόγλωσσων πληθυσμών. Μάλιστα ο Π. Φουρίκης αναφέρει ότι στην Αττική η ελληναλβανική διάλεκτος διακρίνεται σε δύο γεωγραφικές ομάδες, εξαιτίας των ιδιωμάτων της. Στη βορειοδυτική που

²²⁸ Οι παραπάνω πληροφορίες αντλήθηκαν από το αφιέρωμα του Παναγιώτη Βελτανισιάν για το Μεσαιωνικό οικισμό στο Γκίνανι. Βλ. σχ. Βελτανισιάν 2001-2002

²²⁹ Στις Αρχαιολογικές Επιστημάνσεις ο Δ. Ι. Πάλλας αναφέρει ότι στην κορυφή αυτού του λόφου υπήρχε ιερό κορυφής αφιερωμένο στο Δία τον Επάκριο. Βλ. σχ. Πάλλας 1987, 174.

²³⁰ Η εκκλησία έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, αλλά μπορεί να ενταχθεί ως πολιτιστικός πόρος στο μεσαιωνικό οικισμό του Γκίνανι εξαιτίας της γειννιάσής του με αυτόν.

²³¹ Ό.π., 176.

²³² Η εκκλησία έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, αλλά μπορεί να ενταχθεί ως πολιτιστικός πόρος στο μεσαιωνικό οικισμό του Γκίνανι εξαιτίας της γειννιάσής της με αυτόν

²³³ Φιλίππου-Αγγέλου 2017, 545.

²³⁴ Φιλίππου-Αγγέλου 2017, 353.

περιλαμβάνει τη ζώνη από Κρυεκούκι έως Μαραθώνα και τη νοτιοανατολική, από Υμηττό μέχρι και Λαύριο. Η Σαλαμίνα έχει γλωσσικές επιρροές και από τις δύο ομάδες²³⁵.

Η γλώσσα αυτή χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα από λίγους στο νησί. Αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτισμικής μνήμης του νησιού και γενικότερα του ελληνικού πολιτισμού και θα όφειλε να ενταχθεί στον κατάλογο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO.

1.4.2.2. Δημήτρης Μπόγρης (1890-1964)

Μία σημαντική παρακαταθήκη στον πολιτιστικό θησαυρό του νησιού υπήρξε ο θεατρικός συγγραφέας, σεναριογράφος, εκπαιδευτικός και δημοσιογράφος Δημήτρης Μπόγρης. Μία σημαντική συγγραφική προσωπικότητα των αρχών του 20^{ου} αι. που απέδωσε με ρεαλισμό τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά και ηθικά χαρακτηριστικά των δύο κόσμων που έζησε, της λαϊκής επαρχιακής Σαλαμίνας, δηλαδή, και της αστικής πρωτεύουσας. Παρόλο που έζησε στην Αθήνα γιατί η μητέρα του ήταν Αθηναία, πραγματοποιούσε συχνές επισκέψεις στους συγγενείς του Σαλαμίνιου πατέρα του, Αναστάσιου Μπόγρη, στο νησί και πιο συγκεκριμένα στην Κούλουρη²³⁶.

Από μικρός είχε έντονες καλλιτεχνικές τάσεις. Αγαπούσε το βιολί και τη ζωγραφική που τη διδάχθηκε από τον Πολυχρόνη Λεμπέση. Οι αντιδράσεις του οικογενειακού του περιβάλλοντος όμως τον οδήγησαν στο Παρίσι και στη Σχολή Γεφυροποιών Ponts et Chaussées²³⁷. Επιστρέφει στην Ελλάδα για να συμμετάσχει στους Βαλκανικούς Πολέμους κι έπειτα να πάρει το πτυχίο των Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εγκαταλείπει γρήγορα τη δημοσιουπαλληλική του θέση για να αφοσιωθεί στη συγγραφή με πρώτο θεατρικό έργο «Ο Ιατρός Μαυρίδης» (1921)²³⁸. Το χαρακτηριστικότερο θεατρικό του έργο είναι «Τα αρραβωνιάσματα» που ανέβηκε για πρώτη φορά στο θέατρο το 1926 από το θίασο του Κώστα Μουσούρη²³⁹. Πρόκειται για μία εξαιρετική ηθοπλασία της νησιωτικής ζωής, που αποτυπώνει με δραματικότητα, σατιρική, αλλά και ποιητική διάθεση, τους χαρακτήρες μιας δύσκολης εποχής για την Ελλάδα σε ένα επαρχιακό-νησιωτικό περιβάλλον²⁴⁰. Το έργο αυτό απέσπασε το «Κοτοπούλειο» και το «Αβερλώφειο» βραβείο.

²³⁵ Ό.π., 414.

²³⁶ Ο πατέρας της γράφουσας, Ηλίας Μίχας, γεννημένος και μεγαλωμένος στη Σαλαμίνα, θυμάται τις επισκέψεις του συγγραφέα στο οικογενειακό τους σπίτι καθώς και τις φιλικές σχέσεις που είχε με τον πατέρα του, Θεόδωρο Μίχα.

²³⁷ «Δημήτρης Μπόγρης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από:

http://salamina-press.blogspot.com/2018/07/blog-post_896.html [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019].

²³⁸ «Δημήτρης Μπόγρης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από: <http://finosfilm.com/movies/artistView/2> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019]

²³⁹ «Υπερκινητικός Δάσκαλος. Δημήτρης Μπόγρης», ανακτήθηκε από:

<https://www.dailymotion.com/video/xju5cr> [Ημερομηνία πρόσβασης 24/3/2019].

²⁴⁰ Ο ίδιος ο Μπόγρης είχε δηλώσει τα εξής: «Αυτά (Τ' Αρραβωνιάσματα) είναι μια δραματική θέση στο περιβάλλον των απλών και ταπεινών ψαράδων της Σαλαμίνας. Εκεί, με τους ανθρώπους αυτούς, έζησα την εποχή που οι Σύμμαχοι είχαν αποκλείσει τη χώρα. Τότε, οι άνθρωποι αυτοί στα Παλούκια, στο Καματερό, στ' Αμπελάκι, το πλείστον ψαράδες, μόλις κατάφερναν στην ακροθαλασσιά να ψαρέψουν και η ζωή τους ήταν μια αδιάκοπη τραγωδία. Έζησα μαζί τους, μοιράστηκα το ψωμί τους και τον πόνο τους και τους αγάπησα. Από την αγάπη αυτή ξεπήδησε αυτό μου το έργο». Βλ. σχ. «Δημήτρης Μπόγρης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από: <http://salamina-press.blogspot.com/2018/07/blog-post_896.html> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019] (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

Για τον κινηματογράφο έγραψε τρία σενάρια, με πρώτο το «Τραγούδι του Χωρισμού» (1939) - πρώτη ταινία που γύρισε ο Φιλοποίμην Φίνος και μοναδική σε δική του σκηνοθεσία και με πρωταγωνιστή τον Λάμπρο Κωνσταντάρα²⁴¹ (Φωτ. 77).

Δραστηριοποιήθηκε και ως δημοσιογράφος συγγράφοντας ηθογραφικά κείμενα σε περιοδικά και εφημερίδες, ενώ θεωρείται ένας από τους πρώτους διδάξαντες στα ραδιοφωνικά σκετς²⁴². Διετέλεσε Πρόεδρος της ΕΣΗΕΑ και εκδότης του περιοδικού «Θρίαμβος».

Σήμερα στο θέατρο η ηθογραφική πραγματικότητα ονομάζεται θεατρικός ρεαλισμός. Ίσως, λοιπόν, ο Δημήτρης Μπόγρης να αποτελεί έναν πρωτοπόρο αυτού του κινήματος του σύγχρονου θεάτρου που εναντιώνεται στο νεορομαντισμό.

1.4.2.3. Δημήτριος Ι. Πάλλας²⁴³

Ένας επιφανής επιστήμονας της Βυζαντινής Αρχαιολογίας με θεωρητικές βάσεις που προέρχονται από τη Θεολογία γεννήθηκε στη Σαλαμίνα το 1907. Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας υπήρξε ο μοναδικός άνθρωπος που εξιχνίασε και διερεύνησε όλα τα πολιτιστικά αποθέματα της γενέτειράς του με μεθοδικότητα, επιμονή και επιστημονικότητα. Οι δημοσιευμένες έρευνές του είναι έγκριτες και τεκμηριωμένες. Αποτελούν τεράστια παρακαταθήκη, αλλά και ανεκτίμητο πλοηγό για τους σημερινούς ερευνητές και επιστήμονες.

Στην τομέα της Αρχαιολογίας έγινε γνωστός για την ανακάλυψη και ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Λεχαίου. Στον τομέα της Θεολογίας, για την προσπάθειά του να αποδείξει με αρχαιολογικά στοιχεία, «την ιδιαίτερη φύση της λατρείας ως κοινωνικού φαινομένου που δεν μένει έξω από τις αντιθέσεις της εποχής της²⁴⁴». Στον τομέα της Εκπαίδευσης, «σοφός και ακαταπόνητος ερευνητής, αναδείχθηκε σε δάσκαλο για τις δύο τουλάχιστον επόμενες γενιές βυζαντινολόγων. Δεν ήταν τόσο το μικρό διάστημα της πανεπιστημιακής του διδασκαλίας που του προσέδωσε την ιδιότητα αυτή, όσο το υψηλών απαιτήσεων έργο του, η δραστήρια παρουσία του σε κάθε περίπτωση όπου ήταν δυνατή η επιστημονική συζήτηση και η προθυμία του να δεχθεί και να καθοδηγήσει τους νέους όχι ως αυθεντία αλλά μάλλον με το δικό του παράδειγμα»²⁴⁵.

Τα παραπάνω συγκινητικά λόγια της συγγραφέως καταδεικνύουν την μεγάλη φυσιογνωμία αυτού του δραστήριου επιστήμονα, δασκάλου και λάτρη του τόπου του, του μικρού (της Σαλαμίνας), αλλά και του μεγάλου (της Ελλάδας)²⁴⁶.

---

²⁴¹«Δημήτρης Μπόγρης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από: <<http://finosfilm.com/movies/artistView/2>> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019]

²⁴² «Δημήτρης Μπόγρης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από: <http://salamina-press.blogspot.com/2018/07/blog-post_896.html> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019]

²⁴³ Η γράφουσα επέλεξε να αποφύγει την αναφορά σε βιογραφικά στοιχεία, τα οποία βρίσκονται εύκολα, και να επιχειρήσει μία σύντομη σκιαγράφηση του προφίλ της προσωπικότητάς του

²⁴⁴«Στη μνήμη του Δημητρίου Πάλλα», ανακτήθηκε από: <<https://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/5365/5114>> [Ημερομηνία πρόσβασης 11/9/2019], 13

²⁴⁵ Ο.π, 15

²⁴⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξε ένας έντονα πολιτικοποιημένος άνθρωπος. Την περίοδο της Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ και έγινε μέλος της Πανελληνίας Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης. Γι' αυτό και το 1947 θα απολυθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η Χούντα επίσης, θα τον καθαιρέσει από την έδρα του καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. (Γκράτζιου Ο. 1998, 11)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ. ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΟΛΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

2.1. Παρόν

2.1.1. Παρούσα Κατάσταση μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και περιβάλλοντος

Όσον αφορά τα βυζαντινά μνημεία της Σαλαμίνας, δεν έχουν μελετηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, γεγονός που φαίνεται και από την περιορισμένη βιβλιογραφική μελέτη²⁴⁷. Εξαιρέση αποτελεί η Μονή της Φανερωμένης. Επιπλέον, η πλειονότητα των μνημείων σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης, ενώ τα περισσότερα από αυτά είναι σοβαρά αλλοιωμένα.

Τον Ιούνιο του 2018 εκπονήθηκε από ομάδα έρευνας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του Εργαστηρίου Αστικού Περιβάλλοντος, μία μελέτη αποτίμησης της υφιστάμενης κατάστασης του αρχαιολογικού τοπίου της Κυνόσουρας, μαζί με μία πρώτη διερεύνηση αποκατάστασης του²⁴⁸.

Σύμφωνα με αυτήν επισημαίνεται ότι «το 55% της χερσονήσου δεν έχει υποστεί ανθρώπινη παρέμβαση, ενώ το 6% χρησιμοποιείται από ναυπηγεία και το 16% ανήκει σε ιδιοκτησίες ναυπηγείων με 2 ναυπηγικές μονάδες που καταλαμβάνουν έκταση 147 στρεμμάτων. Στο 9% της έκτασης έχει γίνει λατόμευση και το 14% έχει οικοδομηθεί με ισόγειες αυθαίρετες παραθεριστικές οικίες έκτασης 74 στρεμμάτων. Επομένως από τα 1.106 στρέμματα συνολικά, μόνο τα 610 παραμένουν αλώβητα». Μάλιστα επισημαίνεται ότι η παρούσα κατάσταση έχει ως εξής: «Ο οικισμός με τις τρεις γειτονιές αυθαιρέτων της νότιας πλευράς έχει σταθεροποιηθεί. Η μονάδα βιολογικού καθαρισμού της ΕΥΔΑΠ είναι μικρής κλίμακας, σχετικά χαμηλής όχλησης δεδομένου ότι δεν συνορεύει με οικιστική περιοχή και βρίσκεται στο ακραίο τμήμα της Κυνόσουρας. Το παλαιό ναυτικό οχυρό έχει ενταχθεί με έναν ιδιόμορφο τρόπο ως ερείπιο στο τοπίο. Το ανενεργό λατομείο, αν και κηρυγμένη αναδασωτέα έκταση, παραμένει ως έχει. Η προηγούμενη χρήση έχει αφήσει μία πληγή στο βραχώδες τοπίο, από την ακτή ως την κορυφογραμμή και σε συνδυασμό με το ναυπηγείο δεσπόζει στην προσέγγιση από τη θάλασσα του αρχαιολογικού χώρου. Οι ναυπηγικές εγκαταστάσεις είναι ενεργές και βρίσκονται σε επαφή με τον Τύμβο. Η κλίμακά τους και οι βαριές δραστηριότητες δεν αντιστοιχούν στην κλίμακα και στα χαρακτηριστικά του φυσικού και αρχαιολογικού τοπίου. Ο χώρος συνολικά συνεχίζει να αποτελεί περιοχή ανεξέλεγκτης απόρριψης άχρηστων οικοδομικών κυρίως υλικών δημιουργώντας μία εικόνα "χωματερής". Είναι σαφές ότι αυτό προέρχεται από τοπικούς εργολάβους κατασκευών ή κατεδαφίσεων. Το φυσικό τοπίο επιβιώνει παρά τις μεγάλες πληγές και μαζί του η γλωρίδα και η ορνιθοπανίδα. Η ακτή στον βορρά, εντός του όρμου, είναι αλλοιωμένη λόγω των ναυπηγικών εγκαταστάσεων, των εργασιών και του λατομείου, ενώ στο νότο παραμένει απείραχτη. Η ακτή επίσης σημαδεύεται από τον μεγάλο

²⁴⁷ Για το θέμα βλ. επίσης Ασλανίδης – Πινάτση 1998, 165 – 167.

²⁴⁸ Μπελαβίλας Ν., Πρέντου Π., 2018, 53.

αριθμό των ναυαγίων. Ο Τύμβος βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση αλλά στραγγαλίζεται κυρίως από τις ναυπηγικές εγκαταστάσεις, την υποβάθμιση του γύρω φυσικού τοπίου και της μεγάλης αλλοίωσης της εικόνας του όρμου προς το βορρά. Η ύπαρξη ή όχι του μνημείου επί της κορυφής του, άλλοτε σημείο διαμάχης μεταξύ της Νομαρχίας Πειραιά και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αποτελεί ένα ήσσονος σημασίας ζήτημα σε σχέση με τα σοβαρά προβλήματα και τις πληγές -τοπιακές ή ασύμβατων χρήσεων- που έχει υποστεί ο αρχαιολογικός χώρος»²⁴⁹.

2.1.2. Πολιτιστικοί Φορείς

Ένας πολύ σημαντικός πολιτιστικός φορέας του νησιού είναι το Λύκειο Ελληνίδων²⁵⁰. Ιδρύθηκε το 1982 και παρέχει αδιάλειπτα τη δυνατότητα σε όλες τις ηλικίες να διδαχθούν παραδοσιακούς χορούς και τραγούδια της Ελλάδας και κυρίως της Σαλαμίνας, με σκοπό να διατηρήσουν και να διαδώσουν την ελληνική παράδοση στα πέρατα της γης λαμβάνοντας μέρος σε διεθνή φεστιβάλ, αλλά και οργανώνοντας κάθε δύο χρόνια διεθνές φεστιβάλ παραδοσιακών χορών, ως μέλος του Ελληνικού CIOFF²⁵¹. Οι χοροί της Σαλαμίνας, όπως αυτός της *Τράτας*, που χορευόταν τη δεύτερη Κυριακή της Αποκριάς από γυναίκες ντυμένες με την Κουλουριώτικη φορεσιά, κρατώντας τα χέρια τους σταυρωτά στην παραλία του νησιού, ή του *Κουλουριώτικου χασάπικου* και μία πληθώρα από αρβανίτικα τραγούδια εμπεριέχονται στον παραδοσιακό πλούτο του νησιού.

Κάθε Σεπτέμβριο, ο Δήμος Σαλαμίνας γιορτάζει την επέτειο της Ναυμαχίας του 480 π.Χ. Ο Δήμος σε συνεργασία με τη Μη Κυβερνητική Οργάνωση «Διεθνές Ίδρυμα Σαλαμίς»²⁵², διοργανώνει πολυήμερες εκδηλώσεις προς τιμήν των Σαλαμινομάχων. Καλούνται υψηλόβαθμα πολιτικά στελέχη, πρέσβεις διαφόρων κρατών και τοπικοί φορείς για να παραστούν στη γιορτή, η οποία τελείται με καταθέσεις στεφάνων στον Τύμβο, κατάθεση στεφάνων στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στο Σύνταγμα της Αθήνας, με επιτόπια αναφορά στο ιστορικό γεγονός, με τιμητικό πλου της τριήρους «Ολυμπιάς», με έκθεση ζωγραφικής κ.α.²⁵³.

Το νησί έθεσε υποψηφιότητα για τον τίτλο της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης 2021, τον οποίο κέρδισε η γειτονική Ελευσίνα. Το στρατηγικό πλάνο²⁵⁴ διεκδίκησης του τίτλου επικεντρώθηκε στη Ναυμαχία και στις αξίες που προκύπτουν από τη νίκη (Δημοκρατία, Ισότητα κ.λ.π). Υπήρξε ένα όνειρο που δεν έγινε πραγματικότητα.

Στις προσπάθειες ανάδειξης της πολιτιστικής ταυτότητας του νησιού εντάσσεται και ο Όμιλος ανάδειξης μνημείων Σαλαμίνας «Ακάμας». Πρόκειται για μία, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, μη κυβερνητική εταιρεία με έτος ίδρυσης το 2006, η οποία έχει ως γενικό σκοπό την υποστήριξη των αρχαιολογικών ανασκαφών, ερευνών και σχετικών εργασιών που διατελούνται από διάφορες υπηρεσίες και ιδρύματα, στο νησί. Πιο συγκεκριμένα, έχοντας την υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και συνεργαζόμενη με το Δήμο Σαλαμίνας και το

²⁴⁹ Ο.π., 53.

²⁵⁰ «Λύκειο Ελληνίδων Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<http://lykeiohellinidonsalaminas.gr/>> [Ημερ. Πρόσβασης 1/6/2019].

²⁵¹ International Council of Organisations of Folklore Festivals and Folk Arts

²⁵² «Διεθνές Ίδρυμα Σαλαμίς», ανακτήθηκε από:

https://www.facebook.com/pg/%CE%94%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%99%CE%B4%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%B1-%CE%A3%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CE%AF%CF%82-Salamis-International-Foundation-674907682665122/about/?ref=page_internal [10/9/2019].

²⁵³ «Σαλαμίνα-Πρόγραμμα εκδηλώσεων», ανακτήθηκε από: <<https://koinoniki.gr/2018/09/salaminia-2018/>> [ημερ.πρόσβασης 10/9/2019].

²⁵⁴ «Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από:

<<http://www.salamina.gr/LinkClick.aspx?fileticket=h14XkzNuT7U%3D&tabid=36&language=el-GR>> [Ημερ. Πρόσβασης 6/6/2019].

Ελληνικό Ίδρυμα Ενάλιας Αρχαιολογίας, στοχεύει στην οργάνωση και πραγματοποίηση ανασκαφών κι ερευνών στο νησί με σκοπό την προώθηση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων, καθώς και στη μελέτη, δημοσίευση, συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων και φορητών ευρημάτων. Οργανώνει διαλέξεις, ξεναγήσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα και άλλες δράσεις με σκοπό την παρουσίαση και προώθηση των αρχαιοτήτων στο ευρύ κοινό. Παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ερευνών και μελετών σε επιστημονικά συνέδρια από τα μέλη των ανασκαφών ή άλλους επιστήμονες. Διατηρεί βιβλιοθήκη και αρχειακό υλικό. Εκδίδει ενημερωτικό δελτίο με τίτλο «ΑΚΑΜΑΣ» (μέχρι στιγμής έχουν εκδοθεί 10), όπως επίσης ημερολόγια, φυλλάδια για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ερευνών και των δράσεων του Ομίλου. Συνεργάζεται με αντίστοιχους οργανισμούς ελληνικούς και μη που συμφωνούν με την προώθηση και ανάδειξη της πολιτιστικής ταυτότητας του νησιού. Όλα αυτά πραγματοποιούνται παράλληλα με τη λειτουργία ιστότοπου²⁵⁵, ο οποίος παρέχει ενημερωτικό υλικό και βιβλιογραφία.

Στις πολιτιστικές και περιβαλλοντικές δράσεις θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν, η Κινηματογραφική Λέσχη²⁵⁶, ο Περιβαλλοντικός Όμιλος "PERIVOS"²⁵⁷ καθώς και διάφορα θεατρικά εργαστήρια και ερασιτεχνικές καλλιτεχνικές ομάδες. Στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υπάρχουν ομάδες με αυστηρά τοπικό χαρακτήρα που ενημερώνουν με τοπικές ειδήσεις, αλλά και που αναπολούν με νοσταλγία το κοντινό παρελθόν του νησιού αναρτώντας παλιές φωτογραφίες. Σχολικές ομάδες και φιλόδοξοι εκπαιδευτικοί διοργανώνουν κατά καιρούς επιστημονικές παρουσιάσεις των πολιτιστικών αποθεμάτων. Η τελευταία διημερίδα (13-14/4/2019), της οποίας μάλιστα είχε την επιμέλεια το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, ήταν αφιερωμένη στον Σαλαμίνιο «Θαλασσογράφο του Ελληνικού Θεάτρου, Δημήτριο Μπόγρη»²⁵⁸ (Φωτ. 76).

2.1.3. Σύγχρονοι Πολιτιστικοί Χώροι

Σήμερα οι πολιτιστικοί χώροι της Σαλαμίνας είναι λιγοστοί. Το Ευριπίδειο θέατρο, ένα σύγχρονο ανοικτό θέατρο εμπνευσμένο από τον αρχιτεκτονικό τύπο του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, φιλοξενεί πολλές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών. Κατασκευάστηκε το 1993 κι έχει χωρητικότητα 3000 θέσεων. Δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο για τους χειμερινούς μήνες. Κλειστό θέατρο και κινηματογράφο το νησί δεν διαθέτει. Υπάρχει μόνο ένας θερινός κινηματογράφος. Κατά συνέπεια, δεν παρέχονται χώροι για μόνιμες θεατρικές παραστάσεις, μουσικές εκδηλώσεις ή ακόμα διεθνή συνέδρια αφού οι μικρές ξενοδοχειακές μονάδες που λειτουργούν έως τώρα, δεν επαρκούν. Επομένως, η Σαλαμίνα εξαιτίας της έλλειψης υποδομών (Εκθεσιακοί, συνεδριακοί χώροι, μεγάλα ξενοδοχεία) επί του παρόντος, μπορεί να φιλοξενήσει πολιτιστικές εκδηλώσεις και δρώμενα που διαρκούν λίγες ώρες ή μόνο μικρές ομάδες τουριστών που έχουν τη δυνατότητα να διαμείνουν. Από την άλλη μεριά, η εγγύτητα του νησιού με τον Πειραιά και την Αθήνα διευκολύνει την γρήγορη κι εύκολη μετακίνηση των επισκεπτών.

2.1.4. Άυλη πολιτιστική κληρονομιά

²⁵⁵ «Ακάμας», ανακτήθηκε από: <www.akamas.uoi.gr> [Ημερ. Πρόσβασης 2/9/2019].

²⁵⁶ «Κινηματογραφική Λέσχη Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<https://www.kles.gr/>> [Ημερ. Πρόσβασης 10/9/2019].

²⁵⁷ «Περιβός», ανακτήθηκε από: <https://www.facebook.com/perivos/> [11/9/2019].

²⁵⁸ «Δημήτρης Μπόγρης. Ο Θαλασσογράφος του Ελληνικού Θεάτρου», ανακτήθηκε από: <http://www.theatre.uoa.gr/fileadmin/theatre.uoa.gr/uploads/secr/2018-19/Anakoinoseis/122_Prosklisi_diimeridas_teliki.pdf> [Ημερ. πρόσβασης 1/9/2019].

Τέλος, είναι άξιο λόγου να επισημανθεί η σημασία της Αρβανίτικης διαλέκτου που ακόμα διασώζεται, είτε μέσα από τα αρβανίτικα τραγούδια είτε από κάποιους που ακόμα την μιλούν. Αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της προφορικής μνήμης του τόπου. Το ίδιο ισχύει και για τους ανθρώπους που ασκούν ένα παλιό επάγγελμα, όπως είναι του *καραβομαραγκού*. Πρόκειται για ένα επάγγελμα που τείνει να εξαφανιστεί, αφού πλέον, βάσει ευρωπαϊκού νόμου, τα ξύλινα σκάφη πρέπει να αποσυρθούν από κάθε αλιευτική δραστηριότητα²⁵⁹. Στο νησί υπάρχει μόνο ένας *καραβομαραγκός*²⁶⁰, ανεκτίμητος φορέας πολιτισμικής μνήμης, αφού οι ρίζες της ναυπηγικής τέχνης χάνονται μέσα στο χρόνο. Αντίστοιχα, ανεκτίμητης αξίας είναι και το επάγγελμα του *αλιέα*, οι ιστορίες που αφηγείται, η σχέση του με τη θάλασσα και με την τοπική παράδοση. Όλα τα παραπάνω χρειάζεται να συμπεριληφθούν στον κατάλογο των άυλων πολιτιστικών πόρων.

2.1.5. Γενικά Προβλήματα

Οι προσπάθειες μιας ολιστικής προσέγγισης των πολιτιστικών πόρων του νησιού, όπως παρουσιάζεται από τα παραπάνω δεδομένα απουσιάζει. Πραγματοποιούνται μεμονωμένες προσπάθειες, ενώ θα μπορούσε να δημιουργηθεί μία αгаστή συνεργασία όλων των κοινωνικών και πολιτιστικών φορέων με σκοπό την επικοινωνία των αξιών και του πολιτιστικού κεφαλαίου. Η συνδιαλλαγή με ειδικούς της πολιτιστικής διαχείρισης και με την τοπική κοινωνία θα μπορούσε να επιφέρει θετικά και ουσιαστικά αποτελέσματα ως προς την προβολή και ανάδειξη του νησιού. Προς αυτή την κατεύθυνση έχουν καταγραφεί διάφορες ενέργειες τα τελευταία χρόνια, από τις οποίες αξίζει να αναφέρουμε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα το Φεστιβάλ «Μεσολόγγι by locals»²⁶¹.

Η σκληρή πραγματικότητα δείχνει ότι, έως τώρα, η τοπική αυτοδιοίκηση περιορίζεται στις αυθόρμητες πρωτοβουλίες των εντόπιων πολιτιστικών φορέων, αμελώντας τη δύναμη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Η παραμέληση των αρχαιολογικών χώρων (**Φωτ. 78, 79**) και των βυζαντινών μνημείων φανερώνει ότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων αδυνατούν να υποστηρίξουν το πολιτιστικό απόθεμα του νησιού. Οι προσπάθειες και το όραμα των εγχώριων πρωτοβουλιών έρχονται αντιμέτωμες με την άγνοια των πολιτών και την αδράνεια των κρατικών πολιτικών και πολιτιστικών φορέων.

2.2. Μέλλον

Για την εισαγωγή και εγκαθίδρυση της Σαλαμίνας στον πολιτιστικό χάρτη της Ελλάδας είναι αδήριτη η ανάγκη ενός συνολικού επαναπροσδιορισμού των πολιτιστικών της αποθεμάτων, καθώς και η δημιουργία ενός στρατηγικού πλάνου προώθησης αυτών. Χρειάζεται να συσταθεί μία επιστημονική ομάδα, ένας ανεξάρτητος φορέας στον Δήμο, ο οποίος θα ασχολείται αποκλειστικά με την προώθηση των πολιτιστικών αγαθών.

²⁵⁹ «Ξύλινα σκάφη», ανακτήθηκε από: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-agrotike-anaptukse/upourgike-apophase-4399-2018-phem-4949-b6-11-2018.html> [11/9/2019].

²⁶⁰ Ονομάζεται Γιάννης Πράσινος, γιος και εγγονός *καραβομαραγκών* του νησιού. Σήμερα υπολείπονται περίπου 40 *καραβομαραγκοί* σε όλη την Ελλάδα. Πηγή: Αλέξης Γαγλιός, ανακτήθηκε από: https://www.huffingtonpost.gr/entry/yiati-pleronoeme-via-na-pleyonoeme-ta-ellenika-paradosiaka-kaikia-gr_5ba66b30e4b0181540dd877d [Ημερ. Πρόσβασης 11/9/2019].

²⁶¹ «Φεστιβάλ-Μεσολόγγι», ανακτήθηκε από: <https://www.allaboutfestivals.gr/festivals/messolonghi-by-locals-festival/> [Ημερ. Πρόσβασης 10/9/2019].

Πρωτίστως, είναι απαραίτητη η δημιουργία στρατηγικής *place branding*, γεγονός που σημαίνει ότι θα πρέπει να υπάρξει αγωγική συνεργασία και διάλογος ανάμεσα σε διοικητικούς φορείς, σε παράγοντες μάρκετινγκ και στους ίδιους τους πολίτες. Αν ένας από τους τρεις παραπάνω παράγοντες εκτοπιστεί, το στρατηγικό πλάνο θα αποτύχει.

Σε άλλες περιοχές ο στρατηγικός στόχος θα ήταν η ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων. Στην συγκεκριμένη περίπτωση όμως η συζήτηση ξεκινά από την προστασία και συντήρηση των πολιτιστικών της πόρων, αφού μέχρι σήμερα δεν υπάρχει επίσημα αρχαιολογικός χώρος που να χρησιμοποιείται και να φυλάσσεται από το Υπουργείο Πολιτισμού, εκτός από το Αρχαιολογικό Μουσείο. Το σπήλαιο του Ευριπίδη, το ελληνιστικό ιερό του Διονύσου, η Μυκηναϊκή Ακρόπολη στα Κανάκια όπως και η αρχαία Σαλαμίνα (Τύμβος, ακρόπολη) έχουν μόνο σήμανση και μία υποτυπώδη περιγραφή για την οριοθέτηση του χώρου. Ο καθαρισμός και η συντήρηση των παραπάνω εκτός του Τύμβου και της Ακρόπολης, γίνεται από τον όμιλο «Ακάμας». Οι υπόλοιποι αρχαιολογικοί χώροι είναι παρατημένοι και στο έλεος του νόμου προστασίας αρχαιολογικών χώρων.

Τα προαναφερθέντα προβλήματα καθιστούν επιτακτική την ανάγκη μιας πολύ καλά συντονισμένης τακτικής σχεδιασμού προστασίας και ολιστικής ανάδειξης των πολιτιστικών «θησαυρών». Γι' αυτό, αρχικά θα επιχειρηθεί μία ανάλυση των δυνατοτήτων, των αδυναμιών, των ευκαιριών και των απειλών του νησιού, με σκοπό να γίνει μία απόπειρα αποτύπωσης του υπάρχουσας κατάστασης. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν διάφορες προτάσεις πολιτιστικών διαδρομών με βάση τα πολιτιστικά αποθέματα που έχουν ήδη επισημανθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο.

2.2.1. S.W.O.T. ανάλυση

Πλεονεκτήματα

- Η Ναυμαχία της Σαλαμίνας ως ένα αδιαμφισβήτητα πολύ σημαντικό ιστορικό γεγονός που ανέδειξε την εξυπνάδα του Θεμιστοκλή, την αξία της ελληνικής ναυπηγικής και τη στρατηγική σημασία του νησιού.
- Η εγγύτητα με την πρωτεύουσα δημιουργεί εύκολη και γρήγορη προσβασιμότητα, χωρίς να καθιστά απαραίτητη τη διανυκτέρευση για τον επισκέπτη.
- Ένας προορισμός εναλλακτικού τουρισμού που έχει τη δυνατότητα να χαρίσει εμπειρίες σε οδοιπόρους, ποδηλάτες, σε οικογένειες και σχολικές ομάδες.
- Φυσικό κεφάλαιο: διαθέτει μεγάλη ακτογραμμή, με φυσικό λιμάνι, κολπίσκους και φυσικές παραλίες, οι οποίες αποτελούν σταθμό για μεταναστευτικά πουλιά (θαλάσσια ορνιθοπανίδα). Διαθέτει το μεγαλύτερο πευκοδάσος της Δυτικής Αττικής, καθώς και πλούσιους ελαιώνες²⁶², φιστικιές, αμυγδαλιές και άλλα.
- Αρχαιολογική και Ιστορική ποικιλότητα: το αρχαιολογικό τοπίο της Σαλαμίνας που εξακολουθεί να είναι υπό έρευνα δεν εστιάζεται σε μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Αντίθετα, παρουσιάζει ευρήματα των προϊστορικών, κλασικών, μεσοβυζαντινών και νεώτερων χρόνων.
- Ναυτικό-βιομηχανικό πάρκο: η περιοχή της βορειοανατολικής ακτής της Σαλαμίνας έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί στο σημείο που διεξήχθη η ιστορική ναυμαχία, εκτός από τις αρχαιολογικές ζώνες, υπάρχει ο Ναύσταθμος, ναυπηγεία, νεκροταφεία караβιών και γενικά ένα τοπίο γεμάτο αντιφάσεις. Αυτό το καθιστά ιδιαίτερο και

²⁶² Μπελαβίλας – Πρέντου 2018, 8, 31.

μοναδικό, αφού οι διάφορες ανθρώπινες παρεμβάσεις έχουν αυτόματα αναδείξει το χώρο σε ένα ναυτικό-θαλάσσιο διαχρονικό πάρκο.

- Ευριπίδειο θέατρο: ανοικτός πολιτιστικός χώρος χωρητικότητας 3.000 θέσεων
- Ημιαστικό τοπίο: το μεγαλύτερο κομμάτι του νησιού αποτελείται από σύγχρονες κατοικίες με εύκολη πρόσβαση στο φυσικό αδόμητο περιβάλλον, ως ένα προάστιο του Πειραιά.
- Εκτός από το Αρχαιολογικό μουσείο, η είσοδος στους υπόλοιπους πολιτιστικούς χώρους είναι δωρεάν.
- Ακάμας: αποτελεί μία πολύ σημαντική πολιτιστική εταιρεία που έχει τις δυνατότητες να συμβάλει στην ανάδειξη του νησιού με έγκυρο και επιστημονικό τρόπο.
- Διαθέτει σημαντικά βυζαντινά μνημεία των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων, με σημαντικότερο την Μονή Φανερωμένης

Αδυναμίες

- Η μετακίνηση από και προς το νησί γίνεται μόνο με φέρυ και με λέμβους για τους επιβάτες από το Πέραμα και τον Πειραιά. Εξαιτίας των μεγάλων αποστάσεων είναι απαραίτητο ο επισκέπτης(-ες) να διαθέτει μεταφορικό μέσο. Η αστική συγκοινωνία είναι περιορισμένη και εξυπηρετεί τους κατοίκους κατά κύριο λόγο.
- Παραμέληση των αρχαιολογικών χώρων του νησιού: η έλλειψη σήμανσης, καθαρισμού και προστασίας υποβαθμίζει την αξία τους.
- Κακή κατάσταση των περισσότερων βυζαντινών μνημείων με πλήρη απουσία έργων αποκατάστασης
- Κακοποίηση του αρχαιολογικού χώρου της Κυνόσουρας (βλ. παρ. «ΠΑΡΟΝ», σελ. 49)
- Υποτυπώδης ψηφιακή ενημέρωση του κοινού για τους πολιτιστικούς πόρους. Η ιστοσελίδα του δήμου είναι ελλιπής και μη ανανεωμένη (updated).
- Οικονομική πενία του δήμου: εν μέσω κρίσης κήρυξε πτώχευση (2017), ενώ έως σήμερα δεν έχει διεκδικήσει την ένταξη του σε κάποιο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα πολιτιστικού χαρακτήρα.
- Περιορισμένη ανάληψη πρωτοβουλιών από τους πολιτιστικούς φορείς με σκοπό την ανάδειξη της πολιτιστικής ταυτότητας του νησιού (με εξαίρεση την γιορτή των Σαλαμινίων).
- Οι κάτοικοι του νησιού έχουν ελλιπή ενημέρωση σε σχέση με τους πολιτιστικούς θησαυρούς του
- Απουσία στρατηγικού σχεδίου, εκπαιδευτικών προγραμμάτων, συνεδρίων, φεστιβάλ, branding
- Αποστασιοποίηση του νησιού από τις πολιτιστικές δραστηριότητες των γειτονικών δήμων (Ελευσίνας, Πειραιά, Μεγάρων κ.λ.π).
- Έως σήμερα οι τοπικοί φορείς εστιάζουν αποκλειστικά στη σημασία της Ναυμαχίας, απομονώνοντας την από το συνολικό ιστορικό και αρχαιολογικό περιβάλλον του νησιού.
- Απουσία ενημερωτικού περιπτέρου για τους νέους επισκέπτες Έλληνες και μη.
- Απουσία ενημερωτικών εντύπων (Χάρτης, Τουριστικός οδηγός)
- Απουσία μεγάλων ξενοδοχείων που να μπορούν να φιλοξενήσουν μεγάλα γκρουπς και συνέδρια)
- Απουσία κλειστού πολιτιστικού χώρου εξοπλισμένου με τεχνολογικές εγκαταστάσεις, για να μπορεί να φιλοξενήσει εκθέσεις και μεγάλα συνέδρια.
- Έλλειψη τουριστικών υποδομών (τουριστικού περιπτέρου, δημόσιων τουαλετών).

- Ο αρχαιολογικός χώρος της Χερσονήσου της Πούντας, αν και κηρυγμένος, είναι παρατημένος, ακαθάριστος και απαξιωμένος.
- Η ελλιπής έρευνα και βιβλιογραφία των περισσότερων πολιτιστικών πόρων αναστέλλει την ασφαλή τεκμηρίωση και κατά συνέπεια κάθε ολοκληρωμένη προσπάθεια για την ανάδειξη του τόπου.
- Παντελής έλλειψη οδικών σημάτων σε δρόμους, εκτός αστικών κέντρων και σε μονοπάτια
- Απουσία δικτύου μονοπατιών με αρχαιολογικό και περιβαλλοντικό ενδιαφέρον
- Αναξιοποίητο πολιτιστικό απόθεμα
- Τοπικισμός, πολιτικές αντιπαλότητες, οικονομικά συμφέροντα και κοινωνικοί ανταγωνισμοί αναστέλλουν κάθε ουσιαστική προσπάθεια και κάθε όραμα για την ανάδειξη και προώθηση της Σαλαμίνας και αναιρούν οποιαδήποτε συνέργεια.
- Κακοποίηση του περιβάλλοντος με την εγκατάσταση ναυπηγείων στον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Σαλαμίνας, ιχθυοκαλλιεργειών, με τη λατόμευση και ανεξέλεγκτη ρύψη σκουπιδιών.

Ευκαιρίες

- Νέος τουριστικός προορισμός
- Νέος αρχαιολογικές ανακαλύψεις (με ενάλιες ανασκαφικές έρευνες στο αρχαίο λιμάνι της Σαλαμίνας)²⁶³
- Ιδανικός τόπος για να εφαρμοστεί από την αρχή το μοντέλο της αειφορίας στην αναπτυξιακή στρατηγική του νησιού : α) πολιτισμός: ανάδειξη μνημείων/διάσωση της πολιτισμικής μνήμης, β) οικονομία: ενίσχυση της τοπικής επιχειρηματικότητας, γ) περιβάλλον: ενημέρωση και δράσεις με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος μέρος του οποίου είναι οι αρχαιολογικοί χώροι και τα ιστορικά μνημεία, δ) κοινωνία: ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας, ώστε να αποτελέσει το εφαλτήριο προστασίας και ανάδειξης των πολιτιστικών πόρων.
- Εκ βάθρων αναθεώρηση της πολιτιστικής πολιτικής με βάση τα νέα Ευρωπαϊκά δεδομένα (π.χ. ένταξη στο πρόγραμμα Leader)
- Νέα κίνητρα σε ομάδες νέων με εκπαιδευτικά προγράμματα, πολιτιστικές διαδρομές, αθλητικές δραστηριότητες
- Νέα κίνητρα σε περιβαλλοντικές-φυσιολατρικές ομάδες
- Νέα κίνητρα σε καλλιτέχνες για τη δημιουργία έργων εμπνευσμένα από τις ποικίλες πολιτιστικές εκφάνσεις και έντονες φυσικές αντιθέσεις του νησιού.
- Ίδρυση νέων φεστιβάλ εμπνευσμένα από τους πολιτιστικούς πόρους (π.χ. Φεστιβάλ νέων ποιητών – «Σικελιάνεια», Φεστιβάλ θεατρικής δημιουργίας – «Δημήτρης Μπόγρης», Φεστιβάλ θαλάσσιας αλιείας κ.ά.)
- Δυνατότητα συνεργειών με γειτονικούς δήμους και παράλληλη συμμετοχή σε πολιτιστικά projects και θεσμούς που ήδη συμβαίνουν (π.χ. «Αισχύλεια» Δήμου Ελευσίνας)
- « Το νησί της πρωτεύουσας». Δεδομένου ότι η Σαλαμίνα είναι το κοντινότερο νησί στην Αθήνα και ότι η Αθήνα, μαζί με τη Βαλέττα, είναι οι μοναδικές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες με μέτωπο στη Μεσόγειο, καθιστά το νησί έναν πολύ σημαντικό «δορυφόρο» της με αμέτρητες συνιστώσες.

²⁶³«Αποτελέσματα υποβρύχιας έρευνας στη Σαλαμίνα το 2018», ανακτήθηκε από: <https://www.culture.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2799&fbclid=IwAR3iSt5JR5IhkVdmmrJKKx-KMmrQXX3kVbW6aqEXuv9PkdeCAR2HXnGfRrvQ> [Ημερ. Πρόσβασης 11/9/2019]

- Δυνατότητα αδελφοποίησης με τη Σαλαμίνα της Κύπρου ή με αντίστοιχα νησιά ή λιμάνια παρόμοιας ιδιαιτερότητας (π.χ. Δίκτυο Αρχαίων Ελληνικών Λιμανιών στη Μεσόγειο - www.ancientmedports.org)
- Χαρτογράφηση πολιτιστικών πόρων
- Καταγραφή και σήμανση δικτύου αρχαίων και μεσαιωνικών μονοπατιών με αρχαιολογικό και περιβαλλοντικό ενδιαφέρον
- Αφύπνιση και ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας
- Ενίσχυση των τοπικών επιχειρήσεων
- Προσέλκυση νέων επενδυτών
- Νέοι τουρίστες - Νέα έσοδα για το Δήμο και το κράτος, που μπορούν να διατεθούν για τη συντήρηση και την αποκατάσταση των μνημείων

Απειλές

- Περιβαλλοντική καταστροφή: Αλλοίωση φυσικού τοπίου - Ρύπανση. Κίνδυνος μεγαλύτερης υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος
- Πιθανή αποτυχία του στρατηγικού πλάνου λόγω έλλειψης επικοινωνίας των φορέων.
- Κίνδυνος κακής εκμετάλλευσης των πολιτιστικών πόρων με στόχο το εύκολο και γρήγορο κέρδος (π.χ. κατασκευή κολοσσιαίων τουριστικών μονάδων)
- Ελλιπή έργα κατά της αειφορίας. Οι αλόγιστες πρωτοβουλίες και η αναζήτηση του γρήγορου κέρδους είναι μη βιώσιμες λύσεις με αρνητικό πρόσημο που θα επιφέρουν καταστροφικά αποτελέσματα για το πολιτιστικό μέλλον του νησιού
- Θύμα μαζικού τουρισμού: χωρίς στρατηγικό πλάνο το νησί μπορεί να γίνει έρμαιο του μαζικού τουρισμού

2.2.2. Πολιτιστικές διαδρομές

Θεωρητικό πλαίσιο

«Μια πολιτιστική διαδρομή είναι ένας τόπος (γη, νερό, μικτό ή άλλο είδος), ο οποίος καθορίζεται με φυσικά όρια και χαρακτηρίζεται από τη δική του ιδιαίτερη ιστορική δυναμική και λειτουργικότητα, παρουσιάζοντας τις διαδραστικές κινήσεις των ανθρώπων καθώς και τις πολυδιάστατες, συνεχείς και αμοιβαίες ανταλλαγές αγαθών, ιδεών, γνώσεων και αξιών σε εσωτερικό επίπεδο ή μεταξύ χωρών και περιφερειών για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και, κατά συνέπεια, δημιουργώντας ένα αμάλγαμα πολιτιστικών στοιχείων στο χώρο και στο χρόνο, που αντανακλώνται τόσο στην υλική όσο και στην άυλη κληρονομιά του»²⁶⁴.

Ο ρόλος μιας πολιτιστικής διαδρομής είναι να προωθεί και να προβάλλει τις ιδιαίτερες αξίες της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου, ώστε «ο επισκέπτης να κατανοήσει με το μέγιστο δυνατό τρόπο την αξία του και την ανάγκη για την προστασία του, καθιστώντας τον ικανό να τον χαρεί με τον καλύτερο τρόπο»²⁶⁵.

Οι στόχοι της πολιτιστικής διαδρομής είναι πολλαπλοί. Στοχεύει στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού, αφού ο επισκέπτης έρχεται σε άμεση επαφή με το φυσικό

²⁶⁴ Ορισμός, ανακτήθηκε από: <http://openarchive.icomos.org/473/1/A1-5_-_Martorell.pdf> [11/9/2019]

²⁶⁵ «Χάρτα Πολιτιστικού Τουρισμού», ανακτήθηκε από : <https://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf> [Ημερ. Πρόσβασης 11/9/2019]

περιβάλλον και τους πολιτιστικούς πόρους του τόπου, ενώ, παράλληλα, ενθαρρύνει την τοπική οικονομία και τη βιωσιμότητα. Συνεισφέρει στη δημιουργία μιας εποικοδομητικής συνδιαλλαγής του επισκέπτη με την τοπική κοινωνία, επιτρέποντας την εξέλιξη και τη συνέχεια της ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς. Ενεργοποιεί τους τοπικούς «νευρώνες», ενώ, παράλληλα ψυχαγωγεί και εκπαιδεύει τον ενδιαφερόμενο.

Κατά συνέπεια, δημιουργούνται οι κατάλληλες προϋποθέσεις για μία «υγιή» ανάδειξη της πολιτιστικής ταυτότητας του τόπου, η οποία μπορεί να αποφέρει οικονομικά οφέλη, προσελκύοντας νέους επενδυτές αλλά και ενισχύοντας τις τοπικές επιχειρήσεις που ασχολούνται με την εστίαση, τον τουρισμό ή την παραγωγή τοπικών προϊόντων.

Για την υλοποίηση όλων αυτών χρειάζεται ένας σωστός σχεδιασμός από τον κατάλληλο φορέα διαχείρισης, ο οποίος θα ενεργοποιήσει όλους τους απαραίτητους μηχανισμούς. Αυτοί θα μπορέσουν να συμβάλλουν στην προώθηση και προβολή με παραδοσιακά ή ψηφιακά μέσα της πρότασης, στην πραγματοποίηση έργων υποδομής που θα αφορούν την ενημέρωση του κοινού (τουριστικό περίπτερο), αλλά και την προσβασιμότητα (σήμανση).

Επομένως, αποτελεί αδήριτη ανάγκη η δημιουργία συνεργειών διαφόρων φορέων (δημόσιων και ιδιωτικών, τοπικών και μη) για την ολοκλήρωση του προγράμματος. Έτσι θα γίνει ένα νέο ξεκίνημα που θα επιφέρει καινούριες ιδέες, νέες πρωτοβουλίες, ευρύτερες συνέργειες, ενώ παράλληλα θα ενισχυθούν οι τοπικοί θεσμοί και παραδόσεις αποκτώντας κύρος και αναγνωρισιμότητα.

Οι παρακάτω πολιτιστικές διαδρομές είναι μία ολοκληρωμένη πρόταση προς τον ενδιαφερόμενο που επιχειρεί την εξερεύνηση του πολιτισμικού περιβάλλοντος. Ο ρόλος τους είναι εκπαιδευτικός, ψυχαγωγικός για τον επισκέπτη, ενισχυτικός και παραγωγικός σε οικονομικό επίπεδο για την τοπική κοινωνία. Σκοπός τους είναι να συνεισφέρουν στην άνοδο του πολιτιστικού τουρισμού και στην προώθηση των υλικών και άυλων πολιτιστικών πόρων του νησιού, οι οποίοι, εκούσια ή ακούσια, παραμένουν άγνωστοι. Οφείλουν να διασφαλίσουν την ικανοποίηση και των πέντε αισθήσεων, αλλά και την εμπειρική αναζήτηση του «καινούριου», με την ελπίδα ότι για την επίτευξή τους, θα πραγματοποιηθεί, αρχικά, ο καθαρισμός και η συντήρηση των παραμελημένων χώρων και μνημείων.

Η 1^η, η 3^η και η 4^η διαδρομή ανήκουν στον τύπο των «μεικτών πολιτιστικών διαδρομών», που εμπεριέχουν πολιτιστικούς πόρους με ιστορικά και θεματικά στοιχεία της γενικότερης πολιτιστικής εικόνας του νησιού. Η 2^η και η 5^η διαδρομή ανήκουν στις «αστικές πολιτιστικές διαδρομές», ενώ η 6^η ανήκει στην κατηγορία των «υπερτοπικών πολιτιστικών διαδρομών», δεδομένου ότι αφορά μία ευρύτερη γεωγραφική περιοχή με έντονο θεματικό χαρακτήρα²⁶⁶.

Όλες οι διαδρομές απευθύνονται στο ευρύ κοινό. Βέβαια, δεν έχει υπάρξει μέριμνα για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, με εξαίρεση τα μουσεία. Αφορούν, κυρίως, τους περιπατητές, τους φυσιολάτρες και τους ενδιαφερόμενους του εναλλακτικού τουρισμού. Πρωτίστως, απευθύνονται στους ίδιους τους κατοίκους της Σαλαμίνας που επιθυμούν να εξερευνήσουν τον τόπο τους και να επαναπροσδιορίσουν την πολιτιστική ταυτότητά τους μέσα από την ανακάλυψη του αρχαιολογικού, ιστορικού και λαογραφικού πλούτου του νησιού, αλλά και του φυσικού τοπίου του. Ίσως είναι μία ευκαιρία για τους μαθητές των εγχώριων σχολείων να αποκτήσουν, μέσα από αυτές τις πολιτιστικές διαδρομές, μία ευρεία γνώση των πολιτιστικών θησαυρών του δικού τους τόπου.

Οικογένειες, φίλοι της ποδηλασίας, εξερευνητές, αλλά και ειδικές επιστημονικές ομάδες (π.χ. ιστορικών, αρχαιολόγων) ή καλλιτεχνικές ομάδες (π.χ. φωτογράφων, εικαστικών) θα μπορούν να εμπλουτίσουν τον πνευματικό τους ορίζοντα και να ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους αναζητήσεις, ανακαλύπτοντας έναν, άγνωστο, αλλά οικείο προορισμό με ποικίλες ιδιαιτερότητες. Στις παραπάνω ομάδες ενδιαφέροντος συγκαταλέγονται και οι ξένοι τουρίστες, που είτε είναι οπαδοί του εναλλακτικού τουρισμού, είτε έχουν επισκεφτεί την

---

²⁶⁶ Μήτουλα-Καλδής 2018, 112

Αθήνα αρκετές φορές και επιδιώκουν να ανακαλύψουν νέους κοντινούς προορισμούς, ή ακόμα προέρχονται από εκπαιδευτικά ιδρύματα του εξωτερικού και επιθυμούν να επισκεφτούν το νησί της ιστορικής Ναυμαχίας.

Επιχειρείται, λοιπόν μία πρώτη απόπειρα αποτύπωσης του πολιτισμικού κεφαλαίου καταμετρημένου σε γεωγραφικές ζώνες με σκοπό να δώσει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να έχει εύκολη πρόσβαση και μεταφορά από το ένα μνημείο στο άλλο. Άλλωστε η εύκολη προσβασιμότητα απετέλεσε το κύριο κριτήριο δημιουργίας των πολιτιστικών διαδρομών, με σκοπό την προσέλκυση όλων των ηλικιακών ομάδων και την παρότρυνση ακόμα και των πιο «δύσπιστων» που επιχειρούν να αποφύγουν την όποια ταλαιπωρία θα μπορούσαν να υποστούν. Βέβαια, επειδή σε αρκετά σημεία των διαδρομών απουσιάζει η σήμανση, είναι απαραίτητη η παρουσία ξεναγού που έχει τα επαγγελματικά προσόντα να καθοδηγήσει και να παρουσιάσει μία ολοκληρωμένη εικόνα του πολιτιστικού περιβάλλοντος, όχι μόνο στην ελληνική γλώσσα, αλλά και στη γλώσσα του ενδιαφερόμενου τουρίστα.

Συνυπολογίζοντας, λοιπόν, τη μεγάλη έκταση του νησιού, την αδυναμία του να φιλοξενήσει μεγάλες ομάδες επισκεπτών και επομένως τον περιορισμένο χρόνο παραμονής του επισκέπτη στο νησί, δημιουργήθηκαν οι παρακάτω πολιτιστικές διαδρομές.

1^η Πολιτιστική Διαδρομή:

Ανατολικό τμήμα

Στο ανατολικό τμήμα περιλαμβάνονται οι εξής χώροι:

- Τύμβος Σαλαμινομάχων (Χερσόνησος Κυνόσουρας)
- Αρχαίο λιμάνι
- Ακρόπολη (Χερσόνησος Πούντας-Κόλουρις άκρα)
- Ψυτάλλεια
- Νησάκι Αγίου Γεωργίου
- Πολεμικός Ναύσταθμος
- Βίλλα Παναγιωτόπουλου
- Αμπελάκια
- ΚΕΘΕΑ ΝΟΣΤΟΣ (Οικία Μπαρμπαρέσου)

Η κατάσταση του δρόμου είναι καλή. Το σημείο αφετηρίας είναι το πορθμείο Παλουκίων και το σημείο προορισμού ο Τύμβος των Σαλαμινομάχων. Πιο εύκολα η διαδρομή μπορεί να γίνει με όχημα, αλλά και με ποδήλατο. Η απόσταση είναι περίπου 5 χ.λ.μ και διαρκεί 10΄ με το αυτοκίνητο και περίπου μία ώρα με τα πόδια.

Κοντά στο πορθμείο βρίσκεται ο Ναύσταθμος Σαλαμίνας και το νησάκι του Αγίου Γεωργίου, τα οποία δεν είναι επισκέψιμα (πλην ειδικής αδειας), αλλά ο επισκέπτης μπορεί να τα παρατηρήσει από το πλοίο μεταβίβασης. Κατευθυνόμενος προς τον τύμβο των Σαλαμινομάχων παίρνοντας την οδό Σαλαμινομάχων, μπορεί να περάσει κοντά από τη Βίλλα Παναγιωτόπουλου που βρίσκεται σε απόσταση 650 μ. από το πορθμείο. Στη συνέχεια πηγαίνοντας ανατολικά και παραλιακά μπορεί να βρεθεί στην κορυφή της Χερσονήσου της Πούντας για να εξερευνήσει τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιοχής και στη συνέχεια να κατευθυνθεί νότια προς τον αρχαίο λιμένα. Ακολουθώντας την παραλιακή οδό της Ακτής Θεμιστοκλέους κι έχοντας περάσει από νεκροταφεία караβιών και τις ναυπηγοεπισκευαστικές εταιρείες, θα πρέπει να πάρει την λεωφόρο Κυνόσουρας που θα τον οδηγήσει στον Τύμβο των Σαλαμινομάχων. Βρίσκεται αμέσως μετά το «Καμινάκι», δηλαδή τις επειωμένες εγκαταστάσεις ασβεστοκάμινου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ίδια διαδρομή μπορεί να γίνει και με πλοiάριο διαπλέοντας κατά μήκος της δαντελωτής ακτογραμμής από το νησάκι του Αγίου Γεωργίου έως και τον Τύμβο των Σαλαμινομάχων.

Προτείνεται επίσης και για τους φίλους των πεζοπορικών διαδρομών.

Η πόλη των Αμπελακίων βρίσκεται σε απόσταση 2,5 χ.λ.μ περίπου δυτικά του τύμβου, ενώ το κτίριο του ΚΕΘΕΑ *Νόστος* είναι 2,5 χ.λ.μ νότια του στην περιοχή Σελήνια. Η επίσκεψη στα ιστορικά κατάλοιπα και τις εκκλησίες της πόλης των Αμπελακίων μπορούν να αποτελέσουν μία ξεχωριστή πολιτιστική διαδρομή.

2^η Πολιτιστική Διαδρομή

Αμπελάκια

- Μεσαιωνικός Πύργος
- Αρχοντικό Καλογιάννη
- Εκκλησία Εισοδίων της Θεοτόκου-Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος
- «Πυργάκι»-Εκκλησιαστικό και Λαογραφικό Μουσείο
- Ιστορικό κέντρο
- Εκκλησία του Αγίου Πέτρου
- Κατάλοιπα παλαιού στρατιωτικού Νοσοκομείου

Το ιστορικό κέντρο των Αμπελακίων είναι πολύ ενδιαφέρον, γιατί ακόμα διατηρεί κάποια από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του πρόσφατου παρελθόντος. Στο κέντρο δεσπόζει ο μεγάλος ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου με το μονόχωρο εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη και στον προαύλιο χώρο του το «Πυργάκι». Δίπλα ακριβώς από το τελευταίο το Αρχοντικό «Καλογιάννη» και παραπλεύρως τα λίγα απομεινάρια του Μεσαιωνικού Πύργου. Η εκκλησία του Αγίου Πέτρου βρίσκεται 100μ. Β.Δ και τα ελάχιστα ερείπια του παλαιού στρατιωτικού νοσοκομείου βρίσκονται 100μ. Ν.Α. Τα στενά δρομάκια τα παλιά σπίτια με τις μεγάλες αυλές, τα εγκαταλελειμμένα μαγαζιά της παλιάς αγοράς με τις παλιές πινακίδες μαρτυρούν μια άλλη εποχή, πιο γραφική και πιο απλή.

Η διαδρομή αυτή μπορεί να γίνει με τα πόδια ή με ποδήλατο και δεν διαρκεί περισσότερο από μισή ώρα.

3^η Πολιτιστική Διαδρομή

Νότιο Τμήμα

- Περιστερία
- Σπήλαιο Ευριπίδη
- Ιερό Διονύσου
- Κολώνες-Ταφικό μνημείο
- Φάρος Κόγχης

- Μούλκι
- Εκκλησία Μεταμόρφωσης του Σωτήρος
- Εκκλησία Κοιμήσεως της Θεοτόκου
- Ελιά της Όρσας

- Εκκλησία Αγίου Δημητρίου (Σατερλί)

- Γκίνανι-Εκκλησία Αγίου Γεωργίου
- Κανάκια
- Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονίων
- Εκκλησία Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη
- Μυκηναϊκή Ακρόπολη
- Τέμενος Αίαντα

Για τη μεταφορά στο νότιο τμήμα του νησιού χρειάζεται όχημα. Το νότιο τμήμα χωρίζεται σε τρεις υποομάδες:

α) Περιοχή Περιστερία: Αν το σημείο αφετηρίας είναι το πορθμείο Παλουκίων και ο προορισμός τα *Περιστερία* ο οδηγός πρέπει να διανύσει μία απόσταση 12 χ.λ.μ περίπου προς τα νοτιοδυτικά ακολουθώντας τη λεωφόρο Αιαντείου κι έπειτα τη λεωφόρο Περιστεριών μέχρι τον όρμο. Η επίσκεψη περιλαμβάνει το σπήλαιο Ευριπίδη, το ιερό του Διονύσου, το Φάρο και το ταφικό μνημείο. Η διαδρομή αυτή ξεκινά με την επίσκεψη του σπηλαιού και του ιερού του Διονύσου. Η πρόσβαση γίνεται ακολουθώντας το μονοπάτι που ξεκινά από την παραλία των Περιστεριών (υπάρχει σήμανση). Η ανάβαση διαρκεί περίπου μισή ώρα και το μονοπάτι διασχίζει την πλαγιά ενός κατάφυτου πευκοδάσους. Στη συνέχεια ο επισκέπτης, έχοντας κατέβει από το ίδιο μονοπάτι, μπορεί να κατευθυνθεί προς τον Φάρο, που βρίσκεται 800μ. νοτιοδυτικά της παραλίας ακολουθώντας τον χωματόδρομο της οδού Αισώπου. Από εκεί επιστρέφει στον κεντρικό δρόμο της οδού Ευαγγελιστρίας για να κατευθυνθεί νοτιοδυτικά έως το τέρμα της οδού Ιπποκράτους. Έπειτα ανεβαίνοντας με τα πόδια ως την άκρη της χερσονήσου (200μ.) θα συναντήσει το ταφικό μνημείο. Από όλα τα παραπάνω σημεία η θέα προς το Σαρωνικό και το νησί της Αίγινας είναι εκπληκτική, ιδίως κατά τις απογευματινές ώρες που το δυνατό φως έχει υποχωρήσει και ο ορίζοντας γίνεται πιο διαυγής.

β) Περιοχή Κανάκια: Πρώτος προορισμός για τον επισκέπτη, έχοντας διανύσει περίπου 10χ.λ.μ με το αυτοκίνητο από την Κούλουρη στα Κανάκια, είναι το Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου. Η διαδρομή αυτή είναι η ωραιότερη του νησιού, γιατί διασχίζει σχεδόν ολόκληρο το εσωτερικό μέρος του, στο οποίο εναλλάσσεται το πεδινό με το παράκτιο τοπίο. Ο επισκέπτης έχει καθ'όλη τη διάρκεια του ταξιδιού θέα προς τον κόλπο της Κούλουρης και τις παραλίες του, ενώ, στη συνέχεια η διαδρομή χάνεται μέσα στο μεγαλύτερο πευκοδάσος της Δυτικής Αττικής, εκείνο των Κανακίων. Πολύ κοντά στο Μοναστήρι βρίσκεται και το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη. Σε απόσταση 3 χ.λ.μ δυτικά τους και μόλις 300μ., μακριά από την παραλία των Κανακίων και πάνω σε βραχώδες ύψωμα ξεπροβάλλει ανάμεσα σε πεύκα και αγριοσπαράγγια, η Μυκηναϊκή Ακρόπολη και το Τέμενος του Αίαντα. Δυστυχώς, σήμανση δεν υπάρχει για να βοηθήσει τον επισκέπτη να βρει το ακριβές σημείο που θα πρέπει να αφήσει τον κεντρικό δρόμο και να ακολουθήσει τον χωματόδρομο που θα τον οδηγήσει στον αρχαιολογικό χώρο.

γ) Περιοχή Μούλκι: Ο επισκέπτης αφήνοντας τον παραλιακό δρόμο της Λεωφόρου Αιαντείου και μπαίνοντας στο χωριό Αιάντειο ή Μούλκι μπορεί να επισκεφτεί τις δύο μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Επίσης μπορεί να κάνει μία μικρή παράκαμψη για να δει την Ελιά της Όρσας που βρίσκεται επί της Λεωφόρου Κακη-Βίγλας. Η Λεωφόρος Κακη-βίγλας ξεκινά από τη Λεωφόρο Αιαντείου 200μ. αμέσως μετά του αγάλματος του Αίαντα, που βρίσκεται στη διασταύρωση Λεωφ.Αιαντείου και Άγγελου Σικελιανού.

γ) Γκίνανι (με Σατερλί): Μετά τα Περιστερία ο επισκέπτης μπορεί να συνεχίσει για να συναντήσει την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο Σατερλί. Έχοντας αφήσει την οδό Ιπποκράτους και το ταφικό μνημείο στις *Κολώνες* ακολουθεί τον δρόμο (οδός Αγαμέμνονος) δυτικά. Μετά από 1 χ.λ.μ στρίβει δεξιά σε έναν χωματόδρομο που θα τον οδηγήσει στην εκκλησία μετά από περίπου 600μ.. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραλίες του Σατερλί είναι οι

ωραιότερες και οι πιο ειδυλλιακές του νησιού. Το εκκλησάκι βρίσκεται σε μία ημιορεινή περιοχή. Ο παραπάνω χωματόδρομος συνεχίζει ανηφορικά έως το οροπέδιο του *Γκίνανι* και την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου διανύοντας μία απόσταση 1200μ.. Αυτή η διαδρομή μπορεί να είναι και πεζοπορική. Μία άλλη αμιγώς πεζοπορική διαδρομή είναι αυτή που ξεκινά από το Γκίνανι με νοτιοανατολική κατεύθυνση προς τον οικισμό *Χαλιώτη* των Περιστεριών. Διασχίζει τον μεσαιωνικό οικισμό και την περιοχή του *Τουρκοπήγαδου* και καταλήγει στη θάλασσα. Πιθανότατα αυτή είναι η διαδρομή που ακολούθησε ο Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε, όταν επισκέφτηκε το νησί και αφού προσόρμισε στον κολπίσκο των Περιστεριών. Ωστόσο η πρόσβαση στο μεσαιωνικό οικισμό του *Γκίνανι* μπορεί να γίνει με αυτοκίνητο από το Μούλκι, ακολουθώντας έναν δρόμο που ξεκινά ελάχιστα μέτρα μακριά από την *Ελιά της Όρσας*, την οδό Αγίου Χαραλάμπους. Η απόσταση είναι περίπου 3,5 χλμ., αλλά ο δρόμος είναι χωμάτινος και συνιστάται για μεγάλο κυβισμού αυτοκίνητα, όπως και για φίλους του Mountain Bike.

4^η Πολιτιστική Διαδρομή

Βόρειο Τμήμα

- Μονή Φανερωμένης
- Σπίτι Σικελιανού
- Εκκλησίες στα Βασιλικά (Άγιος Γεώργιος, Άγιος Γρηγόριος, Άγιος Δημήτριος)
- Μύλοι

Για κάποιον που επισκέπτεται για πρώτη φορά το Μοναστήρι, η ευκολότερη πρόσβαση είναι από το Β.Α πορθμείο Φανερωμένης-Νέας Περάμου. Το Μοναστήρι βρίσκεται μόλις 1,5 χλμ. ανατολικά του πορθμείου, ενώ λίγα βήματα έναντι της εισόδου και ελάχιστα μέτρα μακριά από τη θάλασσα στέκεται το σπίτι του Άγγελου Σικελιανού. Δυόμισυ χλμ. ανατολικότερα επί της Λεωφόρου Φανερωμένης υπάρχει η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και 1.300μ. βορειοδυτικά της τοποθετείται μέσα σε ιδιόκτητο κτήμα η εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου. Διασχίζοντας τον οικισμό των *Βασιλικών* και έχοντας πάλι βορειοδυτική κατεύθυνση, σε απόσταση 1.100μ. ο επισκέπτης θα συναντήσει την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Και σε αυτή την διαδρομή το τοπίο είναι εναλλασσόμενο. Πυκνό πευκοδάσος πάνω από τη θάλασσα, η παραλία της Ψιλής Άμμου, η ακτή της Πάχης στα βόρεια, αμέτρητες φιστικιές και κτήματα συνθέτουν το σκηνικό. Ο επισκέπτης ακολουθώντας τη Λ. Φανερωμένης προς την Κούλουρη θα συναντήσει στα δεξιά του τους Μύλους και στα αριστερά του τον δρόμο που θα τον οδηγήσει στο Ευριπίδειο Θέατρο (περιοχή που είχε άλλοτε το γερμανικό πυροβολείο²⁶⁷). Εκεί κοντά υπάρχει το σύγχρονο εκκλησάκι της Παναγίας Ελευθερώτριας που κτίστηκε εις μνήμην της απελευθέρωσης της Σαλαμίνας από τους Γερμανούς (12 Οκτωβρίου 1944). Το σημείο αυτό έχει τη ωραιότερη πανοραμική θέα του νησιού και σηματοδοτεί την είσοδο στην πρωτεύουσα του νησιού, την Κούλουρη.

5η Πολιτιστική Διαδρομή

Κούλουρη

- Αρχαιολογικό Μουσείο
- Λαογραφικό Μουσείο

---

²⁶⁷ Σώζονται κατάλοιπα

- Εκκλησίες (Παναγία του Μπόσκου, Άγιος Χαράλαμπος, Άγιος Δημήτριος, Άγιος Ανδρέας)
- Παλιά Κούλουρη
- Οικία Γαλέου

Η περιήγηση μέσα στην πόλη της Κούλουρης είναι ιδιαίτερη και γοητευτική. Αν ο επισκέπτης έρχεται από το πορθμείο της Φανερωμένης μετά τους Μύλους, το πρώτο που θα συναντήσει στα δεξιά του είναι η πλατεία του Μπόσκου²⁶⁸ με το αντιδικτατορικό μνημείο. Ελάχιστα μέτρα παραπέρα μέσα σε ένα στενάκι η εκκλησία της Παναγίας του Μπόσκου και του Αγίου Χαράλαμπος. Ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο (Λ. Φανερωμένης) μέχρι το φανάρι και στρίβοντας αριστερά στην οδό Μεγ. Αλεξάνδρου θα καταλήξει στην πλατεία *Πουσιλί*. Θα συναντήσει παλιά σπίτια (λιακωτά) και θα αποκτήσει μια ιδέα της παλιάς Κούλουρης. Εκεί κοντά βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, ενώ κατηφορίζοντας λίγα μέτρα πιο νότια θα βρεθεί στην πλατεία του Αγίου Μηνά και στο νεοκλασικό σπίτι της οικ. Γαλέου. Απέναντι από την εκκλησία το δρομάκι (οδός Πολυχρόνη Λεμπέση) οδηγεί διανύοντας μία απόσταση 220μ.,στο Αρχαιολογικό Μουσείο. Από εκεί μπορεί να κατευθυνθεί προς τον παραλιακό δρόμο (Ακτή Καραϊσκάκη) με την όμορφα πεζοδρομημένη προβλήτα, με τα ουζερί και τα καφέ, εκεί όπου άλλοτε οι νέοι συναντιούνταν με τις νέες κάνοντας ατελείωτες βόλτες κατά μήκος της προβλήτας. Ανάμεσα στις σύγχρονες πολυκατοικίες έχουν απομείνει ακόμα κάποιες εντυπωσιακές αστικές κατοικίες των αρχών του 20^{ου} αι. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου σηματοδοτεί το τέλος της προβλήτας και την αρχή της πευκόφυτης ακτής με τις καφετέριες και τα μπαράκια, η οποία καταλήγει στο μεγάλο καρνάγιο του νησιού. Στην αντίθετη κατεύθυνση η προβλήτα καταλήγει στη μαρίνα και στο φυσικό απάνεμο όρμο της Κούλουρης, εκεί όπου «δένουν» τα καϊκια και οι ψαρόβαρκες (Σκάλα). Κοντά, βρίσκεται η Ιχθυαγορά, η πλατεία Ηρώων και λίγο πιο δυτικά ένα μεγάλο πάρκο αναψυχής, στο τέρμα του οποίου δεσπόζει το Δημαρχείο. Στο ισόγειο του βρίσκεται το Λαογραφικό-Ναυτικό Μουσείο και η Δημοτική Βιβλιοθήκη, ενώ απέναντι από αυτό και κάτω από τον βραχώδη λόφο του Προφήτη Ηλία στέκει το 2^ο Δημοτικό σχολείο Σαλαμίνας. Πρόκειται για κτίριο του 1930 που λειτούργησε εξ' αρχής ως Δημοτικό και αποτελεί μέχρι και σήμερα το μεγαλύτερο Δημοτικό σχολείο του νησιού. Θα μετατραπεί σε νοσοκομείο κατά τη διάρκεια της Κατοχής²⁶⁹.

Επιστημόσεις

Οι προαναφερθείσες πολιτιστικές διαδρομές είναι ενδεικτικές και προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις και τις ανάγκες ενός μέσου επισκέπτη. Ο βαθμός δυσκολίας είναι χαμηλός. Διαδρομές με μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας θα μπορούσαν να είναι αυτές που απευθύνονται σε δεινούς οδοιπόρους και περιπατητές, σε ομάδες Safari και σε αθλητές δρόμου ή ποδηλασίας ορεινών διαδρομών. Το ημιορεινό ανάγλυφο του νησιού ενδείκνυται για αυτού του είδους εξορμήσεις (βλ. 3^η πολιτιστική διαδρομή).

Δυστυχώς, μέχρι σήμερα, δεν έχουν χαραχθεί μονοπάτια με ειδικές σημάσεις για τους λάτρεις του εναλλακτικού τουρισμού. Το δίκτυο μονοπατιών απαιτεί ειδική επιστημονική μελέτη, γιατί όπως διαφαίνεται μέσα από τις έρευνες επιστημόνων περασμένων δεκαετιών, το νησί διαθέτει ένα μεγάλο δίκτυο αρχαίων και μεσαιωνικών μονοπατιών με ιδιαίτερο αρχαιολογικό και περιβαλλοντικό ενδιαφέρον. Παρολαυτά υπάρχουν ομάδες (ορειβατικές ή φυσιολατρικές) που επιχειρούν μεμονωμένα και αυθόρμητα να ακολουθήσουν αυτά τα μονοπάτια.

²⁶⁸ Εκεί μπορεί να παρκάρει για να ξεκινήσει το οδοιπορικό

²⁶⁹ «2^ο Δημοτικό σχολείο Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<http://2dim-salam.att.sch.gr/istoriko.html>> [Ημερ. Πρόσβασης 2/9/2019].

6^η πολιτιστική διαδρομή (θεματική)

«Εν πλω» - Ναυτοσύνη

- Ψυττάλεια
- Νησάκι Αγίου Γεωργίου
- Χερσόνησος Κυνόσουρας (Τύμβος Σαλαμινομάχων)
- Αρχαίο Λιμάνι
- Χερσόνησος Πούντας
- Ναύσταθμος Σαλαμίνας

Η εν λόγω διαδρομή αφορά ένα διάπλου που θα ξεκινάει από το λιμάνι του Πειραιά και θα καταλήγει στο σημερινό λιμάνι της Σαλαμίνας (Παλούκια), η οποία μπορεί να καταδείξει, μέσα από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που εντοπίζονται στην παράκτια ζώνη, την ιστορία της ναυτοσύνης στην περιοχή και στην Ελλάδα εν γένει.

Αναλυτικότερα, είναι μία διαδρομή που εμπεριέχει την οικονομική και εμπορική εξέλιξη του λιμανιού του Πειραιά και των δυτικών περιχώρων του (Πέραμα, Κερατσίνι, Δραπετσώνα), την άμεση πρόσβαση στο θαλάσσιο χώρο που διαδραματίστηκε η ναυμαχία της Σαλαμίνας αλλά και την προσέγγιση των αρχαιολογικών καταλοίπων, τόσο του αρχαίου Κανθάρου (Τείχη, Ηετιώνεια Πύλη), όσο και των καταλοίπων της αρχαίας Σαλαμίνας (λιμάνι, Τύμβος Σαλαμινομάχων, χερσόνησος Κυνόσουρας και Πούντας), καθώς επίσης και των ιστορικών μνημείων (Φάρος Ψυττάλειας, νησάκι Αγίου Γεωργίου). Συμπληρωματικά, ο επισκέπτης της εν πλω διαδρομής έρχεται σε οπτική επαφή με το ναύσταθμο Σαλαμίνας, με την ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος και της Σαλαμίνας, με τις εμπορικές εγκαταστάσεις της COSCO, καθώς και με το ιστορικό θαλάσσιο στενό πέρασμα (Ελευσίνας – Ψυττάλειας).

Σκοπός λοιπόν αυτής της διαδρομής είναι να αναδείξει πρωτίστως τη διαχρονική σχέση του νησιού με το λιμάνι του Πειραιά και την ιστορική εξέλιξη των ποικίλων θαλάσσιων δραστηριοτήτων (εμπορικών, πολεμικών και ναυτικών) της περιοχής αυτής, καταδεικνύοντας έτσι με τον πιο εναργή τρόπο την νευραλγικής και στρατηγικής σημασίας θέση της Σαλαμίνας από τους ιστορικούς χρόνους μέχρι και σήμερα. Επιπλέον, η διαδρομή αυτή αποτελεί αδιαμφισβήτητο μάρτυρα της αδιάλειπτης ναυτικής επιχειρηματικότητας και των ναυτιλιακών και βιομηχανικών επιχειρήσεων των Ελλήνων ανά τους αιώνες. Έτσι δίνεται η δυνατότητα στον επισκέπτη να αποκτήσει μία συνολική εικόνα της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας, η οποία βασιζόταν ανέκαθεν στην ναυπηγική και στο θαλάσσιο εμπόριο.

Όσον αφορά την εφαρμογή της διαδρομής, ο χρόνος που μπορεί να διεξαχθεί αυτή είναι περίπου 90' λεπτά και είναι εφικτή με μικρό επιβατικό πλοίο. Έως σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί για το ενδιαφερόμενο κοινό παρουσίαση αυτής της θεματικής διαδρομής. Όμως πραγματοποιούνται συχνά δρομολόγια για τους μόνιμους κατοίκους που επιθυμούν την μεταφορά τους από το νησί στο λιμάνι του Πειραιά. Τέλος, η διαδρομή θα μπορούσε να έχει ως σημείο αναχώρησης και άφιξης το μουσείο Ενόλιων Αρχαιοτήτων, με την προοπτική επίσκεψής του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Σαλαμίνα υπήρξε το νησί της Ναυμαχίας, αλλά και του Αίαντα, του Ευριπίδη, του Θεμιστοκλή, του Αισχύλου, του Καραϊσκάκη, του Σικελιανού, του Πολεμικού Ναυτικού και της ναυτοσύνης γενικότερα. Λειτουργούσε δε ως δορυφόρος της Αθήνας, αλλά και ως καταφύγιο της. Ήταν και είναι το νησί των ναυτικών και των ψαράδων, των Αρβανιτών και των Αθηναίων παραθεριστών.

Επομένως, με την εργασία αυτή διαπιστώνεται ο ανεκμετάλλετος πολιτιστικός πλούτος της Σαλαμίνας και ότι υπάρχει ένας ανοικτός ορίζοντας πολλαπλών πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Το νησί αποτελεί μία αστείρευτη πηγή έρευνας, ανακάλυψης, τέρψης και ανάδειξης.

Με τη σύσταση μιας επιστημονικής ομάδας μπορεί να αναδειχθεί και να προωθηθεί ο πολιτιστικός τουρισμός. Χρειάζεται φαντασία, μεράκι κι έρευνα. Το στρατηγικό πλάνο, η έρευνα κοινού, η ανάθεση έρευνας και έργων σε επιστημονικό προσωπικό σχετικό με το αντικείμενο και τον τόπο είναι κάποιοι από τους παράγοντες που θα μπορούσαν να εντάξουν το νησί στους εναλλακτικούς τουριστικούς προορισμούς. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι απαραίτητα. Δημιουργώντας μία έξυπνη πολιτιστική πλατφόρμα ή ακόμα και μία εφαρμογή με κύρια αποστολή την πολιτιστική ανάδειξη και την βιώσιμη ανάπτυξη του νησιού, τίθενται τα θεμέλια της ένταξής του στο πολιτιστικό και τουριστικό γίγνεσθαι.

Η Σαλαμίνα θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας προορισμός «παρθένος» κι εναλλακτικός που έχει τη δυνατότητα να προσφέρει την ευχαρίστηση του βουνού, την απόλαυση της θάλασσας και ταυτόχρονα την πνευματική τέρψη. Οι αντιθέσεις και οι αντιφάσεις που την χαρακτηρίζουν μπορούν να έχουν ένα θετικό πρόσημο, αν και το ιδανικότερο θα ήταν μία μελέτη ολοκληρωμένης προστασίας του περιβάλλοντος και η απομάκρυνση των παράνομων ναυπηγείων.

Η εργασία αυτή μπορεί να αποτελέσει έναν χρήσιμο πολιτιστικό οδηγό για κάθε ενδιαφερόμενο, αλλά και μία ολοκληρωμένη πρόταση για τον επισκέπτη που επιθυμεί να εξερευνήσει τις φυσικές ομορφιές, τις αρχαιότητες, τα μνημεία, τους ανθρώπους και τις αντιφάσεις του νησιού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασλανίδης Κλ., Πινάτση Χρ., 1994 – 1995, «Ναοδομία της μέσης βυζαντινής περιόδου στη Σαλαμίνα», *ΑΔ* 49 – 50, Μέρος Α΄, 169 – 194.

Βελτανισιάν Π., 2001 – 2002, «Ο Μεσαιωνικός οικισμός Γκίνανι», *Ρυθμοί της Σαλαμίνας*, τεύχοι 4 – 8 (Δεκέμβριος – Φεβρουάριος 2001 – 2002), 2 – 11, 19 – 21, 3 – 5, 33 – 36, 18.

Βελτανισιάν Π., 2008, «Ο οικισμός του Αμπελακίου στα μεταβυζαντινά και νεότερα χρόνια. Συμβολή στην Τοπική Ιστορία», *Βάκιλος*, τεύχος α΄, 39-44.

Βελτανισιάν Π., 2011, «Οι μεταβατικές οικογένειες ημινομάδων ποιμένων του οροπεδίου της Ζήρειας Κορινθίας στη Σαλαμίνα: Βοϊδηλαίοι, Καλυβαίοι, Μαυρονασαίοι, Τσεκουραίοι», *Βάκιλος*, Δ΄ Επετηρίδα.

Βελτανισιάν Π., 2011, «Συνοικισμός των προσφύγων Μικρασιατών στη Σαλαμίνα την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Βάκιλος*, Δ΄ Επετηρίδα.

Βελτανισιάν Π., 2012, «Επισημάνσεις στην Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική της Σαλαμίνας (15^{ος} – 20^{ος} αιώνας). Μία ιστορική και λαογραφική προσέγγιση», *Βάκιλος*, ε΄, 9 – 31.

Βελτανισιάν Π., 2018, *Η ταυτότητα της Σαλαμίνας από τα τέλη του 17^{ου} αι. έως και τα μέσα του 19^{ου}: μία ιστορική και λαογραφική προσέγγιση μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα, αρχείων, προφορικές παραδόσεις, περιηγητικά κείμενα και άλλες πρωτογενείς πηγές, διδακτορική διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Γκράτζιου Όλγα, 1998, «Δημήτριος Ι. Πάλλας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περίοδος Δ΄, Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)*, Αθήνα 1999 ανακτήθηκε από: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/5365/5114>

Γκητάκος Χ. Μ., 1993, *Η Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Μεγάρων και Σαλαμίνας, Αθήνα.

Κακαβάς Γ., Ζύρμπα Σ., 2009, «Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για την παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Σαλαμίνα», *Ακάμας*, [Όμιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας], Ενημερωτικό δελτίο, αρ.3, 19 – 22.

Καπαραλιώτης Θ. Π., 2000, «Χρονολόγιο Πολυχρόνη Ι. Λεμπέση», *Ρυθμοί της Σαλαμίνας*, τεύχος 1, 2 – 20.

Κερένυϊ Κ., 1996, *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, Εκδ. Εστία, Αθήνα.

Κοφινά Κ., 2000, «Το Αρχοντικό, η φαντασία και το μυστήριο πριν την αλήθεια», *Ρυθμοί της Σαλαμίνας*, τεύχος 1, 28-32.

Λαζαρίδου Α., 2014, «Ο ζωγράφος Γεώργιος Μάρκου και οι τοιχογραφίες της Μονής Φανερωμένης Σαλαμίνας (1735): παρατηρήσεις επί της ζωγραφικής του 18^{ου} αιώνα», στο: Γ. Μουσειδίου (επιμ.), *Ιστορία και Τέχνη. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνστάντιου*, από τους κύκλους διαλέξεων του Συλλόγου Φίλων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (2000 – 2010) Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, 185 – 207.

Λαιμού Α. Α. 2009, «Αίας ο Τελαμώνιος στην τραγωδία του Σοφοκλή και στην εικονογραφία της κλασικής αρχαιότητας», στο: Ι. Κράλλη (επιμ.), *Θέατρο και κοινωνία στη διαδρομή της ελληνικής ιστορίας, Μελέτες από μια ημερίδα προς τιμήν της Άννας Ραμού – Χαγιάδη*, Ιστορήματα 1, Τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 111 – 132.

Λώλος Γ. Γ., 1997, «Σπήλαιον αναπνοήν έχον εις την θάλασσαν: Το Σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα», *Δωδώνη* 26 [= Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων], 287-326.

Λώλος Γ. Γ., 2005, «Σαλαμίνα», στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 176 – 181.

Λώλος Γ. Γ. (επιμ.), 2011, «Καποδιστριακό Σχολείο της Σαλαμίνας-Σημερινό Αρχαιολογικό Μουσείο, *Ακάμας* [Ομιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας], ενημερωτικό δελτίο, αρ.5, 31.

Λώλος Γ. Γ., 2012, «Η πρωτεύουσα του Τελαμώνιου Αίαντος: Αρχαιολογία και Ιστορία», στο: Γ. Λώλος, *Σαλαμίς Ι, Συμβολή στην Αρχαιολογία του Σαρωνικού, Δωδώνη* [=Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων], παράρτημα 83, Ιωάννινα, 9 – 66.

Λώλος Γ. Γ. (επιμ.), 2013, «Η Σοφία Σλήμαν στο Στενό της Σαλαμίνας, 1883, *Ακάμας* [Ομιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας], ενημερωτικό δελτίο αρ.7, 30 – 31.

Λώλος Γ. Γ. 2017, «Μαρμάρινος άβαξ από την Σαλαμίνα: Από το Αμπελάκι στην Silicon Valley», *Ακάμας* [Ομιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας], ενημερωτικό δελτίο αρ. 11, 31.

Μαρή Α., 2001, *Η νεολιθική εποχή στο Σαρωνικό: μαρτυρίες για τη χρήση του σπηλαίου του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα με βάση την κεραμική της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

Μαριολάκος Η., Θεοχάρης Δ., 2002α, «Κυχρεία Λίμνη, Η συνάντηση του Ποσειδώνα με τη νύμφη Σαλαμίνα και η γεωπεριβαλλοντική του ερμηνεία», στο: Ε. Μωραΐτη (επιμ.), *Γεωτουριστικά, Γεωπολιτιστικά μονοπάτια και Γεωμυθότοποι, Πρακτικά Συμποσίου*, Αθήνα, 1 – 4 Ιουνίου 2000, Γεωτεχνικό επιμελητήριο Ελλάδος, 42 – 50.

Μαριολάκος Η., Θεοχάρης Δ., 2002β, «Η γέννηση της Αίγινας και της Σαλαμίνας και η γεωμορφολογική τους ερμηνεία», 152-156, ανακτήθηκε από: <http://akamas.uoi.gr/> [2/5/2019].

Martorell Carreno A., 2003, "Cultural routes: Tangible and intangible dimensions of cultural heritage, in: 14th ICOMOS General Assembly and International Symposium: *Place, memory, meaning: preserving intangible values in monuments and sites*, 27 – 31 Oct, Victoria Falls, Zimbabwe., ανακτήθηκε από: <http://openarchive.icomos.org/473/1/A1-5 - Martorell.pdf> [2/9/2019].

Μήτουλα Ρ., Καλδής Ε. Π., 2018, *City Branding και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Μίχα Κ., 2016, *Σύγκριση δύο τοπίων Μνήμης που ανακαλούν το ίδιο γεγονός – Τύμβος Μαραθωνομάχων και Τύμβος Σαλαμινομάχων*, Μεταπτυχιακή σεμιναριακή εργασία α΄ εξαμήνου, Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικών Πόρων και Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα.

Ευγγόπουλος Α., *Ἐκκλησῖαι καὶ μοναστήρια τῆς Σαλαμῖνος*, Εκδόσεις Μεσαιωνικής Αρχαιολογίας, Σειρά Επιστημονικών Εκδόσεων Οδοιπορικού Συνδέσμου, 4, Αθήναι 1925.

Πάλλας Δ. Ι., 1948 – 1949, «Σαλαμινικά», στο: *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 86 – 87 [Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας], 112 – 134.

Πάλλας, Δ. Ι., 1987, «Αρχαιολογικές Επισημάνσεις στη Σαλαμίνα», *ΑΔ*, Τ. 42, Μέρος Α΄, 169 – 230.

Πάλλας, Δ. Ι., «Βροκή<*Βοϊκή, Σαλαμίνας τοπωνυμικά-τοπογραφικά-ιστορικά», περιοδικό *ΑΘΗΝΑ*, τόμος Π (1989), 99-135

Παντελή Α. Θ., 2003, *Σαλαμίνα. Πορεία στο Χρόνο*, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα.

Παπαχατζής Ν. (επιμ.), 1976, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα

Πινάτση Χ., 2018, «Βυζαντινά μαρμάρια δάπεδα της Μάνης», στο: Μ. Κορρές, Στ.Μαμαλούκος, Κ.Ζάμπας, Φ.Μαλλούχου – Tufano (επιμ.), *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ, Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, τομ. ΙΙ, εκδ.Μέλισσα, Αθήνα, 471-488.

Πουλημένος Γρ., 2007, «Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και η ανοικοδόμησή του κατά την Τουρκοκρατία», *ΔΧΑΕ ΚΗ΄*, Περίοδος Δ΄, 131 – 146.

Ραγκαβής Α., 1888, *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας*, 2 τόμοι, Ἐν Ἀθήναις.

Σαλτάρης Ν., 1986, *Η ζωή των Αρβανιτών*, εκδ. Γ. Γέρου, Αθήνα.

Σικελιανός Αγγ., 1980, *Γράμματα στην Άννα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα.

Σοφρά – Μάθηση Ε., 2016, «Ιστορικό του Πολεμικού Ναυστάθμου Σαλαμίνας», εφημ. *Η Σαλαμίνα*, (Ιούνιος 2016).

Σοφρά-Μάθηση Ευ., 2019, «Οι κυριότεροι σταθμοί στην ιστορία του Πολεμικού Ναυστάθμου Σαλαμίνας», στο: *Σαλαμίνα και η Θάλασσα*, Πρακτικά Συνεδρίου, 2 – 3

Φεβρουαρίου 2019, Εξωραϊστικός Σύλλογος Καματερού, Γενικό Λύκειο Αμπελακίων, Σαλαμίνα, 1 – 10.

Σταϊνχάουερ Γ., 1998, *Τα μνημεία και το αρχαιολογικό μουσείο του Πειραιά*, Τουμπής, Αθήνα.

Τανούλας Α. 1982, «Οι Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα», στο: Χ. Μπούρας, Στ. Μαμαλούκος (επιμ.), *Έκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμ. ΙΙ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα, 179-190.

Τρυπάνης Κ., 1971, «Η Ελληνική ποίηση (700 – 479 π.Χ.)», στο *ΙΕΕ*, τ. Β', *Αρχαϊκός Ελληνισμός*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 412 – 421.

Τσαμίλης Γ., 2010, *Εξωκλήσια και μικροί ναοί της νήσου Σαλαμίνας: από το Βυζάντιο μέχρι σήμερα*, εκδ. Ολόγραμμα, Αθήνα.

Φιλίππου-Αγγέλου Π. Ι., 2017, Ο Σαλαμίνιος αρχαιολόγος-ιστορικός-λαογράφος-γλωσσολόγος Πέτρος Αν. Φουρικής (1878-1936). Ανάλεκτα. Η συμβολή του στην μελέτη της ιστορίας και της γλώσσας των Αρβανιτών στην Ελλάδα. Αρβανίτικα παραμύθια και τραγούδια, εκδ. Καλύβια Αττικής.

Χαιρετάκης Γ., 2015, «Η πρωτοβυζαντινή Σαλαμίνα. Ο οικισμός του Αμπελακίου», *Ακάμας*, [Ομίλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας], Ενημερωτικό δελτίο, αρ. 9, 19-21.

Χαιρετάκης Ι., 2018, *Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στη Σαλαμίνα από τον 6^ο έως τον 1^ο αι. π.Χ.*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Ιστότοποι

«Άγιος Γεώργιος, το νησί του Διαβόλου», ανακτήθηκε από: <http://www.efsyn.gr/arthro/agios-georgios-nisi-toy-diavoloy> [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

«Αίας», ανακτήθηκε από: <http://greek.greek.enacademic.com/313/%CE%91%CE%AF%CE%B1%CF%82> [Ημερομηνία πρόσβασης 12/2/2019]

«Ακάμας. Όμιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <http://akamas.uoi.gr/> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/3/2019].

«Αποτελέσματα υποβρύχιας έρευνας στη Σαλαμίνα το 2018», ανακτήθηκε από: <https://www.culture.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2799> [Ημερ. Πρόσβασης 4/9/2019].

«Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: http://odysseus.culture.gr/h/1/gh152.jsp?obj_id=18382 [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019]

«Βραυρώνα», ανακτήθηκε από:

<http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=123> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/3/2019]

«Δημήτρης Μπόργης», ανακτήθηκε από:

<http://finosfilm.com/movies/artistView/2> [Ημερομηνία πρόσβασης 8/2/2019]

«Δημήτρης Μπόργης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από:

http://salamina-press.blogspot.com/2018/07/blog-post_896.html [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019].

«Δημήτρης Μπόργης. Ο Θαλασσογράφος του Ελληνικού Θεάτρου», ανακτήθηκε από:

http://www.theatre.uoa.gr/fileadmin/theatre.uoa.gr/uploads/secr/2018-19/Anakoinoseis/122_Prosklisi_diimeridas_teliki.pdf [Ημερ. πρόσβασης 1/9/2019].

«Δημήτρης Μπόργης. Ο κλασικός ηθογράφος του ελληνικού θεάτρου», ανακτήθηκε από:

<http://finosfilm.com/movies/artistView/2> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/2/2019]

«Εργοστάσιο ξήρανσης στην Ψυττάλεια το 2007», ανακτήθηκε από:

<http://www.kathimerini.gr/239200/article/oikonomia/epixeirhseis/ergostasio-3hranshs-sthn-yyttaleia-to-2007> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/3/2019]

«Ευριπίδης», ανακτήθηκε από:

<https://el.wikipedia.org/wiki/Ευριπίδης> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/2019]

«Η ελιά της Όρσας», ανακτήθηκε από:

https://katoapotinakropoli.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=1&fbclid=IwAR0taVtuAx7qltYWD_NN_LOyda9GU1WHYI_5BiUxxt02XsLdisBFIWNpIyU.com/2018/07/blog-post_896.html [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/2019]

«Κιβωτός της Ορθοδοξίας», ανακτήθηκε από:

<http://ikivotos.gr/> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/4/2019]

Μαζιώτη Ε., 2007, *Πρόταση επανάχρησης αρχοντικού Γαλέων, αρχιτέκτονα Ernst Ziller στο κέντρο της Σαλαμίνας*, Πτυχιακή εργασία, Σχολή Τεχνολογικών Εφαρμογών, Τμήμα Πολιτικών Δομικών Έργων, Τ.Ε.Ι. Πειραιά, ανακτήθηκε από:

http://okeanis.lib.puas.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/483/pol_00885.pdf?sequence=1&isAllowed=y,3-11 [Ημερομηνία πρόσβασης 10/4/2019].

«Μαυρόπουλος Γ. Θ. (μτφρ.), 2007, *Σοφοκλέους Αίας. Αρχαία Ελληνική Δραματική Ποίηση*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα», ανακτήθηκε από:

<https://en.calameo.com/read/0011322842abe29192257> [Ημερομηνία πρόσβασης 10/4/2019].

«Μόνιμη Έκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:

http://odysseus.culture.gr/h/4/gh41.jsp?obj_id=20786 [Ημερομηνία πρόσβασης 6/3/2019].

Μπελαβίλας Ν., Πρέντου Π., 2018, *Το Αρχαιολογικό τοπίο στην Κυνόσουρα Σαλαμίνας. Αποτίμηση υφιστάμενης κατάστασης και διερεύνηση δυνατοτήτων αποκατάστασής του*, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ανακτήθηκε από:

http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/5215_ektheseis-ergastirioy-astikoy-perivallontos/kynosoura_salaminas_envlab_ntua_june_2018.pdf?fbclid=IwAR1dpq9vSUOLOhvvRshv2IccDdgnOnX_I27zp6q3OTKEG4SO0tY1071CR80 [Ημερομηνία πρόσβασης 6/3/2019].

«Ναύσταθμος Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:
<http://www.hellenicnavy.gr/el/organosi/dioikisi-dioikitikis-merimnas-naftikoy/ypagomenes-dioikiseis-ddmn/naystathmos-salaminas.html> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/4/2019].

«Γενικές αρχές της Χάρτας του Πολιτισμικού Τουρισμού», ανακτήθηκε από:
https://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf [Ημερ. Πρόσβασης 10/9/2019].

«Γιατί πληγώνουμε τα ελληνικά παραδοσιακά καΐκια», ανακτήθηκε από:
https://www.huffingtonpost.gr/entry/yiati-pleronoeme-yia-na-pleyonoeme-ta-ellenika-paradosiaka-kaikia_gr_5ba66b30e4b0181540dd877d [Ημερ. Πρόσβασης 9/9/2019].

«Ο Άγιος Μηνάς Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:
http://salamina-press.blogspot.com/2018/11/blog-post_14.html [Ημερομηνία πρόσβασης 4/4/2019].

«Όλβα. Η πόλη του Σαλαμίνιου γίγαντα Αίαντα», ανακτήθηκε από:
https://pireorama.blogspot.com/2015/09/blogpost.html?spref=fb&fbclid=IwAR0veeJYDqPrS4IyRDCW_nEDfVzjUJDy5wsk_aa9h0Bbdhz-4rfbnHbkxD4 [Ημερομηνία πρόσβασης 3/2/2019].

«Ο Τεύκρος και το κτίσιμο μίας λαμπρής και ένδοξης πόλης», ανακτήθηκε από:
<https://www.bigcyprus.com.cy/el/article/o-teykros-kai-ktisimo-mia-lampris-kai-endoxis-polis> [Ημερομηνία πρόσβασης 4/2/2019].

«Παραδίδονται οι αρχαίο τάφοι στις Κολόνες της Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:
<https://www.news.gr/ellada/koinonia/article/286593/paradidontai-oi-arhaioi-tafoi-stis-kolones-ths.html> [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/209].

«Πύλη», ανακτήθηκε από:
http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library [Ημερομηνία πρόσβασης 5/2/209].

«Πυργιακόνι: Νεκρικό τοπίο και νεκρική λατρεία», ανακτήθηκε από:
<http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/pirgiakoni.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης 19/2/2019].

«Πύργος στα Αμπελάκια Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από:
<https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=salamisamp> [Ημερομηνία πρόσβασης 19/2/2019].

“Salamis 2021. European Capital of Culture Candidate”, ανακτήθηκε από :
<http://www.salamina.gr/LinkClick.aspx?fileticket=h14XkzNuT7U%3D&tabid=36&language=el-GR> [Ημερομηνία πρόσβασης 2/1/2019].

«Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από:
<https://el.wikipedia.org/wiki/Σαλαμίνα> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019]

«Σαλαμίνα», ανακτήθηκε από:

<http://www.salamina.gr/> [Ημερομηνία πρόσβασης 25/2/2019].

«Σαλαμίνα, Κανάκια», ανακτήθηκε από:

<https://chronique.efa.gr/Salamine-Kanakia> [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

«Σπήλαιο Ευριπίδη», ανακτήθηκε από:

http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/spilaido_evripidi.pdf [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

«Σπίτι Άγγελου Σικελιανού», ανακτήθηκε από:

www.iefimerida.gr/news/σπίτι-του-άγγελου-σικελιανού-στη-σαλαμίνα [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

«Το ιερό του Διονύσου υπό το Σπήλαιο του Ευριπίδη», ανακτήθηκε από:

http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/iero_dionusou.pdf [Ημερομηνία πρόσβασης 26/2/2019].

«Υπερκινητικός Δάσκαλος. Δημήτρης Μπόγρης», ανακτήθηκε από:

<https://www.dailymotion.com/video/xju5cr> [Ημερομηνία πρόσβασης 24/3/2019].

«Υπηρεσίας Φάρων», ανακτήθηκε από:

<http://yf.hellenicnavy.gr/index.php/el/> [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

«Υποβρύχια έρευνα Σαλαμίνας, 2016. Δελτίο τύπου Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού», ανακτήθηκε από:

http://akamas.uoi.gr/docs/enalies/upovrihia_erevna_salaminas_2016_tupos.pdf [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

«Φάρος Ψυττάλειας», ανακτήθηκε από:

http://www.faroi.com/gr/psitalia_gr.htm [Ημερομηνία πρόσβασης 22/3/2019].

«Λύκειο Ελληνίδων Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<http://lykeiohellinidonsalaminas.gr/>>

[Ημερ. Πρόσβασης 1/6/2019].

«Διεθνές Ίδρυμα Σαλαμίς», ανακτήθηκε από:

https://www.facebook.com/pg/%CE%94%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%99%CE%B4%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%B1-%CE%A3%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CE%AF%CF%82-Salamis-International-Foundation-674907682665122/about/?ref=page_internal [10/9/2019].

«Σαλαμίνα-Πρόγραμμα εκδηλώσεων», ανακτήθηκε από:<

<https://koinoniki.gr/2018/09/salaminia-2018/>> [ημερ.πρόσβασης 10/9/2019].

«Κινηματογραφική Λέσχη Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: < <https://www.kles.gr/>> [Ημερ.

Πρόσβασης 10/9/2019].

«Περιβός», ανακτήθηκε από: <https://www.facebook.com/perivos/> [Ημερ. Πρόσβασης

11/9/2019].

«Ξύλινα σκάφη», ανακτήθηκε από: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-agrotike-anaptukse/upourgike-arophase-4399-2018-phek-4949-b6-11-2018.html> [Ημερ. Πρόσβασης 11/9/2019].

«Φεστιβάλ-Μεσολόγγι», ανακτήθηκε από: <https://www.allaboutfestivals.gr/festivals/messolonghi-by-locals-festival/> [Ημερ. Πρόσβασης 10/9/2019].

«2^ο Δημοτικό σχολείο Σαλαμίνας», ανακτήθηκε από: <<http://2dim-salam.att.sch.gr/istoriko.html>> [Ημερ. Πρόσβασης 2/9/2019].

«Στη μνήμη του Δημητρίου Πάλλα», ανακτήθηκε από: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/5365/5114> [Ημερομηνία πρόσβασης 11/9/2019]

Παράρτημα φωτογραφιών

Φωτ.2

Μουσείο: ROME Vatican Museo Gregoriano Etrusco 344

Αρχαϊκή

Χρονολογία: 6ος αι. π.Χ. (540-530 π.Χ. περίπου)

Καλλιτέχνης: Εξηκίας

Είδος: Αμφορέας

Πηγή:http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/education/mythology/epic/record.html?tbl=epic&rid=61

Φωτ.3 (Εξωφύλλο)

Salamis, Island off Attica. AE14, ca 400-330 BC. 2.92 g. Head of nymph Salamis right, in stephane in tightly coiled and waved hair. / ΣΑ-ΛΑ, Boeotian shield with blazon of sword of Ajax. Sear SG 2578; Kroll 640, SNG Cop 455, BMC 1-6.

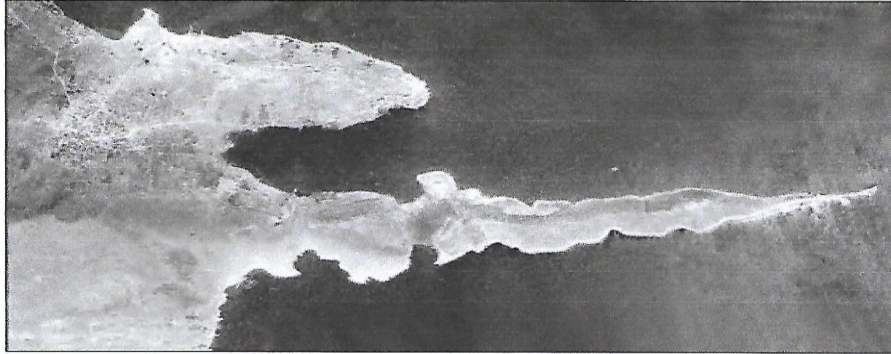
Πηγή:<http://www.wildwinds.com/coins/greece/attica/i.html>

Φωτ.4

Τύμβος Σαλαμινομάχων(λήψη από ανατολικά)

Προσωπικό άλμπουμ

Εικ. 44. Η περιοχή της Κυνόσουρας το 1960 (Πηγή: Ελληνικό Κτηματολόγιο Α.Ε.).

Εικ. 45. Η περιοχή της Κυνόσουρας το 2010 (Πηγή: Ελληνικό Κτηματολόγιο Α.Ε.).
Στην περιοχή, οι μεγάλες αλλοιώσεις έχουν συμβεί με τη χωροθέτηση εγκαταστάσεων ναυπηγοεπισκευής και διάλυσης πλοίων και με το λατομείο στην ανατολική άκρη. Η κλίμακά τους, η άναρχη χωροθέτηση όπως και τα ναυάγια πλοίων, σημαδεύουν το τοπίο. Σημαντική αλλοίωση στη νότια ακτή έχουν επιφέρει και οι οικισμοί αυθαιρέτων.

Φωτ.5

Πηγή: «Το αρχαιολογικό τοπίο στην Κυνόσουρα Σαλαμίνας», Αποτίμηση Υφιστάμενης Κατάστασης και διερεύνηση δυνατοτήτων αποκατάστασής του, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος-Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ιούνιος 2018

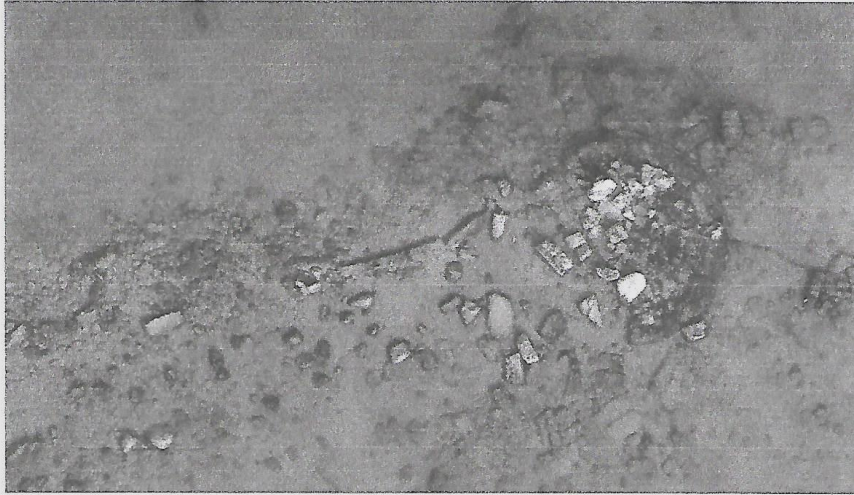

Φωτ. 6

Εργο Αχιλλέα Βασιλείου

Προσωπικό Αλμπουμ

Σαλαμίς. Κυκλικός πύργος (διαμ. 7 μ.), από την οχύρωση του Κλασικού λιμένος, στον Όρμο του Αμπελακίου (Αεροφωτογραφία Β. Μεντόγιαννης).

Σαλαμίς. Τμήμα θεμελίωσης στιβαρής κτηριακής ή άλλης κατασκευής της Κλασικής περιόδου, δίπλα σε νεότερο μώλο από αρχαίο δομικό υλικό, στην βόρεια πλευρά του Όρμου του Αμπελακίου (Φωτογρ. Χρ. Μαραμπέα).

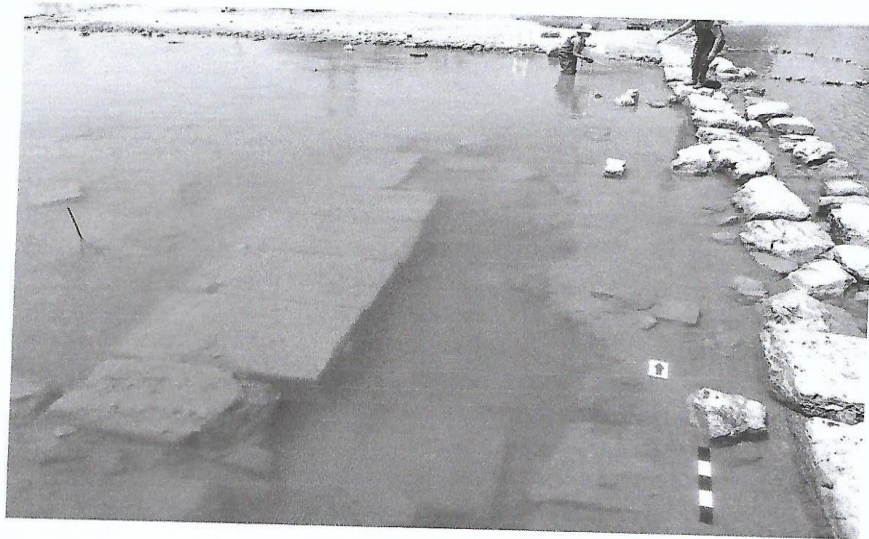
Φωτ.7-Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/enalies/upovrihia_erevna_salaminas_2016_tupos.pdf

Εικ. 1. Σαλαμίς, Όρμος Αμπελακίου. Καταβυθισμένος τετράγωνος πύργος στην δυτική πλευρά του Όρμου: μέρος του οχυρωματικού συστήματος του λιμένος της Κλασικής-Ελληνιστικής Σαλαμίνας (φωτογραφία: Γ. Λώλος).

Φωτ.8

Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/enalies/upovrihia_erevna_salaminos_2017_tupos.pdf

4

Φωτ.9

Σαλαμίς, Όρμος Αμπελακίου. Καταβυθισμένο τμήμα κρηπιδώματος μεγάλου δημόσιου οικοδομήματος (αριστερά) παρά τον λιμένα της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, στην βόρεια πλευρά του Όρμου (φωτογραφία: Χρ. Μαραμπέα).

Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/enalies/ypovrixia_erevna_salaminos_2017_tupos.pdf

Φωτ.10

Πηγή: http://salamina-press.blogspot.com/2018/05/blog-post_54.html

Φωτ.11

Πηγή: <http://www.efsyn.gr/arthro/agios-georgios-nisi-toy-diavoloy>

Φωτ.12

Πηγή: <http://www.efsyn.gr/arthro/agios-georgios-nisi-toy-diavoloy>

Φωτ.13

Προσωπικό Αρχείο

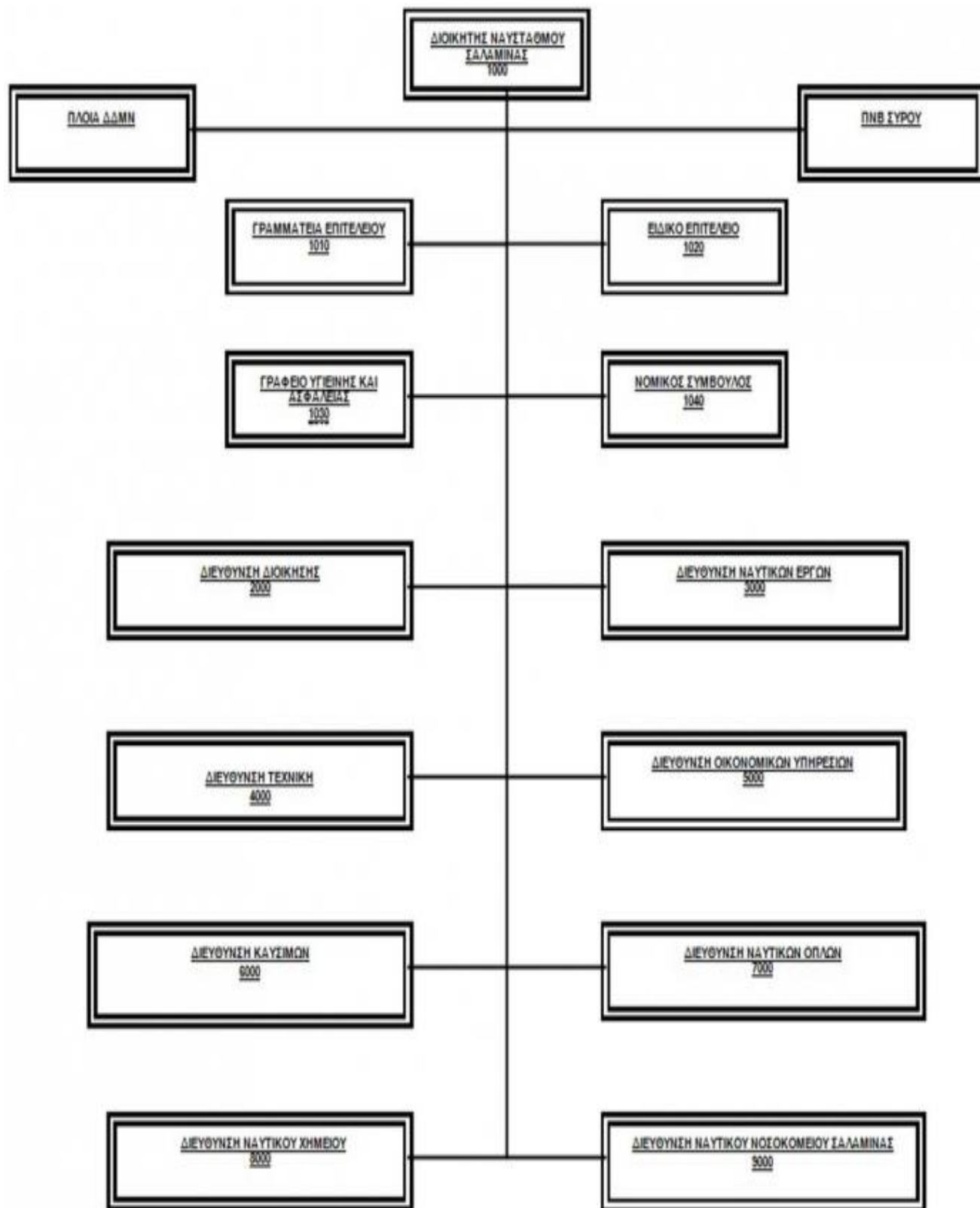

Φωτ.14

Πηγή: <https://www.protothema.gr/greece/article/651108/tourkika-mme-sunelavan-tourko-nautiko-stin-eleusina-ton-katigoroun-gia-kataskopeia/>

Φωτ.15:Οργανόγραμμα / Πηγή:www.hellenicnavy.gr

Φωτ.16

Θυρέος Ναυστάθμου Σαλαμίνας

Πηγή:www.hellenicnavy.gr

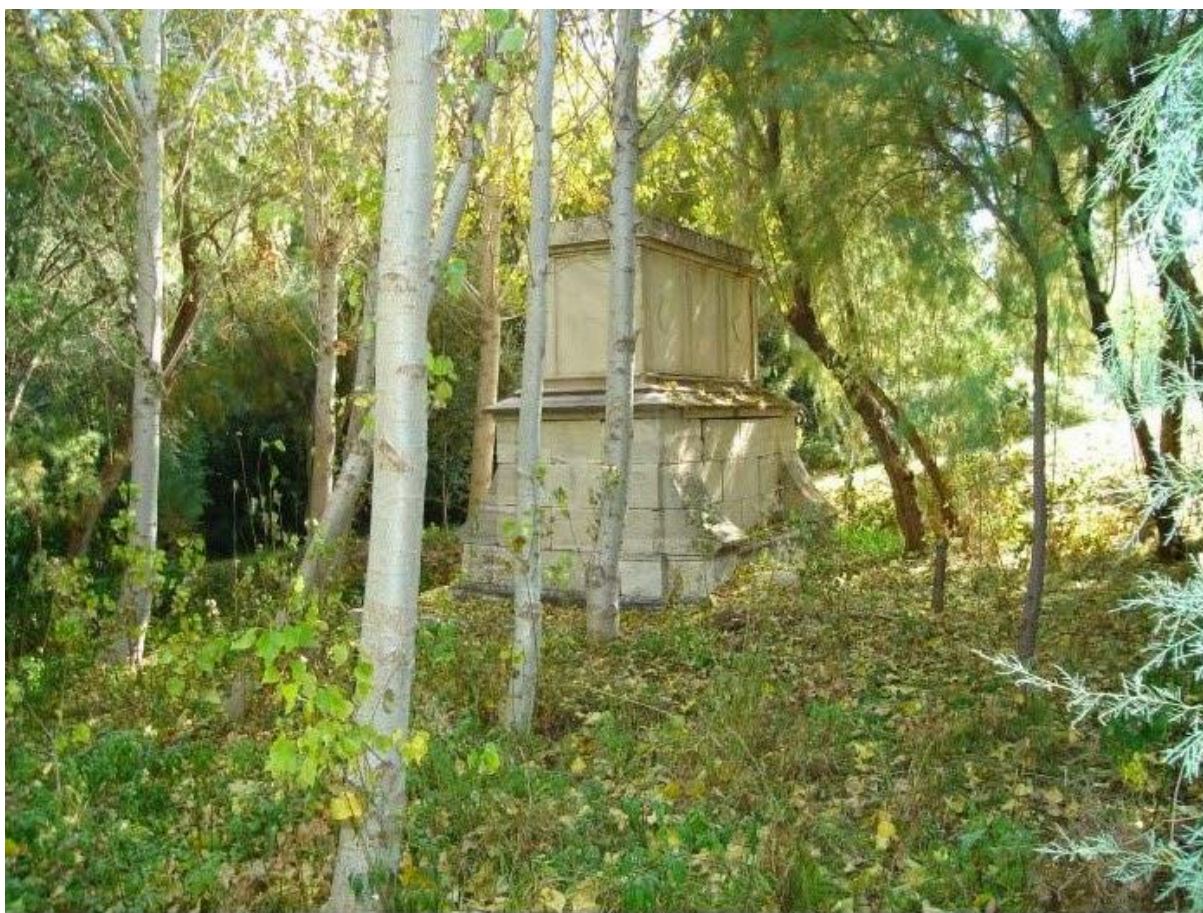

Φωτ.17

Ψυττάλεια (πίσω της διακρίνεται η Κυνόσουρα)

Πηγή: <https://portnet.gr/eidiseis-saronikou/8143-stin-psittalleia-ta-lymata-tis-anatolikis-attikis.html>

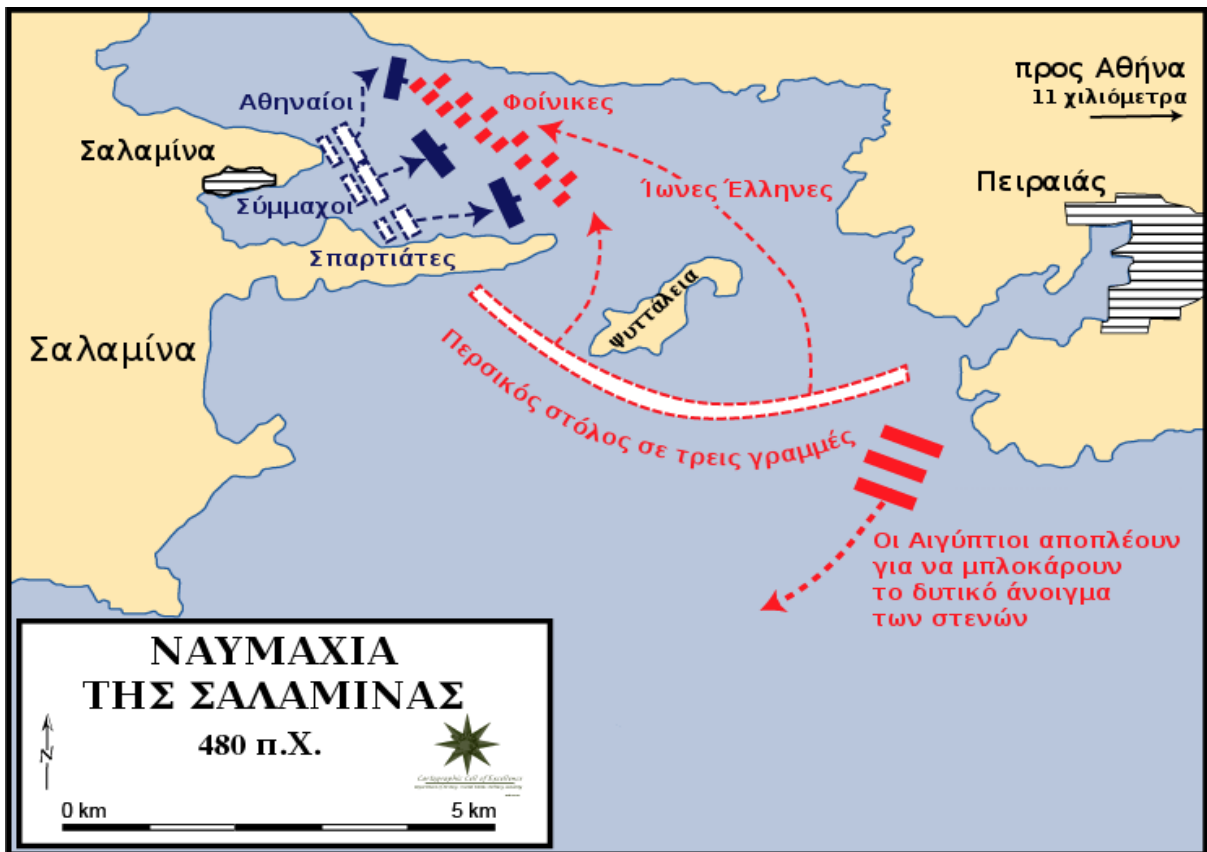

Φωτ.18

Τάφος Λουίζας Άρμανσπεργκ

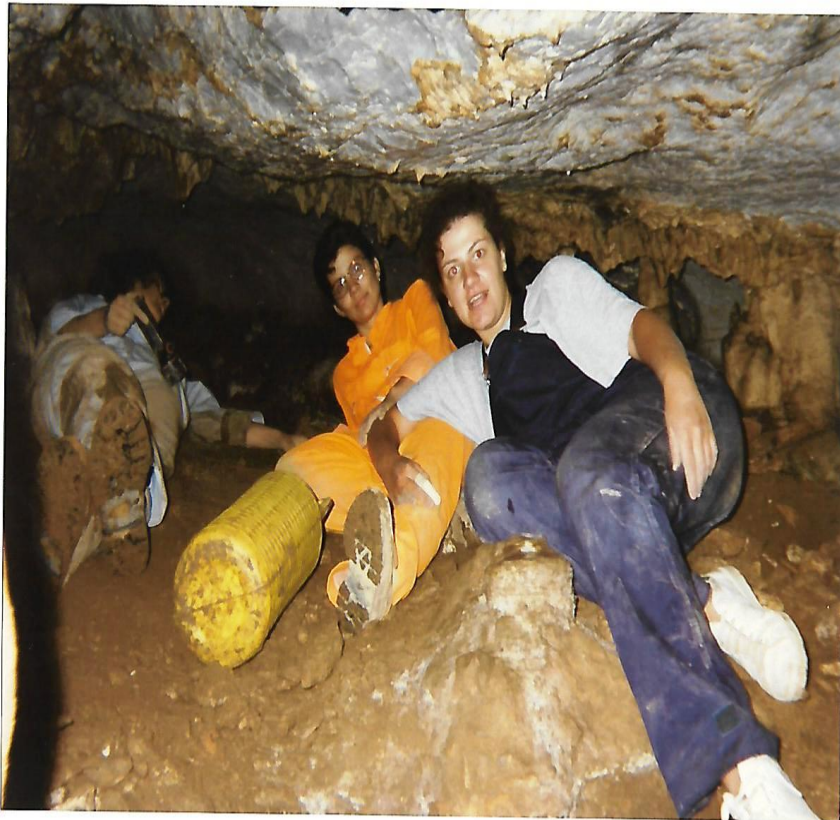
Πηγή: <https://www.mixanitouxronou.gr/wp-content/uploads/2016/01/tafos-2.jpg>

Φωτ.19

Πηγή:www.el.wikipedia.org

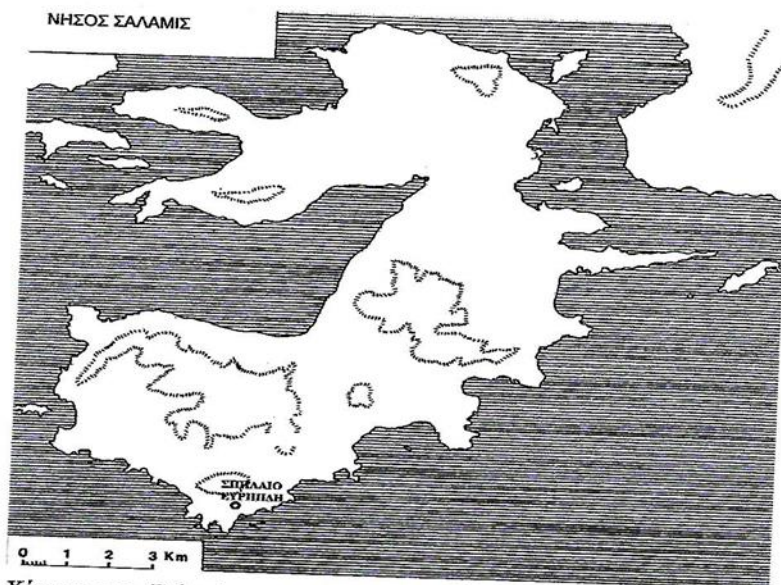

Φωτ.20

Σπήλαιο Ευριπίδη-Ανασκαφή 1998

(Προσωπικό Αρχείο)

Χάρτης της Σαλαμίνας στο Σαρωνικό κόλπο. © Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Σαλαμίνας.

Φωτ.21

Πηγή http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/spilaio_evripidi.pdf

Φωτ.22

Σπήλαιο Ευριπίδη

Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/spilaio_evripidi.pdf

Φωτ.23

Το όστρακο του Ευριπίδη

Πηγή:Γ' ΕΞΑΜΗΝΟ

ΜΑΘΗΜΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ 1

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΙΧΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: *Το όστρακο του Ευριπίδη σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα*

Φωτ.24

Σχηματική αναπαράσταση του ιερού του Διονύσου

Πηγή: Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας

Φωτ.25

Δεξί χέρι Διονύσου

Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/iero_dionusou.pdf

Φωτ.26

Φαλλός

Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/iero_dionusou.pdf

Φωτ.27

Αναθηματικός φαλλός

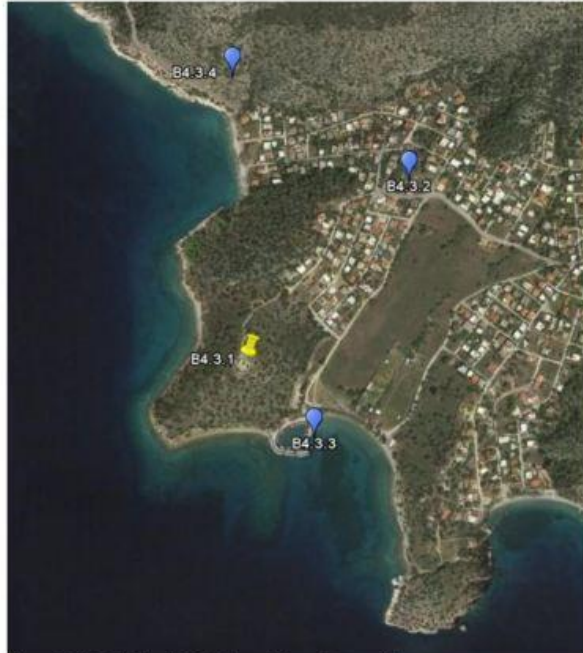
Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/iero_dionusou.pdf

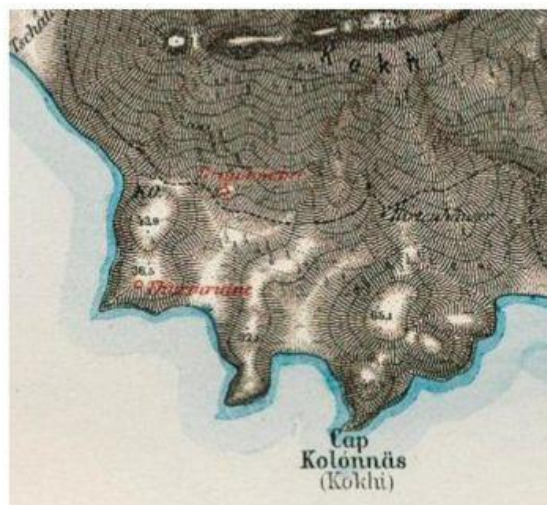
Φωτ.28

Κυψέλη

Πηγή: http://akamas.uoi.gr/docs/anaskafikes/iero_dionusou.pdf

Εικ. 604. B4.3.1-4. Κολώνες (Google earth).

Εικ. 605. B4.3. Κολώνες. Χάρτης Kaupert 1895 (λεπτομέρεια)

Πηγή:Χαιρετάκης,σ.879

Φωτ.30

Κολώνες(Ταφικό μνημείο)

Πηγή: <https://www.news.gr/ellada/koinonia/article/286593/paradidontai-oi-arhaioi-tafoi-stis-kolones-ths.html>

Φωτ.31

Φάρος Κόγχης

Πηγή: http://www.faroi.com/gr/koghi_gr.htm

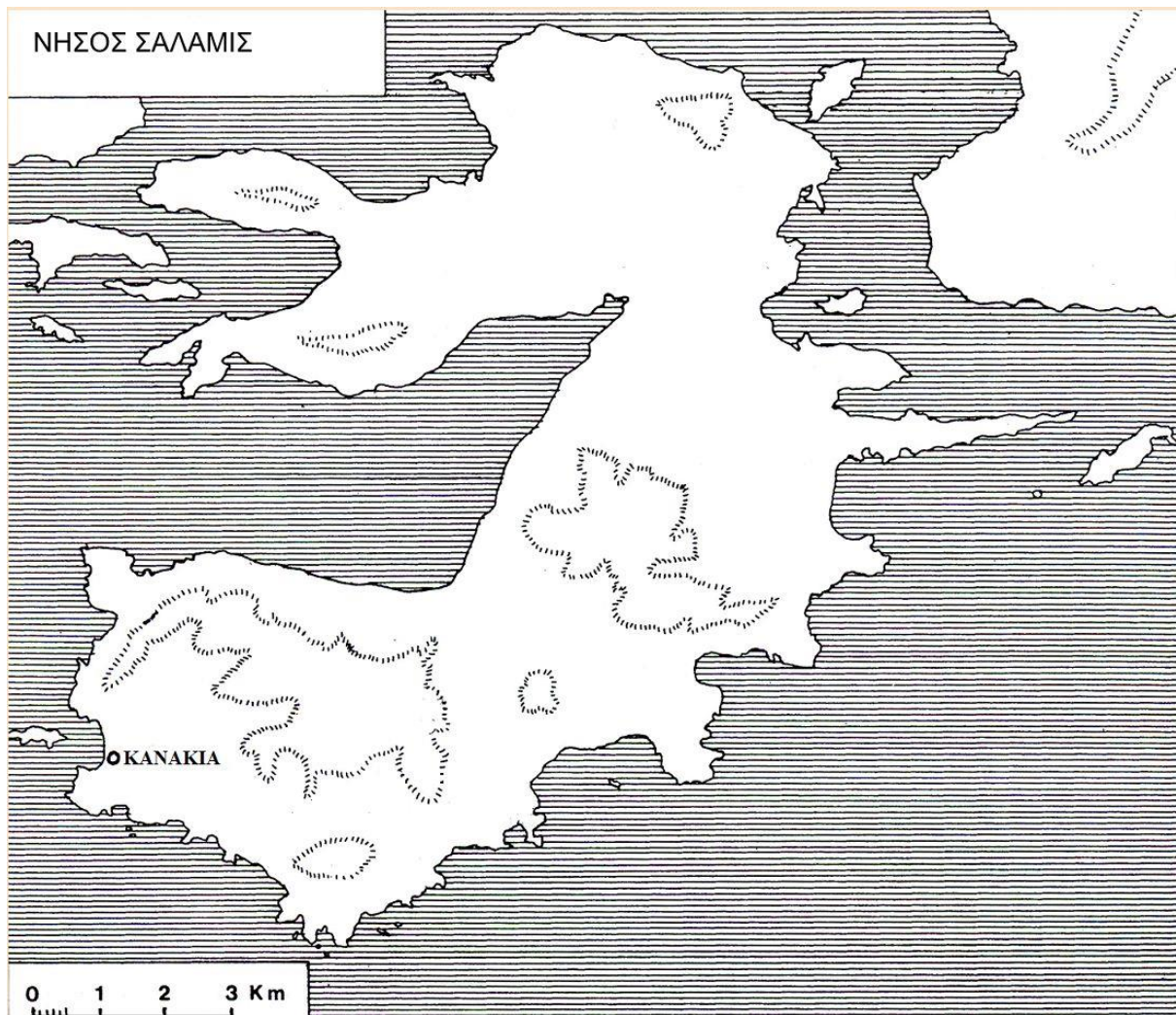

Φωτ. 32

Άγιος Δημήτριος (Σατερλί)

Πηγή: http://salamina-press.blogspot.com/2015/07/blog-post_32.html

Φωτ.33

Κανάκια

<http://akamas.uoi.gr/anaskafikes.htm>

Φωτ.34

Μυκηναϊκή Ακρόπολη

Πηγή: <http://akamas.uoi.gr/>

Φωτ.35

Κτίριο Γ (κάτω αριστερά διακρίνεται το δίδυμο μέγαρο)

Πηγή: <http://akamas.uoi.gr/docs/anadixis-promotion/anadixis2.pdf>

Φωτ.36

Μυκηναϊκό κενοτάφιο

Πηγή: <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=2081>

Φωτ.37

Φυσική εξέδρα

Πηγή: <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=2080>

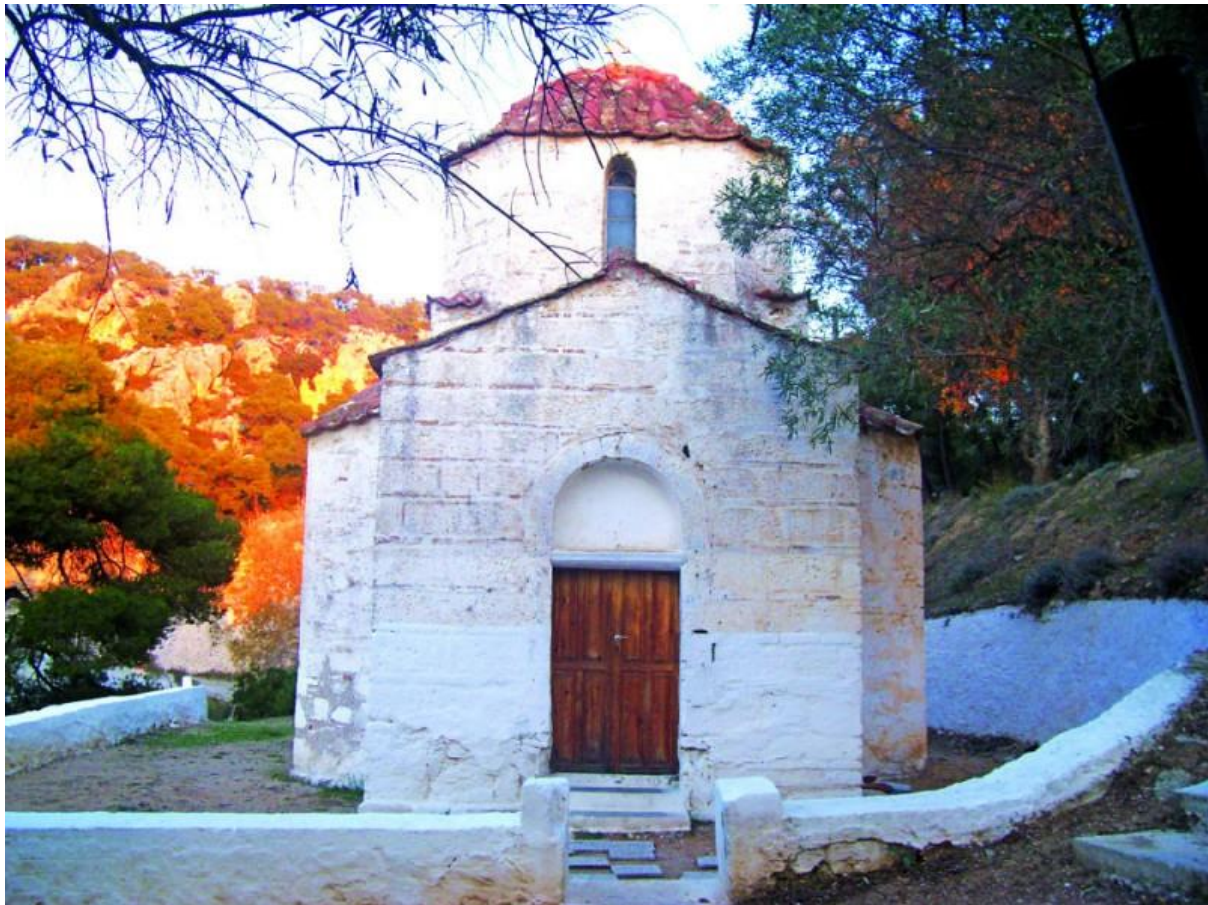

Φωτ.38

Μονή Αγίου Νικολάου Λεμονίων

Πηγή: <https://eandiomythosartandmediasalamina.blogspot.com/>

Φωτ.39

Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης

Πηγή: <http://ikivotos.gr/post/6316/monasthri-agioy-nikolaoy-salamina-ksanagennhthhke-meta-apo-130-xronia>

Φωτ.40

Επιστολικό δελτάριο, Leon Quinault, 1888

Πηγή: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8553788c/f37.item>

Φωτ.41

Μονή Φανερωμένης

Πηγή: http://www.monastiria.gr/wp-content/uploads/2012/10/images_faneromeni2.jpg

Φωτ.42

Σπίτι Άγγελου Σικελιανού

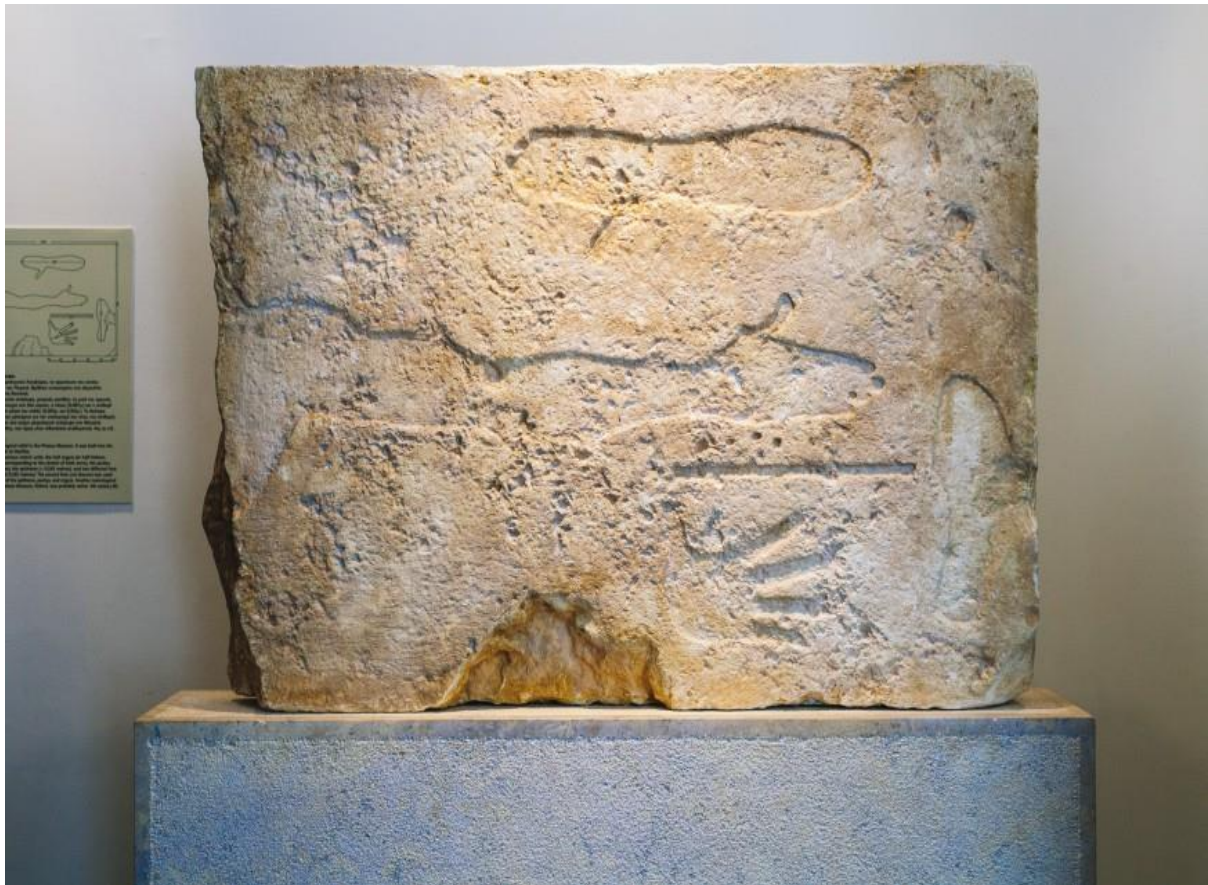
Πηγή: <https://www.mylefkada.gr/top-stories/spiti-tou-angelou-sikelianou-sti-salamina-110313/>

Φωτ.43

Αγιος Γρηγόριος

Πηγή: <http://salaminabounokaithalassa-photo.blogspot.com/2013/11/12.html>

Φωτ.44

Μετρολογικό Ανάγλυφο (Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας)

Πηγή: <https://www.lifo.gr/team/politismos/59059>

Φωτ.45

Αγιος Δημήτριος-Λιοτρίβι

Πηγή: <https://freethinkingisland.files.wordpress.com/2015/08/13.jpg>

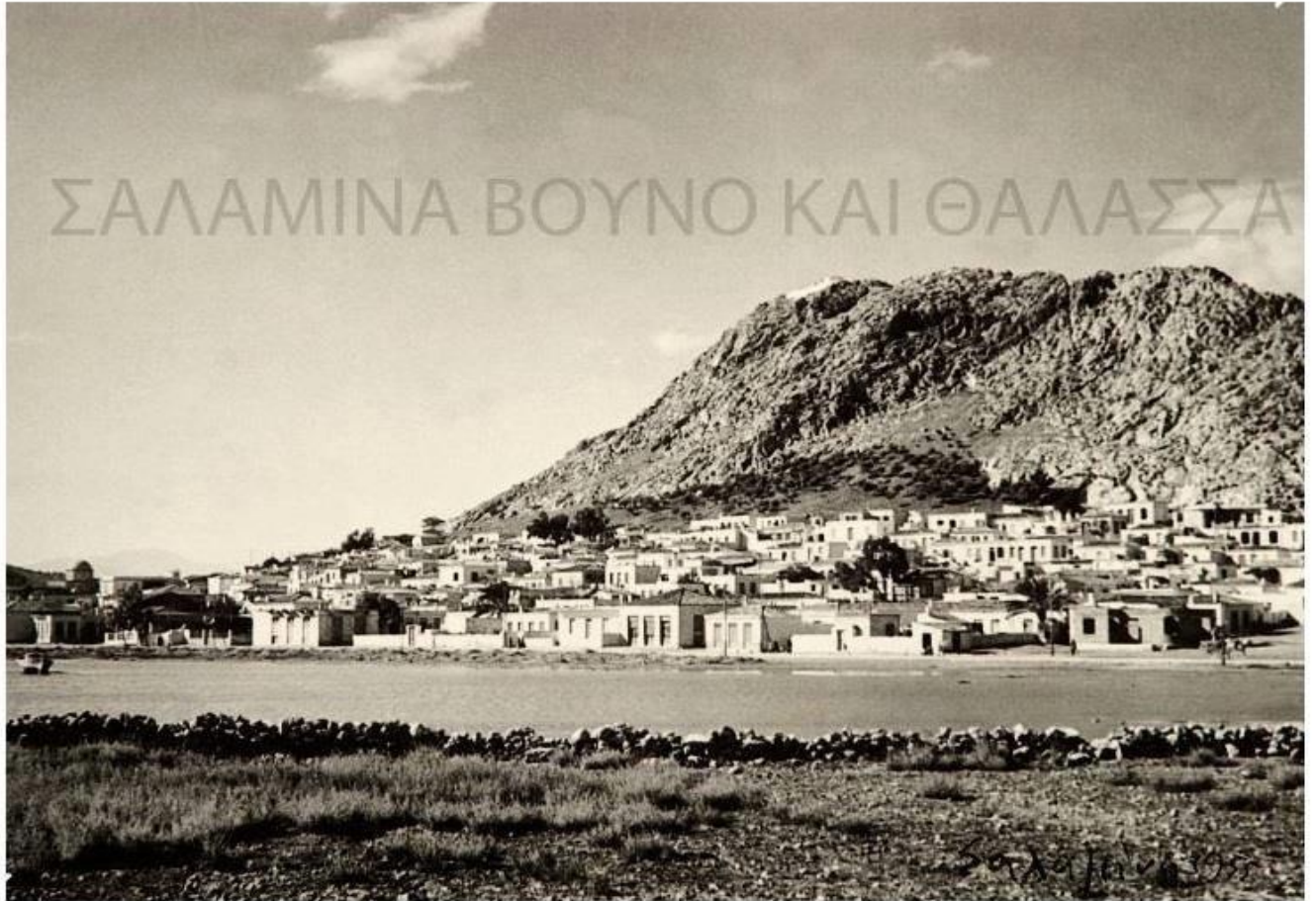

Φωτ.46

“Λόφος των Μύλων”

Πηγή: <https://ologramma.art/oi-anemomyloi-tis-salaminas/>

Φωτ.47

Κούλουρη,1955

Πηγή: <https://www.facebook.com/SalaminaBounoThalassa/>

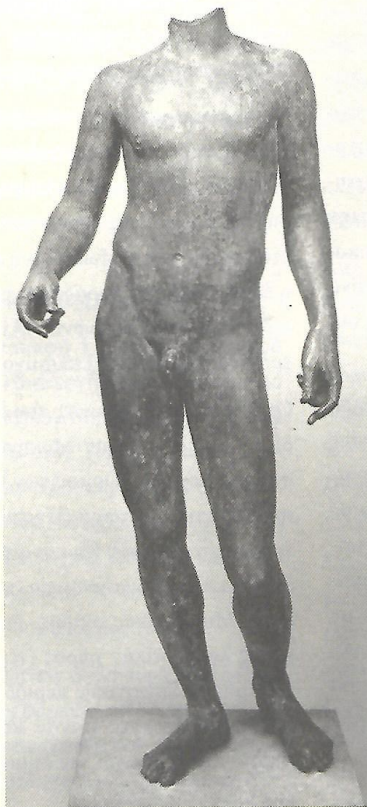

Α Κ Α Μ Α Σ

Ενημερωτικό Δελτίο
Αρ.5

ΟΜΙΛΟΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ
ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

Μάρτιος 2011

Ο ΧΑΛΚΙΝΟΣ ΝΕΟΣ (ΑΠΟΛΛΩΝ;) ΤΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

Στο παρόν τεύχος κρίναμε σκόπιμο να προβάλλουμε ένα μείζον ενάλιο εύρημα (χάλκινο ακέφαλο άγαλμα νέου της Ρωμαϊκής εποχής), το οποίο σημειώθηκε τυχαία στην περιοχή της Σαλαμίνας πριν από 133 χρόνια, προερχόμενο πιθανότατα από ναύαγιο, και το οποίο δεν είναι ευρύτερα γνωστό. Ανασύρθηκε από δίχτυα ψαράδων το 1878 και βρίσκεται σήμερα εκτεθειμένο στη Συλλογή Αρχαιοτήτων του Μουσείου της Περγάμου στο Βερολίνο. Παρουσιάζουμε εδώ (στη σελ. 30) σε μετάφραση το σχετικό λήμμα από τον κατάλογο του Γερμανικού Μουσείου (βλ. B. Knittlmayer και W.-D. Heilmeyer (επιμ. έκδ.), *Die Antikensammlung, Altes Museum, Pergamonmuseum, Staatliche Museen zu Berlin, P. von Zabern, Main am Rhein, 1998, σ. 126*), ενώ ως σημειωθεί ότι το άγαλμα έχει αποτελέσει αντικείμενο μονογραφίας του Καθηγητή Wolf-Dieter Heilmeyer (*Der Jüngling von Salamis*, 1996).

Γ.Γ.Α.

Περιεχόμενα

<i>Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2010</i>	2
<i>Το Ανατολικό Συγκρότημα στη Μυκηναϊκή ακρόπολη στα Κανάκια</i>	10
<i>Γεωλογία ιερού βράχου και λάκκων εναγισμάτων τεμένους στο Πυργιακόνη</i>	18
<i>Συντήρηση μελαμβροφούς κεραμικής από το Κλασικό-πρώιμο Ελληνιστικό τέμενος</i>	23
<i>Οικόπεδο Ζούγη στο Αμπελάκι</i>	25
<i>Συντήρηση τμήματος επίστεψης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης από το Αμπελάκι</i>	28
<i>Ο Edward Everett στο Αμπελάκι</i>	29
<i>Χάλκινο άγαλμα νέου</i>	30
<i>Το Καποδιστριακό σχολείο Σαλαμίνας</i>	31
<i>Το Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας σε έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού</i>	33
<i>Πεπραγμένα 2010</i>	35
<i>Επισκέψεις στο χώρο των ανασκαφών</i>	37
<i>Από τη δράση των μελών του Ομίλου</i>	39

Α Κ Α Μ Α Σ
SOCIETY FOR THE PROMOTION OF SALAMINIAN MONUMENTS
Newsletter No. 5, March 2011

Φωτ.49

Ἡ ἀνακάλυψη τῆς στήλης τοῦ Χαιρέδημου καὶ Λυκεία

Πηγή: Λαογραφικὸ Μουσεῖο Σαλαμίνας (Προσωπικὸ Ἀρχεῖο)

Φωτ.50

Παλαιά στολή

(Λαογραφικό Μουσείο-Προσωπικό
αρχείο)

Vasiliki Marinakis via Getty Images

Φωτ.51

Κουλουριώτικη φορεσιά

Φωτ.52

Ζιπούνι

Προσωπικό αρχείο (Το ζιπούνι αυτό ανήκε στη γιαγιά μου και από τα χαρακτηριστικά του, κρίνω ότι είναι περίπου 100 ετών)

Φωτ.53

Μπόλια

Προσωπικό αρχείο (νεώτερη ύφανση σε πιο μοντέρνα εκδοχή προορισμένη για την εσωτερική διακόσμηση του σπιτιού)

Φωτ.54

Κοπανέλι

Λαογραφικό μουσείο Σαλαμίνας

Φωτ.55

Αργαλειός μπόλιας (Λαογραφικό μουσείο Σαλαμίνας)

Φωτ.56

Γιορντάνι

Πηγή:Μουσείο Μπενάκη

Φωτ.57

Τάφος Καραϊσκάκη

Πηγή: <http://www.salamina.gr/Default.aspx?tabid=246&language=en-US>

Φωτ.58

Οικία Γαλέου

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.59

Οικογένεια Γαλέου

(Λαογραφικό Μουσείο Σαλαμίνας)

Φωτ.60

Παλιά Κούλουρη

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.61

Οικία Παπαμιχαήλ

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.62

Οικία Παπαμιχαήλ

Προσωπικό αρχείο

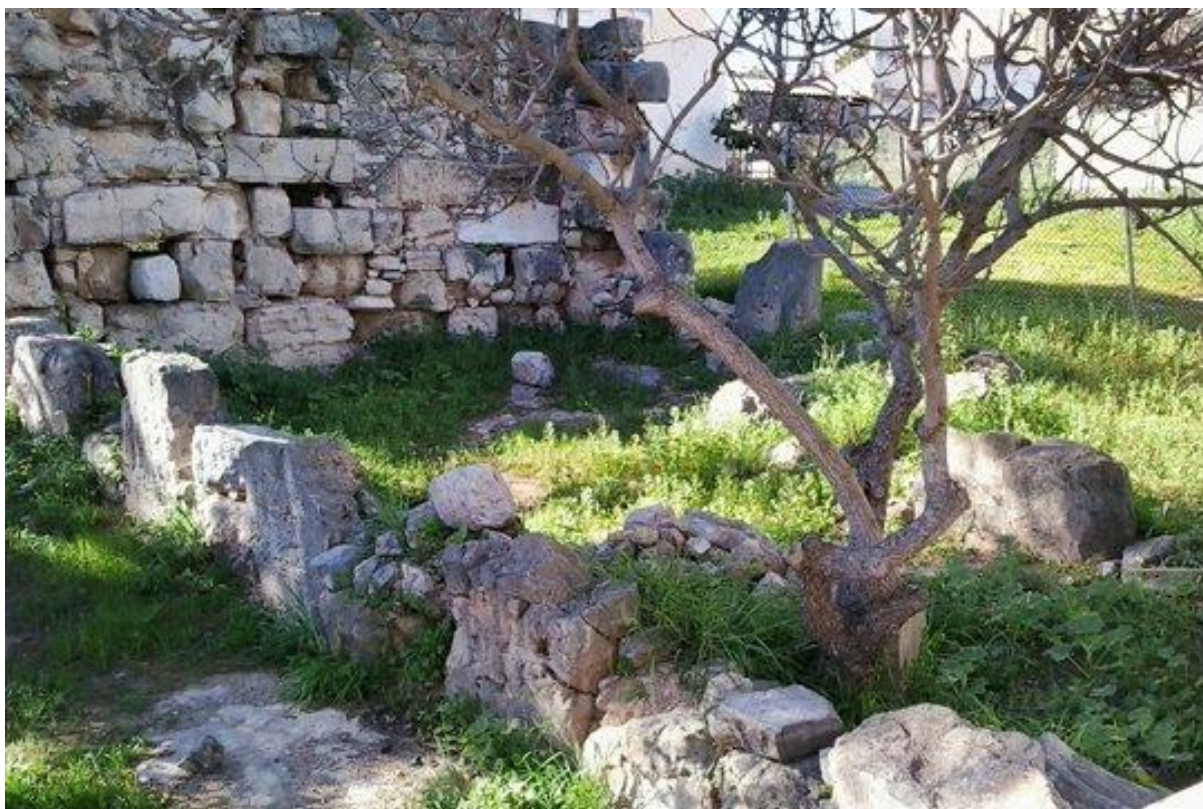

Φωτ.63

Οικία Παπαμιχαήλ

Προσωπικό αρχείο

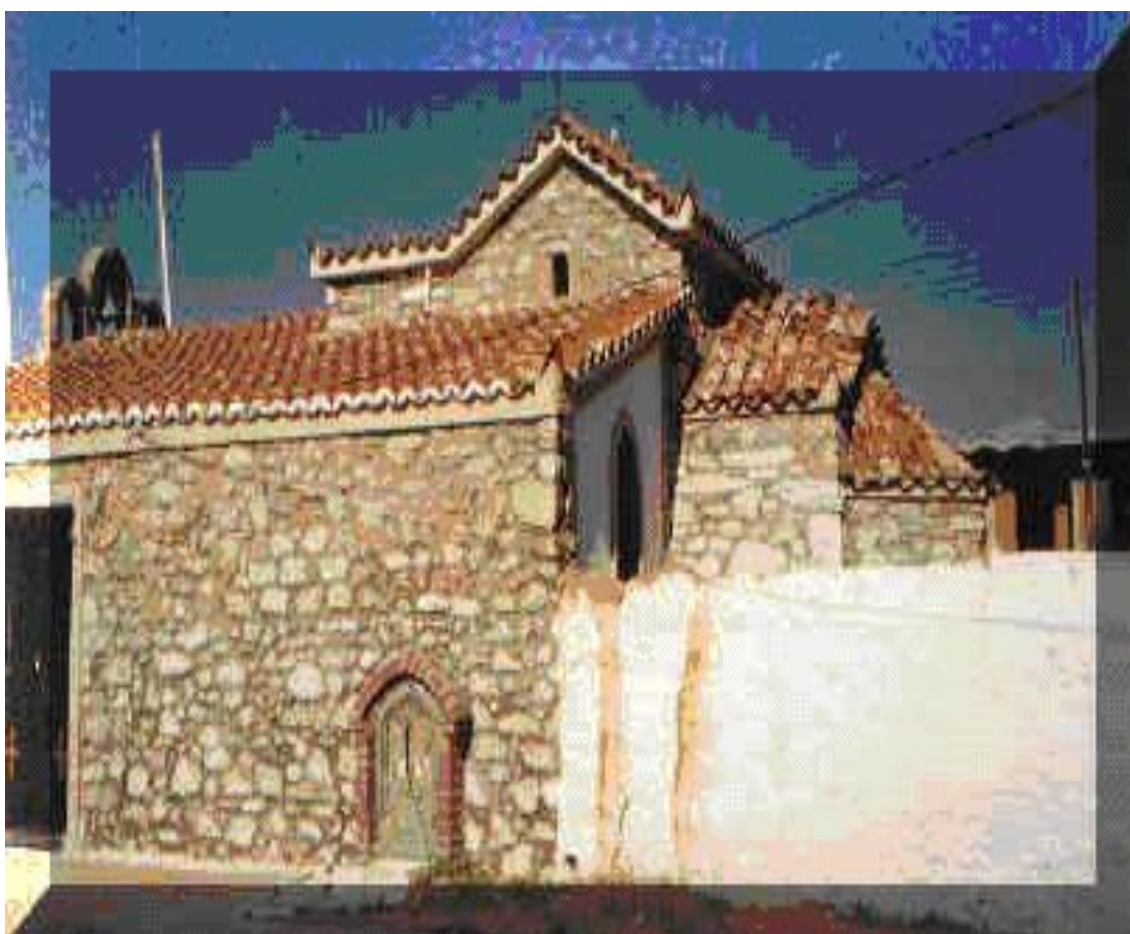

Φωτ.64

Μεσαιωνικός πύργος

Πηγή: <https://www.kastra.eu/pics/ampelakia5.jpg>

Φωτ.65

Αγιος Πέτρος

Πηγή:

http://www.salamina.gr/Portals/0/files/images/%CE%9D%CE%91%CE%99%CE%94%CE%A1%CE%99%CE%9F_%CE%91%CE%93_%CE%A0%CE%95%CE%A4%CE%A1%CE%9F%CE%A5.JPG

Φωτ.66

Αρχοντικό Καλογιάννη-Εκκλησία Εισοδίων Θεοτόκου

Προσωπικό Αρχείο

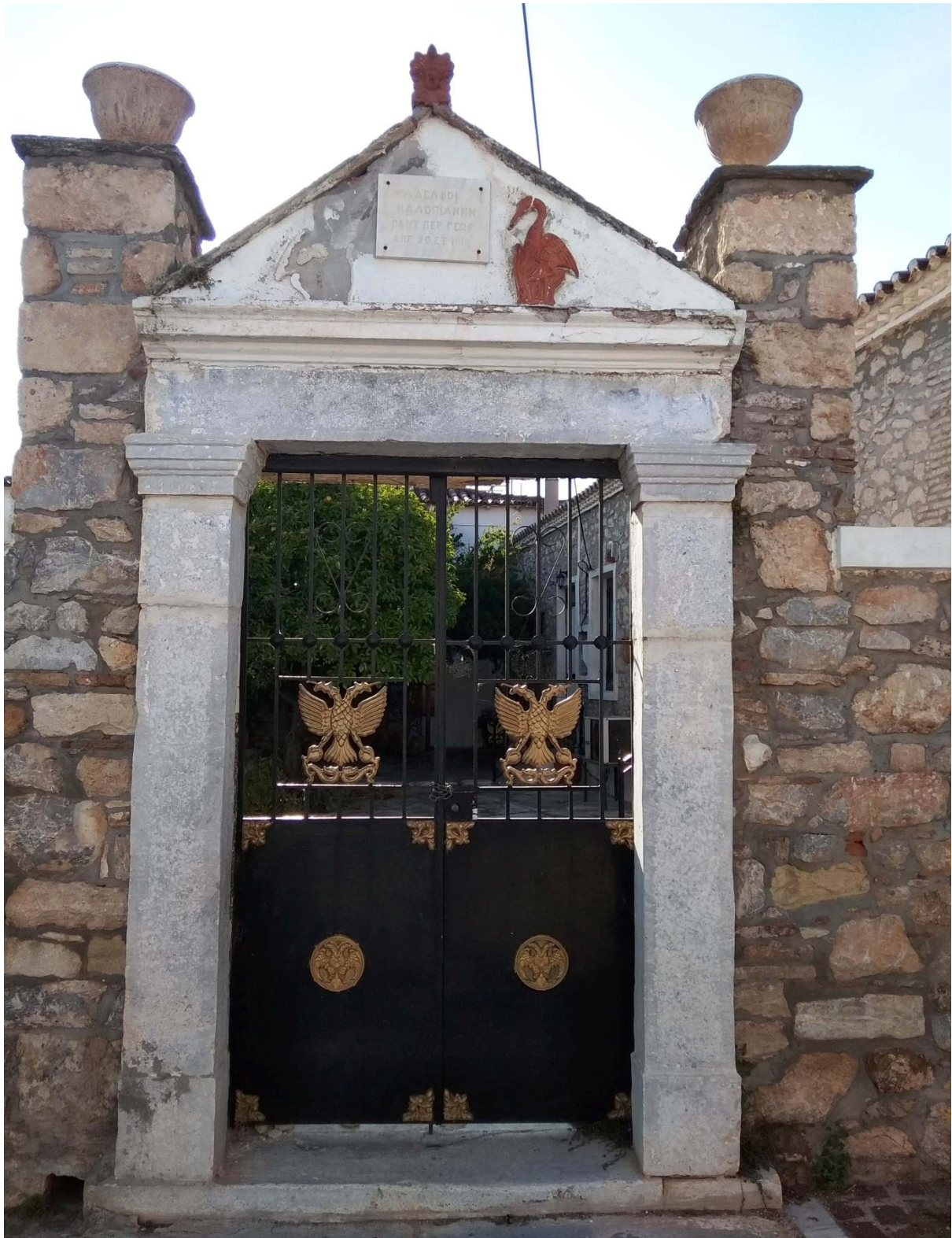

Φωτ.67

«Πυργάκι-Εκκλησιαστικό και Λαογραφικό μουσείο»

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.68

Είσοδος στο «Πυργάκι»

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.69

Βίλλα Παναγιωτόπουλου

Προσωπικό Αρχείο

Φωτ.70

Βίλλα Παναγιωτόπουλου

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.71

Εκκλησάκι Αγ.Αναστασίου του Πέρση

Προσωπικό αρχείο

Φωτ.73

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μούλκι)

Πηγή: http://photos.wikimapia.org/p/00/00/63/02/92_big.jpg

Φ

Φωτ.74

Μεταμόρφωση Σωτήρος (Μούλκι)

Πηγή: http://photos.wikimapia.org/p/00/00/63/02/97_big.jpg

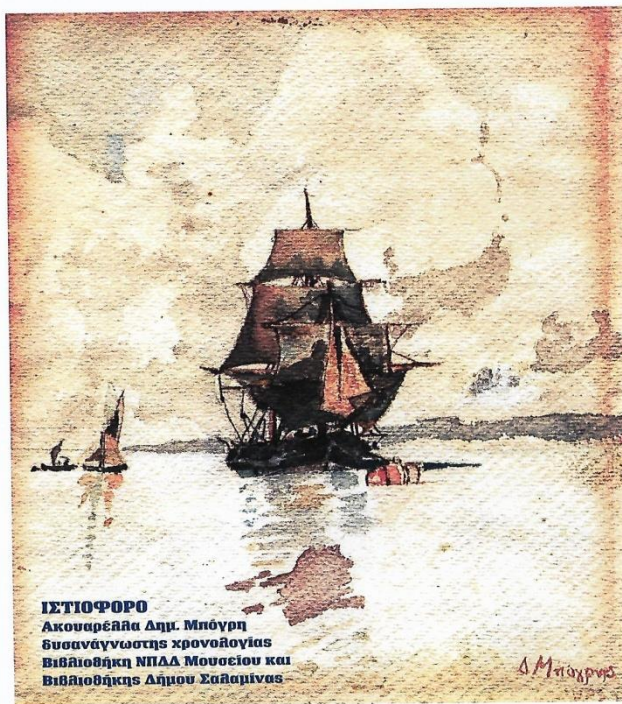

Φωτ.75

Ελιά της Όρσας

Πηγή: https://3.bp.blogspot.com/-mUH3hVYLBbs/WuSXmEopcfI/AAAAAAAAABKA/aYuWC3vZ7zorg1Fm1K0DPI_I_nOz2fIXQCLcBGAs/s1600/IMG_1580.jpg

ΙΣΤΙΟΦΟΡΟ
Ακουαρέλλα Δημ. Μπόργη
δυσανάγνωστης χρονολογίας
Βιβλιοθήκη ΝΠΔΔ Μουσείου και
Βιβλιοθήκης Δήμου Σαλαμίνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
Σχολή Καλών Τεχνών
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Ναύπλιο

ΔΗΜΟΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ
Αντιδημαρχία Πολιτισμού
Διεύθυνση Κοινωνικής Προστασίας
Παιδείας και Πολιτισμού

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΡΓΗΣ
Ο Θαλασσογράφος του Ελληνικού Θεάτρου
Επιστημονική Δημερίδα

Σαλαμίνα 13, 14 Απριλίου 2019
Αμφιθέατρο Επαγγελματικού Λυκείου Σαλαμίνας
Ζωοδόχου πηγής 21

ΣΑΒΒΑΤΟ 13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ

11.00-11.30: Υποδοχή συνέδρων
Χαιρετισμοί: Ισιδώρα Παπαθανασίου – Νάννου Δήμαρχος Σαλαμίνας, Αθανάσιος Κατσής Πρύτανης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Χρήστος Καρδαράς Πρόεδρος – Κοσμήτορας Τμήματος Θεατρικών Σπουδών- Σχολή Καλών Τεχνών- Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.
11.30-11.45 « Η ζωή και το έργο του Δημ. Μπόργη » Διαβάζουν οι Σαλαμίτες : Μαρία Βασιλείου (Ηθοποιός), Λίλη Βογιατζάκη, Πηνελόπη Μοναστηριώτη (Ερασιτέχνιδες Ηθοποιόί), Επιμέλεια κειμένου Αθ. Αντωνοπούλου – Κωνσταντίνα Δούκα - Γκόση.
Προβολή video από τις παραστάσεις των έργων του συγγραφέα, επιμέλεια Αθήνα Αντωνοπούλου.

ΠΡΩΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

Πρόεδρος: Χρήστος Καρδαράς

12.00 -12.15: Αθανάσιος Μηλέσιος: « Η ηθογραφική και κοινωνική θεματογραφία των θεατρικών έργων του Δημ. Μπόργη σε σχέση με τη δραματολογική παράδοση ».
12.15 - 12.30: Άννα Μαυρολέων: « Το αξιακό σύστημα στο έργο του Δημήτρη Μπόργη ».
12.30 -12.50: Κωνσταντίνα Ριτσάτου, Κωνσταντίνα Δούκα - Γκόση: «Από τις αναμνήσεις του Διονυσίου Ταβουλέρη στην αναζήτηση του περιθωρίου στη δραματολογία του Δημήτρη Μπόργη ».
12.50-13.05: Κατερίνα Καρρά: « "Σκόρπια φύλλα " : Ο Δημ. Μπόργης αναζητά το νήμα της κωμωδιογραφίας κατά την δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία ».
13.05-13.20: Οι Σαλαμίτιοι Ηθοποιοί, Μαρία Βασιλείου, Βίκυ Βιρβίλη, και Ντίνος Κουμπιάτης : Διαβάζουν απόσπασμα από την τρίτη πράξη των Δράκαινας του Δημ. Μπόργη.

ΣΑΒΒΑΤΟ 13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

Πρόεδρος: Αθανάσιος Μηλέσιος

18.00-18.15: Κώστας Γεωργουσόπουλος: « Δημ. Μπόργης, ο ηθογράφος ».
18.15-18.30: Πάννης Πλεμμένος: « Η ταυτότητα και η οικειότητα της φωνής: Μουσική και μουσικοί στο θεατρικό έργο του Δημ. Μπόργη ».
18.30-18.45: Κατερίνα Θεοδωράτου: « Γυναίκες πρόσωπα στο έργο του Δημήτρη Μπόργη ».
18.45-19.00: Κάκια Κοντεκάκη: « Θαλασσογραφίες σε καμβά...θεατρικό: Η ανθρωπογεωγραφία και τα τοπία της Σαλαμίνας στο έργο του Μπόργη ».
19.00-19.30: Συζήτηση
19.30-20.00: Διάλειμμα
20.00-21.00: Στρογγυλό τραπέζι με θέμα: Μνήμη και βίωμα. Συντονίζει: Βαββάρη Γεωργουσόπουλου. Συμμετέχουν οι ηθοποιοί: Δημήτρης Καλλιβακάς, Κώστας Νταλιάνης, Ερίτα Παπασιπούρου, και Νίκος Μ. Γαίτης (καθηγητής Φυσικής).

ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ

Πρόεδρος: Μαρία Βελιώτη

10.30-10.45: «Η ζωή και το έργο του Δημ. Μπόργη» Διαβάζουν οι Σαλαμίτες : Μαρία Βασιλείου (Ηθοποιός), Λίλη Βογιατζάκη, Πηνελόπη Μοναστηριώτη (Ερασιτέχνιδες ηθοποιοί), Επιμέλεια κειμένου Αθήνα Αντωνοπούλου - Κωνσταντίνα Δούκα - Γκόση. Προβολή video από τις παραστάσεις των έργων του συγγραφέα, επιμέλεια Αθήνα Αντωνοπούλου.
10.45-11.00: Χρήστος Μυλωνάς: « Πενήντα χρόνια στην Σαλαμίνα « παίζοντας » με τον Δημ. Μπόργη ».
11.00-11.20: Λένα Ζερβού: «Το σχολικό πατριωτικό θέατρο του Δημήτρη Μπόργη» Παρουσίαση αποσπασμάτων από το θεατρικό έργο «25η Μαρτίου 1821» του Δημ. Μπόργη, από μαθητές της Εκτς Δημοτικού των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων Σαλαμίνας «Ηλιάδα».
11.20-11.30: Γιάννης Δεγαίτης: Ανάγνωση διηγήματος του Δημ. Μπόργη: «Ο μπάρμπα μου ο Νικόλης».
11.30- 11.45: Βαββάρη Γεωργουσόπουλου: «Η πρόσληψη της δραματολογίας του Δημ. Μπόργη την μεσοπολεμική περίοδο».
11.45-12.00: Γρηγόρης Ιωαννίδης: « Αναζητώντας τον Δημήτρη Μπόργη στο σύγχρονο ελληνικό θέατρο».
12.00 -12.15: Κωνσταντίνα Καπούδη: « Ο Δημ. Μπόργης στον κινηματογράφο ».
12.15-12.45: Συζήτηση
12.45-13.15: Διάλειμμα
13.15-14.20: Προβολή ταινίας: «Τ' αραβωνιάσματα» του Δημ. Μπόργη, σε σκηνοθεσία Μαρίας Πλυτά γυρισμένη στη Σαλαμίνα (1950).
14.20-14.35: Παρουσίαση Αποσπάσματος (Α' πράξη σκηνή 3η) του έργου «Ο Ιατρός Μαυρίδης» του Δ. Μπόργη από τους φοιτητές Γιάννη Αλεβιζάκη και Μαγώλη Μελίτη του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου υπό την επίβλεψη του αναπλ. καθηγητή κ. Γ. Λεοντάρη.
Λήξη των εργασιών του συνεδρίου.

Φωτ.76

Πρόγραμμα Δημερίδας για τον Δημήτριο Μπόργη

Προσωπικό αρχείο

1939 - Οι συντελεστές της ταινίας διαβάζουν το σενάριο:
Χ. Φρέκς, Α. Λειβαδίτης,
Λ. Μηράντα, Λ. Κωνσταντάρας,
Δ. Μπόγγρης, Φ. Φίνος.

Το Τραγούδι του Χωρισμού, 1940

Φωτ.77

Δημήτρης Μπόγγρης

Πηγή: <http://finosfilm.com/movies/artistView/2>

Φωτ. 78

Αρχαίο Τείχος

Προσωπικό αρχείο

Φωτ. 79

Αρχαία Ακρόπολη (Χερσόνησος της Πούντας)

Προσωπικό αρχείο